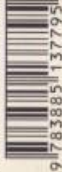

Խոսելով նիւյսանց հետ

«Ու՛ն ներես, ի՛նչք ներես»
Նրանուշ Խոստարյան-
Առաքելյան

«Երանի նրանք
զնացած չլինեին»
Լեյլա Նեյզի

ISBN 978-3-88513-779-5

9 783885 137795

19-0
16

«Մեծահասակների կրթության և
բանավոր պաշտոնության ավանդը
Հայ-Թուրքական հաշտեցման
գործում»

Խոսելով միմյանց հետ՝
Անձնական հիշողություններ անցյալի մասին
Նայաստանում և Թուրքիայում

«Ու՛մ ներես, ի՛նչը ներես»

Նրանուշ Խառարյան-Առաքելյան

«Երանի նրանք գնացած չլինեին»

Նայկալան հիշողությունների բերը Թուրքիայում

Լեյլա Նեյզի

Նրարարակիչ՝
Գերմանիային ժողովրդական բարձրագույն դպրոցների միության
Միջազգային համագործակցության ինստիտուտ

ISBN: 978-3-88513-779-5

Ծրագրի համակարգողներ՝ Մաթիաս Քլինգներբրգ, Վանյա Իվանովա, Նազարեթ Նազարեթյան
Խմբագիր՝ Անահիտ Նարությունյան
Թարգմանություն անգլերենից հայերեն՝ Մամվել Սիմոնյան
Դիզայն և էջադրում՝ Մարաթոն Դիզզիևի - maraton@dizgievi.com
Թուրքիայի բամբակի ֆոտոնկարներ՝ © Սիբել Մարսուդյան
Շապկի լուսանկարը՝ © Փարաջանովի թանգարան, Երևան
Տպագրությունը՝ MAS Matbaacılık A.Ş.
Նամիդիյե Մահալլեսի, Մողուկտու Ճաղղեսի, Նո. 3 Կաղըրհանն-Իսվանբուլ - Թուրքիա
☎ +90 212 294 10 00 - info@masmat.com.tr

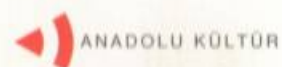
Անհար հեղինակների անունների՝ փակ հրապարակված հոդվածներում արտահայտված կարծիքները կարող են չհամընկնել Նրարարակիչի և խմբագիրների կարծիքների հետ: Սույն հրապարակությունը կամ դրա մասերը կարող են վերարտադրվել, եթե կա պարզաձև հղում աղբյուրին: Նրարարակիչը խնդրում է տրամադրել ամեն այսպիսի վերարտադրման պարճենները:

Բիբլիոգրաֆիկ փնդակարվությունը հրապարակված է Գերմանական Ազգային Գրադարանի կողմից
Գերմանական Ազգային Գրադարանը գրանցել է սույն հրապարակությունը Գերմանիային Ազգային Բիբլիոգրաֆիայում (Deutsche Nationalbibliografie), մանրամասն բիբլիոգրաֆիկ փնդակարվությունները մաքչելի են ինտերնետի միջոցով հետևյալ կայքում՝ <http://dnb.d-nb.de>.

© 2010 dvv international

dvv international
Օրերն Վիլհելմսփրասս 32 - 53225 Բոնն
Գերմանիայի Դաշնային Նախապետություն
Տեղ. +49/228-975 69-0
Փաքս. +49/228-975 69-55
info@dvv-international.de
www.dvv-international.de

Ներագա փնդակարվության համար խնդրում ենք նայել նաև հետևյալ կայքը՝
www.learningtolisten.de

Ազգաբնակչության հետազոտությունների հայկական կենտրոն «Հազարաշեն»
Armenian Center for Ethnological Studies "Hazarashen"

Funded by the
Federal Republic of Germany

9H
Դս-76

Խոսելով միմյանց հետ՝ Անձնական հիշողություններ անցյալի մասին Նայաստանում և Թուրքիայում

«Ու՛ն ն երես, ի՛նչը ն երես»
Նրանուշ Խառապյան-Առաքելյան

«Երանի նրանք գնացած չլինեին»
Նայկակյան հիշողությունների քեռը Թուրքիայում
Լեյլա Նեյզի

«Մեծահասակների կրթության և բանավոր պարմության ավանդը
Նայ-Թուրքական հաշիբեցման գործում»

Բովանդակություն

Նախաբան	7
Երախագրագիտության խոսք	9
Նախաբան- Խոսելով միմյանց հետ՝ Անձնական հիշողություններ անցյալի մասին Նայաստանում և Թուրքիայում	11
Ներագոյություններ Նայաստանում՝ «Ու՞մ ներես, Ի՞նչը ներես» Նրանուշ Խառափյան-Առաքելյան	13
Նամատո՞ր պարմական ակնարկ	15
«Ու՞մ ներես, Ի՞նչը ներես»՝ բանավոր պարմությունների աղբյուրները	17
«Սեփական պարմություններ»	19
Հիշողությունների հիշողություններ	21
Անցյալի հիշողությունների ծիսականացումը	28
Էրգրի հողն ուժեղ է, Էրգրի մրգերն անուշ են, Էրգրի ջուրը կտունկի աչքի նման գուլալ է.....	33
Անցյալը ներկայում, ներկան անցյալում (Իմ հորս անունը Սերոբ է, իմ մորս անունը՝ Սոսե).....	36
«Փառք մեծ, Աստված, որ իմ երեխան մարտի, անմեղ մեռավ, մի թուրքի պեղք չեղավ».....	45
«Մրանց երեսն ածիլված չէ, իսկ սուլթանի հրամանն է ածիլող երեսներով փղաներին սպանել» (Ավերիս Քեշիշյանի պարմությունից)	48
Ջուրը, կրակը, անապարհ	51
Ջարդ, կոտորած, փախեփախ, գաղթ, արսոք, եղեռն, գենոցիդ	55
«Նրանք մեզնից պակաս չեն կորցրել, ինչ ճիշտն ա՝ ճիշտն ա».....	57
«Դե դրանք էլ մարդ են»	59
Խոսել թե լռել, ասել թե չասել («Իմ ծնողները խուսափում էին խոսել դրա մասին»)	62
«Զգիլեմ...»	67
«Ալմաստ քան, գրի՛, գրի՛»	69
«Պապաս փանը մեզ պարմում էր»	77
«Մեր փունը քանդված էր...»	83
Զրուցակիցների [ռեսպոնդենտների] ցանկերը [աղյուսակները].....	93

Ներագոյություններ Թուրքիայում՝ «Երանի նրանք գնացած չլինեին»	
Հայկական հիշողությունների բեռը Թուրքիայում - Լեյլա Նեյզի	103
«Երանի նրանք գնացած չլինեին». հայկական հիշողությունների բեռը Թուրքիայում.....	105
Գալիլեոյի մենությունը՝ Պապիկ, ովքե՞ր են այս <i>Գյափուրները</i>	112
Ինչպե՞ս հաշտվել ֆանտոմային ցավի հետ.....	116
Մարդկանց և ընտանիքի զաղտնիքների մասին.....	120
Սոսիի կանաչ աչքերը՝ ինչու՞ եմ ես փարբեր.....	124
Փորձանքը վերևից եկավ.....	127
Ներսիս ի՞նչ, որ մայրս հայ է.....	131
Նարսանիքը և անեծքը- «Ինչպես՞ կարող էր այս գյուղն այսպիսի վերջ ունենալ».....	134
Ամոթ և նախադիմք՝ ի՞նչ պարահեց, որ իմ թոռը հայերեն չի խոսում.....	139
Երեք բևեռները: Ի՞նչ ենք մենք, և դրա՞յր.....	143
Քաղաքը կորցնելու վախը.....	146
«Ես քեզ մոռանալու համար չէի սիրում».....	149
Արարափի հմայքը.....	154
«Գիշերվա մարդկանց» պարմությունը.....	158

ՆԱԽԱԲԱՆ

«Մեծահասակների կրթության և բանավոր պարմությունների ավանդը Հայ-Թուրքական համաձայնությանը» ծրագիրը սկսել է 2009 թվականի օգոստոսին Գերմանիայի ժողովրդական բարձրագույն դպրոցների միության Միջազգային Համագործակցության Ինստիտուտը (*dvv international*), համագործակցելով Անադոլու Կուլտուր և Ազգաբանական հերագոյությունների հայկական կենտրոն Հազարաշեն կազմակերպությունների հետ, Գերմանիայի Արքաքին Գործոց Նախարարության ֆինանսավորմամբ: Ծրագրի հիմնական նպատակն էր նպաստել այս փարածաշրջանի համաձայնության գործընթացին, նախաձեռնելով բանավոր պարմության պրոֆեսիոնալ հերագոյությունների միջև բաց երկխոսության ծավալումը:

Այս ծրագիրը շարունակում է *dvv international*-ի ջանքերը իր գործունեության հիմնական ոլորտներից մեկում՝ մեծահասակների կրթության շրջանակներում, շփվելով անցյալի և գործ ունենալով ոչ շար վաղ անցյալի զգայուն հարցերի հետ: Ավելի քան փասնիկց փարիների ընթացքում *dvv international*-ը զբաղվում է հաշտությանը վերաբերող գործունեությամբ՝ ոչ շար վաղ անցյալի զգայուն հարցերի հետ փոխկապակցված ժամանակակից ակնապեսների հետ: Այս ձևով էր սրբեղծվել *dvv international*-ի Պարմության Ցանցը, որը ներառում է փարբեր փարածաշրջաններում իրականացված մի շարք հաջող ծրագրեր:

Ծրագիրը Ռուսաստանում զբաղվում էր հիմնականում գերմանական բանակի և Կարմիր Բանակի նախկին զինվորների հաշտեցմամբ: Նարավ-Արևելյան Եվրոպայում ուշադրության կենտրոնում էին ոչ վաղ անցյալի ուսուցման և կրթության ինտերակտիվ մեթոդները, այդ թվում՝ բանավոր պարմությունների մեթոդը (www.historyproject.dvvinternational.org): Ժամանակակից ակնապեսների հետ աշխատելու Ռուսաստանում հաջողությամբ կիրառված մեթոդները Ուզբեկստանում փորձարկվեցին (համաշխարհային սրճարան, կենսագրական մեթոդ, հարցազրույցներ ժամանակակից վկաների հետ), հարմարեցվեցին և Խորհրդային անցյալի վերըմբռնման նպատակով օգտագործվում են Կենտրոնական Ասիայում: Ուզբեկական ծրագիրը «Պարմություն և ինքնություն» ծրագրի շրջանակներում նախաձեռնվել է *dvv international*-ի կողմից DAAD-ի, FES-ի, GI-ի և Գերմանիայի դեսպանատան համագործակցությամբ և անցյալ փարի Տաշքենդում իրականացավ արդեն հինգերորդ անգամ (www.istoriya.uz): Ծրագրի նպատակն անցյալի մասին բազմապեսակերպային իրազեկվածության բարձրացումն է:

2008 թվականի հոկտեմբերին *dvv international*-ը Հայաստանում կազմակերպեց բանավոր պարմության թեմաներին նվիրված հայ-թուրքական աշխարածողով՝ «Պարմություն և ինքնություն- Կատուցելով կամուրջներ և ընկախության և ընթրևան համար»: Մասնակցում էին երկու երկրների բաղաբացիական հասարակությունների ներկայացուցիչներ, պարմաբաններ, մշակութային մարդաբաններ, բանավոր պարմության մասնագետներ: Ընթացիկ ծրագրի հայեցակարգը մշակվել է այդ աշխարածողովի ժամանակ և մենք հիմա ուրախ ենք ներկայացնել դրա արդյունքներից մեկը:

Մենք կցանկանայինք մեր երախարագիությունը հայտնել Լեյլա Նեյզիին և Նրանուշ Խառապյանին՝ երկու երկրների հիմնական հերագոյողներին նրանց կարարած ողջ աշխարանքի համար և մեր գործընկեր Անադոլու Կուլտուր և Ազգաբանական հերագոյությունների հայկական կենտրոն Հազարաշեն կազմակերպություններին՝ Թուրքիայից և Հայաստանից, Գերմանական Գիտական Փոխանակումների Ծառայությանը (DAAD) երկու երկրներում էլ, որոնք մասնակցում էին ուսանողների

ընտրության գործընթացին, ինչպես նաև բոլոր փորձագետներին և ուսանողներին, ովքեր այս ծրագիրը ենթարկող դարձնելու համար ներդրեցին իրենց սրբերն ու պրոֆեսիոնալիզմը: Նախուց շնորհակալություն ենք հայտնում Միբիլ Չեքմենին այս հրապարակությունը տպագրության նախապատրաստելու իր բոլոր ջանքերի համար:

Մաթիաս Զինգենբերգ, Վանյա Իվանովա, Նազարեթ Նազարեթյան, - div international-ի թիմ

ԵՐԱՆՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՔ

Այս գիրքը համագործակցության արդյունք է. շարերն են մասնակցել դրա կայացման գործին՝ անհամար, որոնց երախտապարտ ենք: Առանց նրանց մասնակցության այս հեղափոխությունը լույս չէր տեսի: Նրանուշ Խառապյան-Առաքելյանը և Լեյլա Նեյզին խորապես երախտապարտ են Գերմանիայի Դաշնային Նախարարության արտաքին գործոց նախարարությանը և Գերմանիայի ժողովրդական բարձրագույն դպրոցների միություն (div international) կազմակերպությանը այս ծրագիրը ֆինանսավորելու համար: Նախապես շնորհակալ ենք div international-ի Բոննի գրասենյակը ներկայացնող, Ասիայի բաժանմունքի ղեկավար, ծրագրի համակարգող Մաթիաս Զինգենբերգին, որ ներկայացնում է, Նազարեթ Նազարեթյանին՝ div international-ի Նայասարանի գրասենյակի ղեկավարին, div international-ի հարավարևելյան տարածաշրջանային գրասենյակի աշխատակցուհի Վանյա Իվանովային, որոնց ջանքերի շնորհիվ այս ծրագիրն իրականություն դարձավ: Մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում նաև Թուրքիայի և Նայասարանի գործընկերներին՝ «Անատոլիայի մշակույթ» (Anadolu Kültür) կազմակերպությանը՝ հանձին Օսման Կավալայի և «Ազգաբանական հեղափոխությունների հայկական կենտրոն-Նազարաշեն»-ին՝ հանձին Արա Գուլանի:

Նայասարանում և Թուրքիայում այս ծրագրի իրականացման ընթացքին ուղեկցող աշխատաժողովներին շարերն են շնորհակալ մասնակցություն ունեցել և խորհուրդներ փոխել՝ Անուշ Նովհանիսյանը (ՏՏ գիտությունների ազգային ակադեմիայի Արևելագիտություն ինստիտուտ), Լուսինե Խառապյանն ու Գայանե Շազոյանը (ՏՏ գիտությունների ազգային ակադեմիայի Նազգիտության և ազգագրության ինստիտուտ), Միքայել Զույանը (Վ.Բրյուսովի անվան Երևանի պետական լեզվաբանական համալսարան), Սամվել Կարաբեկյանը (Երևանի պետական համալսարան), Քրիստինա Կոլոտրին (Պետրոսյանի համալսարան), Գյունեյ Գյուլսու Օզդոզանը (Մարմարա համալսարան) և Նազան Մաքսուդյանը (Բեռլինի Բարձրագույն դասընթացների դպրոց): Դիլիջանում 2009 թ. հոկտեմբերին կազմակերպված ամառային դպրոցին Թուրքիայից և Նայասարանից մասնակցած քսան ուսանողները հեղափոխում դարձան ծրագրի և գիտահեղափոխական գործընթացի անբաժան մասնակիցը: Կցանկանայինք շնորհակալություն հայտնել Վիկտորիա Ասարյանին, Աննա Մարիա Ալանոլոլոին, Լուսինե Ավագյանին, Էլիֆ Էզեին, Մարիամ Գրիգորյանին, Սեդա Գրիգորյանին, Սևակ Նարությունյանին, Նանե Խաչատրյանին, Ավերիս Քեշիշյանին, Իսմաիլ Կեշիշին, Նորա Միլանոլոլոին, Նայաթ Մուրադյանին, Սայդ Օզթուրքին, Աննա Պողոսյանին, Մեհմետ Փոլաթոլոլոին, Մյուհթան Սադրամին, Նամիկ Սահակյանին, Օզգյուր Թաշքայային, Նորայր Երզնկյանին և Դիլան Յիլդիրիմին: Մեծապես կարևորելով նրանց մասնակցությունը ամառային դպրոցին՝ բարձր ենք գնահատում նաև նրանց ավանդը դաշտային աշխատանքներում:

Թուրքիայում հեղափոխությունն իրականացվել է շար պարասխանաբուր և նվիրված գործընկերների և ուսանողների խմբով: Լեյլա Նեյզին կցանկանար երախտագիտություն հայտնել իր օգնականներին՝ Էզգի Գյունեյին, Նայդաթ Դարիչին և Միբել Մաքսուդյանին՝ ծրագրին առնչվող բոլոր հարցերում նրանց թե՛ մրավոր, թե՛ բարոյական օգնության ու տրամադրանքի և ոչ պակաս հաճելի ընկերակցության համար: Էզգի Գյունեյը և Նայդաթ Դարիչին վարել են հարցազրույցները և իրենց ավանդը ներդրել տեքստի շարադրանքում, Միբել Մաքսուդյանը արել է բոլոր լուսանկարները և իր նպաստը բերել գրքի ձևավորման գործին: Շար ուսանողներ, ներառյալ նրանք, ովքեր մասնակցում էին Մարանջի համալսարանի բանավոր պարմության դասընթացներին, 2009 թ. աշնանը Էսկան նպաստ են բերել հեղափոխության ընթացքին: Լեյլա Նեյզին շնորհակալություն է

հայրնում նաև Մելմա Աֆջանին, Ռամազան Արասին, Յասին Արասին, Վելաթ Ային, Չենկ Չենգիզին, Էմիրի Քուլիջին, Սևալ Դակմանին, Սեդա Դոզանին, Բուրջու Էզեին, Էլիֆ Էզեին, Սինեմ Էսենին, Թևֆիկ Կարաթոփին, Սելեն Կիզիլթոփրակին, Ասի Մենևեսին, Նորա Միլղանոլուին, Նայաթ Մուրադյանին, Օզգն Նամին, Էսրա Օլթային, Բերաթ Մերյեմ Էրենեկին, Լեներ Օզարային, Սայիդ Օզթուրքին, Էդա Տարակին, Նորա Տարադյանին և Այսեգյուլ Յայլաին: Նրանուշ Խառադյանը խորապես երախտապարտ է Անուշ Նովհաննիայանին, Միթայեղ Ջոլյանին, Գայանե Շազոյանին, Արա Գուլյանին և Լուսինե Խառադյանին, ովքեր, ընդհանուր աշխարհաժողովներին մասնակցելուց բացի, իրենց մասնագիտական խորհուրդներով օժանդակել են նաև գրքի հայկական մասի վերլուծության ընթացքին:

Նայ և թուրք ուսանողների համալրել ընկարկումների և հեղափոխողների աշխարհաժողովների երբեմն դժվարին պահերը իր բարի հույսերով մշտապես մեղմում էր dvv international կազմակերպության հայկական գրասենյակի աշխատակից Վարուժան Ավանեսյանը, որին ջերմորեն շնորհակալություն են հայտնում թե՛ թուրք, թե՛ հայ գործընկերները:

Նեղինակները խորապես երախտապարտ են բոլոր անձանց, ովքեր համաձայնեցին ներկայացնել իրենց կենսագրության դժվարին պարմությունները և սիրահոժար ու պարբերապես պարասխանեցին հեղափոխողների հարցերին:

ՆԱԽԱԲԱՆ ԽՈՍԵԼՈՎ ՄԻՄՅԱՆՑ ՆԵՏ. ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՆԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՆՑՅԱԼԻ ՄԱՍԻՆ ՆԱՅԱՍԱԿՆՈՒՄ ԵՎ ԹՈՒՐԻՔԻԱՅՈՒՄ

Այս գիրքը «Մեծահասակների կրթության և բանավոր պարմության ավանդը հայ-թուրքական համաձայնության գործին» գիրահեղափոխական ծրագրի արդյունքն է, որն իրագործվել է Գերմանիայի ժողովրդական բարձրագույն դպրոցների միություն (dvv international) կազմակերպության հովանու ներքո 2009թ. օգոստոսից 2010 թ. փետրվարն ընկած ժամանակահատվածում և ֆինանսավորվել է Գերմանիայի Արտաքին Գործոց Նախարարության կողմից: Ծրագրի գործընկերներն են Նայասարանում «Նազարաշեն» Ազգաբնական հեղափոխությունների հայկական կենտրոնը և Թուրքիայում մշակույթի և արվեստի ոլորտներում գործող «Անատոլիայի մշակույթ» (Anadolu Kültür) կազմակերպությունը: Ծրագրի հիմնական նպատակը մեծահասակների կրթության, միջմշակութային փոխանակումների և բանավոր պարմության հեղափոխությունների միջոցով Նայասարանի և Թուրքիայի հասարակությունների միջև կապեր ստեղծելն է:

Ծրագրի գործողությունների մեջ ներառված էր Նայասարանում Դիլիջանում 2009թ. հոկտեմբերի 8-14-ը կազմակերպված ուսանողական ճամբարը, ուր հայասարանցի և Թուրքիայից եկած քսան համալսարանական ուսանողներ մասնակցեցին բանավոր պարմության դասընթացներին: 2009թ. հոկտեմբերից 2010թ. փետրվարն ընկած ժամանակահատվածում, Նայասարանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի Նազիրության և ազգագրության ինստիտուտի գիրաշխատող Նրանուշ Խառադյան-Առաքելյանը Նայասարանում իրականացրեց բանավոր պարմության հեղափոխություն: Նույն ժամանակահատվածում նմանարիպ հեղափոխություն իրականացվեց Թուրքիայում Սրամբուլի Սարանջը համալսարանի պրոֆեսոր Լեյլա Նեյզիի ղեկավարությամբ: Երկու երկրներում էլ համալսարանական ուսանողներն ակտիվորեն մասնակցել են հեղափոխություններին:

Բանավոր պարմությունը համեմատաբար նոր և Նայասարանում ու Թուրքիայում ավելի ու ավելի բարձր գնահատվող հեղափոխական մեթոդաբանություն է: Բանավոր պարմություններով զբաղվող պարմաբաններն անցյալը ներկայում իմաստավորելու համար ուսումնասիրում են, թե ինչպես են հասարակ մարդիկ պարմում պարմական իրադարձությունները: Անցյալի մասին հիշողություններում մենք օգտվում ենք բազմակի աղբյուրներից՝ մեր սեփական փորձից և հիշողություններից, ավելի փարեց սերունդներից փոխանցված հիշողություններից, պարմությունից և լրատվամիջոցներից:

Ներազգրության կյութերի աղբյուրը Թուրքիայի և Նայասարանի փարբեր փարածքների ու փարբեր սոցիալական միջավայրերի անհար անձանց՝ հարցազրույցների միջոցով գրանցված կյանքի պարմություններն ու ընդանիքների անցյալի վերականգնված հիշողություններն են: Ծրագրի նպատակներից էր նաև «Եր-հիշողությունները» հեղափոխելը. ինչպես են մարդիկ պարմում այն իրադարձությունների մասին, որոնց անձամբ չեն մասնակցել, բայց որոնց մասին նրանց պարմել են փարեցները: Նայկական փորձի հիշողությունները Թուրքիայում ուսումնասիրելու նպատակով հեղափոխողները վարել են «բաց ավարտով» կյանքի պարմության հարցազրույցներ, որոնք զրուցակիցներին հնարավորություն են տալիս ակտիվորեն մասնակցելու հարցազրույցի օրակարգի մշակմանը և սեփական պարմությունները կառուցելու գործընթացին: Նախկապես կարևոր էր հարցազրույցի օրակարգը նախապես ընտրելու փորձը՝ հաշվի առնելով թեմայի քաղաքական նրբությունը և հանրային ոլորտում, հարկապես լրատվամիջոցներում այս բարդ հարցի քննարկման սահմանափակ փիրույթը: Մեր նպատակն էր պարզապես լսել մարդկանց և ուսումնասիրել, թե ինչպես են նրանք որպես փորձ սուբյեկտիվորեն ընկալել, հիշել, պարմել և մեկնաբանել այս խոշորագույն պարմությունը: Գիրքը հասցեագրված է գլխավորապես Նայասարանում և Թուրքիայում բնակվող հասարակ մարդկանց: Գիրքը հրատարակվել է:

թորքերն, հայերն, ինչպես նաև, լսարանն ընդլայնելու նպատակով, անգլերեն լեզուներով: Այս գրքում փորձել ենք ներկայացնել մեր հարցազրույցներին մասնակցածների կյանքի պարմությունները և մեկնաբանությունները՝ հնարավորինս իրենց իսկ բառերով: Ձևերով և նաև լուսանկարներ: Գիրքը բաժանված է երկու մասի: Մի մասը, որի հեղինակը Ն.Խառապյան-Առաքելյանն է, ներկայացնում է Նայասարանում անցկացված հեղափոխության արդյունքները («ՈՒ՛մ ներես, Ի՛նչը ներես»): Այս մասը շարադրված է հարցազրույցների ընթացքում գրանցված պարմություններից 35-ի նյութերով: Մյուս մասը, որի հեղինակը Ալլա Նեյզին է, ներկայացնում է Թուրքիայի ամբողջ տարածքում անցկացված ավելի քան հարյուր հարցազրույցների հեղափոխության արդյունքները («Երանի նրանք գնացած ջիններին»՝ հայկական հիշողությունների բեռը Թուրքիայում): Թուրքիայում անցկացված հեղափոխության արդյունքները ներկայացված են 13 անհատներին վերաբերող կարճ պարմվածքների և համապատասխան լուսանկարների տեսքով:

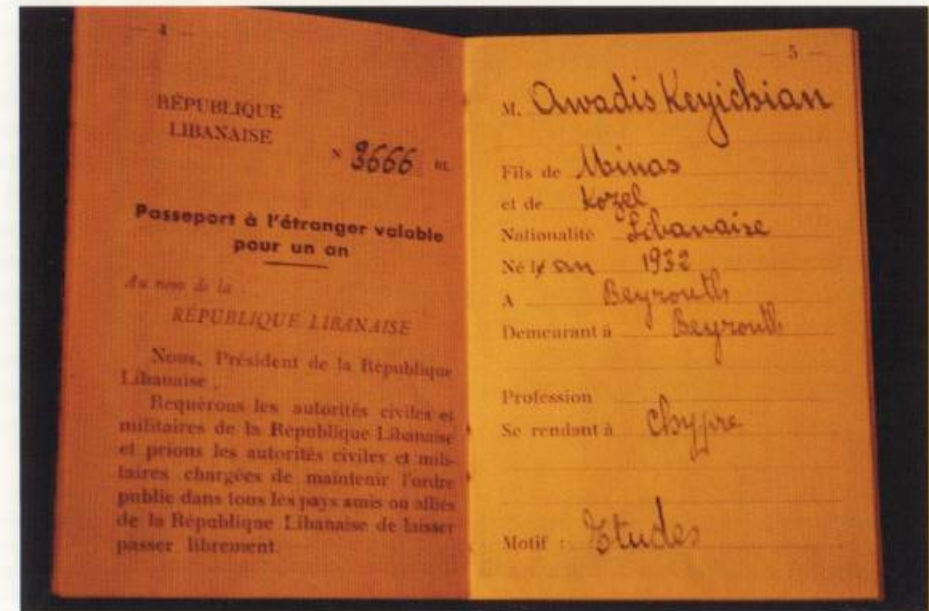
Ո՛րն է հիշողությունների կարևորությունը Նայասարանի և Թուրքիայի հասարակություններում: Երկու դեպքում էլ, անշուշտ փարբեր ձևերով, անցյալը մեծ ճնշում ունի ներկայի վրա: Նայ հասարակությունում 1915թ. մասին հիշողությունը հիմնականում անհատների պարմություններում փարբեր ձևերով արտահայտված բռնության հիշողությունն է: Թուրքիայում հիշելու (և մոռանալու) ձևերը փարբերույթ են և կախված են համայնքներից: Տարբեր և անգամ հակասական են հասարակական դիսկուրսը, լոկալ և անհատական (եզր)հիշողությունը: Երկու հասարակությունների ճակատագրերն էլ արմատապես փոխվել են անցյալի հեղևանքով: Անցյալի հեղ կապված շար բաներ փարբեր ճանապարհներով լուրջան է մտնում, և այդ լուրջանն անցած փարբերների ընթացքում լուրջ մարտահրավերներ է առջացրել: Երկու երկրներում էլ հրամայական պահանջ է հեղափոխել այն հարցը, թե ինչպես է անցյալն ընկալվում ներկայում, որովհետև անցյալը, հարկապես հիշողության և եզր-հիշողության միջոցով վերականգնվելու շնորհիվ, մեծ արժեք ունի ներկայի և ապագայի համար: Այնուհանդերձ, երկու երկրների միջև շար քիչ են հուշերի հեղ կապված համեմատական հեղափոխությունները և երկխոսությունը:

Նաշվի առնելով երկու երկրների փոխկապակցված պարմությունը և Նայասարանի ու Թուրքիայի՝ հակամարտային անցյալի հեղ հաշվելու ու համաձայնության գալու առկա բարդ գործընթացը, ակնհայտ է, որ այսպիսի հեղափոխությունը կարող է նշանակալի նպաստ բերել ժողովրդավարացման և համաձայնության հասնելու հարցերին: Անցյալի հեղ հաշվելը՝ մի կողմից, և ներման հասնելը՝ մյուս կողմից, կարող են այս երկու հարևանների խաղաղ ապագայի գրավական դառնալ:

Որպես պարմության գործակալներ հասարակ մարդկանց ընտրելով և անցյալի իմաստը ներկա ժամանակում հասկանալու համար որպես միջոց հիշողություններն օգտագործելով, բանավոր պարմության մեթոդաբանությունը հեղափոխողի և պարմող-գրուցակցի ստեղծագործական մասնակցության ու համագործակցության միջոցով հնարավորություն է տալիս թարմ տեսակետ ունենալու անցյալի վերաբերյալ: Բանավոր պարմության շարադրանքները հիմնված են խոսակցական լեզվի և մտքերի, հույզերի վրա, որոնք սերնդեսերունդ հեղք են թողնում մարդկանց վրա և կարող են անխոս կամ անարտահայտելի լինել: Հիշողությունները բնագրային հավաստիություն ունեն և դրանով իսկ փարբերվում են բուն պարմական իրադարձություններից՝ ներկայացնելով ա՛յն անհատի իրականությունը կամ ճշմարտությունը, ով վերհիշում է իր անցյալը: Այնպես, ինչպես սահմանների բացումը հնարավոր է դարձնում մարդկանց ֆիզիկական շփումը, պարմությունների գեղեղունը մի գրքում կողք կողքի, Թուրքիայում և Նայասարանում մարդկանց միմյանց հեղ խոսելու և միմյանց լսելու հնարավորություն է տալիս: Մենք հուսով ենք, որ այս ծրագիրն իր ներդրումը կունենա անցյալին, ներկային և ապագային վերաբերող ինչպես հեղափոխական, այնպես էլ՝ երկու հասարակությունների միջև երկխոսություն ծավալելու գործընթացին: Մեր՝ Նայասարանի և Թուրքիայի հեղափոխողներին համար մասնակցությունն այն ստեղծագործական գործընթացին, որին հանգեցրեց այս ծրագիրը, փաստորեն հենց նման մի փորձ էր՝ խոսելու և լսելու փորձ, երկխոսության փորձ:

Ներազոտություններ Նայասարանում՝ «Ու՛մ ներես, Ի՛նչը ներես»

Ն ր ա ն ո շ Խ ա ռ ա փ յ ա ն - Ա ռ ա ք է լ յ ա ն

Համառոտ պատմական ակնարկ

Այսօրվա Հայաստանի բնակչության պատկերացումներն ու վերաբերմունքը թուրքիայի և թուրքերի, հայ-թուրքական հարաբերությունների հնարավորությունների մասին զգալիորեն ձևավորվել են Օսմանյան թուրքիայում XIX դարավերջին սկսված և 1915-1922 թթ. իր տրամաբանական ավարտին հասած հայկական Եղեռնի՝ ջարդերի և աքսորի հետևանքով և այդ ջարդերի մասին ԽՍՀՄ-ում ու Խորհրդային Հայաստանում տրևական ժամանակ պահպանվող պաշտոնական լուրջ պայմաններում:

Ռյուզանդիայից Օսմանյան թուրքիային անցած պատմական Հայաստանի արևմտյան հատվածում¹ /որը սույն տեքստում երբեմն հիշվում է Արևմտյան Հայաստան անունով/ և թուրքիայի այլ տարածքներում ապրող հայերից նրանք, ովքեր փրկվեցին ջարդերից ու աքսորի ճանապարհներին, ապաստանեցին պատմական Հայաստանի՝ 20-րդ դարի սկզբում ծարավան Ռուսաստանի կազմում գտնվող հատվածի՝ Արևելյան Հայաստանի տարածքում, ներկայիս Միքիայում, Իրաքում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Իրանում, Հունաստանում, Ռուսաստանում, Վրաստանում և այլուր: Նրանց մի մասն այս երկրներից հեռագայում արագազաղթեց արևմտաեվրոպական երկրներ ու Ամերիկա մայրցամաք: Այդ տարիներին տարբեր երկրների կառավարություններ ու ժողովուրդներ օգնեցին մեծ թվով հայերի, որբանոցներ բացեցին, որոնք երկար ժամանակ դարձան որբացած երեխաների գոյատևման միակ հնարավորությունը: 1920-ական թթ. արաբական բոլոր երկրների, Հունաստանի, Ռուսաստանի, Վրաստանի քաղաքներն ու գյուղերը լեցուն էին փայտե ինքնաշեն տներով և պարսպարված հայերով, որոնք, մի կողմից, աշխատանք էին փնտրում, մյուս կողմից՝ փնտրում էին իրենց անհետացած, կորած զավակներին, ծնողներին, քույր-եղբայրներին, հարազատներին ու ծանոթներին, որոնց հետ միասին սկսել էին աքսորի դժվարին ճանապարհը և այդ ճանապարհներին բազմաթիվ հարձակումների ենթարկվելով՝ կա՛մ միմյանց կորցրել էին, կա՛մ առավել փրկարների, կյուճվածներին հարկադրված թողել ճանապարհներին: Կորուսվելը սգալու ժամանակ չկար, կենդանի մնացածները պետք է հոգային միմյանց մասին՝ կրկին ապրել սկսելու համար: Սգալու ժամանակ չկար, բայց կորածներին, անհետացածներին պետք էր գտնել, և փրկվածները շրջում էին նորաբաց որբանոցներում: Կանանց ու ամուսիններին կորցրած երկրասարդները միանում էին՝ միմյանց նեցուկ լինելու և իրենց փրկված երեխաներին ուրբի կազնեցնելու համար:

¹ Մուլթան Արդուլ Համիդ Բ-ի կառավարությունը Հայաստան անունը փոխարինեց Քրդստան կամ Անադոլիա անուններով: 1880 թվականից սկսած պաշտոնական փաստաթղթերում արգելվեց Հայաստան անվան հիշատակումը: Արդուլ Համիդի օրոք թուրքական պետական անգլամեր գործիչ, մեծ վեզիր, Քյամիլի փաշան այս մասին գրում է. «Մենք և Անգլիան չենք ճանաչում «Հայաստան» բառը, և հարկավոր է ջարդուփշոք անել այն ծնոքը, որը կհամարձակվի նույնիսկ արվասանել այս բառը: Ներսարար, այս նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է այս հայ ազգն անհետ մարքել երկրի երեսից, անողորմարար ոչնչացնել» (Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, отв. редактор Саакян Р. Г., Ереван, 1993, էջ 15,17): 1923 թ.-ից սկսած Արևմտյան Հայաստանի տարածքը պաշտոնապես կոչվեց «Արևելյան Անադոլիա» (Հայկական սովետական հանրապետության, Երևան, 1974, էջ 327: Հայկական համառոտ հանրագիտարան, Երևան, 1990, էջ 192-193): XVI դարի «Բաղամական աշխարհացոյց» քարտեզում (Բաղամական աշխարհացոյց» քարտեզը կազմվել է 1570-ական թթ., տրամագիծը 28.5 սմ, պահպանվում է Բողլյան գրադարանում, Օրսֆորդ -Չեռ. օր.317 f9v-10r) (տե՛ս Գալսյան Ռ., Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ, Երևան, 2005, էջ 148) և XVIII-XIX դարերի օսմանյան քարտեզներում Հայաստան երկիրը նշվում է «Էրմենիստան անով» («Ասիական թուրքիա», հրատարակվել է 1803/1804թ., չափանիշը 72x54 սմ, Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն-ՕԻՕԸ 14999.հ.2(2), ֆ.18, «Միջերկրական շրջան»-ի երկրորդ քարտեզ, չափանիշը, 80x58 սմ, Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն-ՕԻՕԸ 14999.հ.2(2), ֆ.5., «Օսմանյան երկիր», տպագրվել է 1867թ., չափանիշը, 42x29 սմ, Թրիտանական գրադարան, Լոնդոն-Maps 42.d.1, ֆ.2 (տե՛ս Գալսյան Ռ., նույն տեղում, էջ 226, 240, 246)):

Պարմական Նայասրանի ռուսական հարվածը՝ Արևելյան Նայասրանը լցվել էր որբերով, սովյալներով, հյուձված ու անբուն մարդկանցով, որոնք ամեն անցողից մի կտոր հաց էին խնդրում: Նաց մուրացողները հաց փալու հնարավորություն ունեցողներից շար էին: Առաջին աշխարհամարտին մասնակցող Ռուսաստանի կազմում գրեթե Արևելյան Նայասրանի բնակչությունը թե՛ պարերազմի, թե՛ Ռուսաստանի տեսական ներքաղաքական խնդիրների, թե՛ թուրքահայերի՝ ջարդերի վերածված ճգնաժամի հերևանքով դժվարին շրջան էր ապրում: Այստեղ զգալի թվով թրքախոս¹ մահմեդական բնակչություն կար, որի համակրանքը թուրքիայի կողմն էր: Ռաբի ջարդերից փրկված հայերը կարեկցանք ու օգնություն կարող էին փնտրել միայն Նայասրանի ոչ մեծաթիվ հայ բնակչության միջավայրում: Էջմիածնի կաթողիկոսարանի, հայկական բարեգործական կազմակերպությունների պաշարները չէին բավականացնում փրկվածներին նույնիսկ առաջին անհրաժեշտության պարենով ապահովելու համար: Նոգնած, վախեցած, որբացած, ջարդված մարդկանց կուրակումներում շուրջով համաճարակային հիվանդություններ սկսվեցին, և կոտորածներից փրկվածների մի մասը զոհ գնաց հիվանդություններին, ցրփին ու սովին: Այդ փարիներին Էջմիածնի ու Երևանի փողոցներով ամեն օր դիակառքեր էին անցնում՝ հավաքելով վերքերից, սովից, ցրփից, համաճարակային հիվանդություններից, հյուձվածությունից մահացած մարդկանց դիակները:

1916-1917 թթ. որոշ փախստականներ վերադարձել էին հայրենի բնակավայրեր, իսկ 1919 թ. փախստականների և արքայազանների շրջանում լուր փարածվեց, որ թուրքիայում հեղաշրջում է եղել, և հայերը կարող են վերադառնալ իրենց հայրենիք: Ոմանք հավարացին և մեծ դժվարություններով վերադարձան: Նախճիրը, սակայն, կրկնվեց, և հայրենի բնակավայրերը վերադարձած հայերը, 1918-1922 թթ., նոր զոհեր փալով, կրկին փախստական դարձան, իսկ թուրքիայի արևմուտքում կրկնակի արքայական: Վանի շրջակայքի ջարդերի երկրորդ ալիքը 1918 թ. գարնանն էր: Ահա այս դեպքերն ուղղակիորեն դարձան թուրքիայի և թուրքերի մասին հայերից շար-շարերի պարկերացումների և հիշողությունների հիմնական աղբյուրը և թուրքիայի ու թուրքերի հանդեպ վերաբերմունքի վերածնալորման հիմքը:

Թուրքիայի և թուրքերի հանդեպ վերաբերմունքը, սակայն, բարձրաձայնված չէր, քանի որ բուլշևիկյան Ռուսաստանը բարեկամարար էր փրամադրված քեմալական թուրքիայի հանդեպ, և 1920 թ. հեփո բուլշևիկյան Նայասրանը չէր կարող Ռուսաստանից, հեփազայում՝ ԽՍՀՄ-ից զարվող վերաբերմունք ունենալ: Ռաբի Խորհրդային Նայասրանի պաշտոնական գաղափարախոսությունն անթույլատրելի էր համարում թուրքիայի մասին բացասական կարծիք արտահայտելը, և Նայասրանի հայերի վերաբերմունքը թուրքիայի ու թուրքերի հանդեպ հիմնականում մնում էր անհարակալ-ընդանկան շրջանակներում:

Նայասրանի Նանրապետության բնակչության՝ ցեղասպանությունից փրկվածների այսօրվա սերնդի ընդանկան հիշողությունները և պարկերացումները թուրքերի մասին և դրանց ազդեցությունը Նայասրանի ընդհանուր բնակչության կարծիքի վրա արգասցված են սույն աշխարհագրի համար որպես աղբյուր ծաղայած ընդանկան կենսագրությունների կյուրերում:

1 Տվյալ դեպքում «թրքախոս» տերմինն ընկրվել է այդ խմբի ինքնության ընդհանրական տերմինի բացակայության պարճառով: XX դարի սկզբին նրանց ինքնանունը կրոնական պարկանելությամբ էր արտահայտվում «մուսուլման»: Ռուսական տեղեկատու աղբյուրները Նարավային Կովկասի թրքալեզու մուսուլմաններին անվանում էին «կովկասյան թաթարներ», հայերը՝ «թուրքեր»:

«ՈՒՄ ՆԵՐԵՍ, ԻՆՆԸ ՆԵՐԵՍ». «ԲԱՆԱՎՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ» ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Սույն աշխարհագրում օգտագործվել են բացառապես 2009 թ. հոկտեմբերից Նայասրանի Նանրապետության փարածքում ձայնագրված կենսագրական հիշողությունները: Այլ աղբյուրներ՝ հրափարակված կամ արխիվային, ինչպես նաև ցեղասպանությանը վերաբերող հեփազություններ, վերլուծություններ այս շարադրանքում չեն օգտագործվել: Նյութերը գրանցվել են հիմնականում Եղեռնից փրկվածների երկրորդ, երրորդ սերնդի միջավայրում, մեծ մասամբ՝ նրանց ընդանկաններում, որոշ դեպքերում՝ աշխարավայրերում: Ընդանկաններում մեկ անձի ձայնագրելիս հաճախ գրույցին մասնակցել են նաև ընդանկի այլ անդամներ: Գրանցված բոլոր պարմություններից այս աշխարհագրում օգտագործվել են 35-ը, չնայած ամփոփումների փրամաբանության վրա, անկասկած, ազդել են բոլոր գրույցները և դիփարկումները: Աշխարհագրում այս կամ այն ձևով հիշարակվող գրուցակիցների ցանկը՝ լուսանկարներով և նրանց մասին համառոտ տեղեկություններով, կցվում է հրափարակությանը՝ որպես հավելված: Բոլոր գրուցակիցներին խնդրվել է պարմել իրենց ընդանկի վերջին երեք-չորս սերնդի կենսագրությունը՝ հնարավորինս ամբողջական ու մանրամասն՝ այնքանով, որքանով կարող են հիշել կամ տեղյակ են իրենց նախնիների պարմածներից: Պարմողներին տեղյակ է պահվել, որ նրանց ընդանկան պարմությունները գրանցվում են հայ-թուրքական հարաբերությունների հեփազության նպարակով, սակայն խնդրվել է չսահմանափակվել միայն սեփական ընդանկի «թուրքական անցյալով»: Բոլոր գրուցակիցներին տեղյակ է պահվել, որ նրանց հիշողությունները և արտահայտած կարծիքները կամ դրանցից առանձին հարվածներ կարող են հրափարակվել: Մեր բոլոր գրուցակիցները համաձայնվել են թե՛ իրենց անունների, թե՛ լուսանկարների, թե՛ պարմությունների հրափարակությանը, բացառությամբ երկու կանանց, ովքեր այսօր կապ ունեն թուրքիայի հեփ, մեկն ամուսնացած է Սփամբուլում, մյուսն առերրական կապեր ունի Սփամբուլի հեփ: Նրանց անունները թե՛ ռեսպոնդենտների ցանկում, թե՛ տեքստում փոխված են: Բոլոր պարմությունները ձայնագրված են, ռեսպոնդենտներից փրամութի հեփ գրույցի ընթացքը նկարահանված է, արվել է շուրջ 500 լուսանկար: Ձայնագրված պարմությունները սղագրվել են, և մեր ձեռքի տակ ընդհանուր առմամբ ավելի քան 1000 էջ տեքստային նյութ կա: Վիշողություններն ընդգրկում են մեր գրուցակիցների ընդանկանի պարմության փարքեր փուլեր:

Բոլոր ձայնագրությունները, նկարահանումները, լուսանկարները, տեքստերը պահվում են ծրագրի ղեկավար, սույն շարադրանքի ինդիվիդուալ Վ. Խառափյանի անձնական արխիվում, սակայն առաջիկայում դրանք կհանձնվեն ՎՎ ԳԱԱ Ննագիտության և սոցազության ինտիտուտի արխիվին:

Նարադրանքը կառուցված է այն փրամաբանությամբ, որ արտացոլի թուրքիայի և թուրքերի հանդեպ վերաբերմունքի հիմք ծառայող որոշակի նյութեր: Տեքստում պարմողների նյութերից մեջբերումներն առանձնացված են շեղարտերով: Իրականում ինեց դրանք էլ կազմում են բուն շարադրանքը, և մեր 35 պարմողներին իրավամբ կարելի է համարել սույն աշխարհագրության ինդիվիդուալներ: Այդ իսկ պարճառով տեքստի վերջում աղյուսակով ներկայացվում է շարադրանքի իրական հեղինակների անվանացանկը՝ նրանց լուսանկարներով և նրանց մասին համառոտ տեղեկություններով, ինչպես նաև նրանց հարազատներից որոշ լուսանկարներ, եթե պարմություններում այդ հարազատների մասին հիշվել է և եթե նրանց լուսանկարները գրեվել են:

Նարադրանքի վերջում հրափարակվում են երեք կենսագրություններից քաղված հարվածներ: Դրանցից մեկը բովանդակում է դրվագներ թուրքիայի փարածքում ընդանկի նախնիների անցյալից («Գրի՛, գրի՛, Այմասպ ջան»): Երկրորդը՝ ցեղասպանության

հերանքով հայրենիքից զրկված ընտանիքի դեզերումները, ԽՍՀՄ շրջանի հիմնախնդիրները և ընտանիքի մարդկային, նյութական ու հոգևոր ներուժի փոշիացումը: Այս պարամոթյունն ընտանիքի կենսագրությունը ժամանակագրորեն ներկայացնում է մինչև XX դարի 70-ական թվականները («Պապա Կարնը մեզ պարմում էր»): Երրորդ պարամոթյունը վերաբերում է Եղևնից փրկվածների այսօրվա սերնդի կյանքում կարևոր դեր խաղացող մի խնդրի, որ պայմանականորեն կարելի է անվանել «վերադարձ անցյալին», և ներկայացնում է հայրենիքի փնտրության խնդիրը («...Մեր տունը թանդված էր...»):

Շարադրանքում տեղանունները ներկայացված են այն ձևով, ինչպես նրանք առկա են մեր պարամոթյունների հուշերում: Քանի որ պարամոթյունների հիշողությունները մեծ չափով վերաբերում են 20-րդ դարի սկզբի դեպքերին, նրանց կողմից հիշարակվող տեղանունների մի մասը կարող է չհամապատասխանել Թուրքիայում և Նայասպահում ներկայումս գործածվող տեղանուններին: Երկու երկրներում էլ կարգավիճակ է բնակավայրերի, մասամբ նաև աշխարհագրական անունների փոփոխություն: Նայերի կողմից օգտագործվող տեղանունների դեպքում սա հիշարակելը կարևորվում է, քանի որ մասնավորապես Թուրքիայում 1913թ. մայիսի 13-ին ընդունված «Գաղթականների բնակեցման կանոնադրություն» (“İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi”) փաստաթղթով հիմնավորում է Թուրքական կայսրության տեղանունների համակարգված թրքացումը, իսկ 1916թ. հունվարի 5-ին երկրորդ փոփոխության կառավարության ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի հրամանագրով (Emirname) արագացվում է “Օսմանյան երկրում հայկական, հունական, բուլղարական և այլ ոչ մահմեդական ժողովուրդներին պարկանող նահանգի, գավառի, գյուղաքաղաքի, գյուղի, սարի, գետի... և այլ բոլոր անունների վերածումը թուրքերենի”¹: Այդ փարածքներից փախած և փրկված հայերը, բնականաբար, ծանոթ չէին նախկինում հայկական բնակավայրերի նոր, թրքացված անուններին և նրանց հետագա սերունդները գործածում են հիշողություններում պահպանված դրանց ավանդական ձևերը: Բոլոր դեպքերում տողապակերում որքան հնարավոր է փրկվում է հիշարակվող բնակավայրերի մի մասի տեղադրությունը:

Այս նախաբանում կարևորում են ընդգծել, որ ընտանեկան պարամոթյուններից հիշողությունների հարվածները, որոնք բերվում են հրապարակվող տեքստում և երբեմն պարունակում են դաժանության նկարագրություններ, «խոսում են» գլխավորապես այն մասին, որ թուրքերի և բրդերի հետ շփման սեփական փորձի՝ հիշողության մեջ ամրացված ամենակարևոր երևույթը մարդկանց և ընտանիքների կենսագրությունները փոխած կոնկրետ դեպքերն էին, որոնք միաժամանակ թուրքերի և ներկայումս Նայասպահի Նանրապետությունում ապրող հայերի փաստացի շփման վերջին շրջանն էին: Ցավոք, հենց դրանք էլ դարձել են այն հիմնական հիշողությունը, որ հաղորդվել է հետագա սերունդներին, և հենց դրանց վրա էլ հետագայում մեծ չափով ձևավորվել են պարկերացումները թուրքերի մասին: Այս գրքում այդ պարամոթյուններին անդրադառնալով միայն մի նպատակ ունի՝ իմանալ, թե ինչի վրա են խարսխվում ներկայիս պարկերացումները:

1 Yüksel A., Doğu Karadeniz Araştırmaları, İstanbul, 2005, s. 21-22.

«ՍԵՓԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»

Պարմական Նայասպահի ռուսական մասում՝ Արևելյան Նայասպահում բնակություն հաստատած փրկվածների համար խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ապրած դաժան փորձությունների մասին խոսելը բազմաթիվ արգելքներ ուներ: Թուրքիայի ու Խորհրդային Միության միջև հաստատված բարեկամական հարաբերություններից հետո Նայասպահում խորհրդային շրջանում թուրքերի մասին պաշտոնապես չի խոսվել, իսկ սրալինյան, մասամբ նաև հետսրալինյան շրջանում թուրքերի մասին նույնիսկ մասնավոր գրույցները, հիշողությունները պաշտոնական գաղափարախոսությունը մեկնաբանում էր որպես «դաշնակցական ազդեցիկ»¹, ազգայնականություն, դա հետապնդվում էր իշխանությունների կողմից: Այս մասին բազմաթիվ վկայություններ կան մեր գրանցած պարամոթյուններում: Վազգեն Ղուկասյանն իր մանկության փորձերի հիշողություններից պարմում է, որ երբեմն, հարկապես ծնունդ երկրները, տղամարդիկ հավաքվում էին իրենց տանը և գրույցի ընթացքում սկսում էին հայրենիքի կարոտի երգեր երգել: Այդ ժամանակ մայրը նրան կամ մեծ եղբորն ուղարկում էր փան կտորը՝ հեղուկ, որ գյուղում մարնիչի համբավ ունեցող մարդկանցից որևէ մեկի անցնելու դեպքում արագ լուր փային երգողներին, որովհետև նրանց կարող էին մեղադրել «հակասրալինիզմի» մեջ ու նույնիսկ աքսորել կամ գնդակահարել: Դա 30-ական թթ. շրջանն էր: Արեգոյ Մամիկոնյանը, ում ծնողները Նայասպահում հաստատվել են շար երկար դեզերումներից հետո՝ 1946 թ., իր մանկության շրջանի՝ 50-ական թթ. հիշողություններից պարմում է, որ իրենք միայն իրենց ընտանիքում էին խոսում կոտորված նախնիների մասին. «Էն սրալինյան ժամանակ վախը շար մեծ էր... Դրա համար ուրիշ մտք չէինք կարողանում խոսել, պարմել...»: Շար հեշտ էր ցանկացած մարդու, առավել ևս այդ անպաշտպան մարդկանց դեմ «ազգայնական» անվան փակ քաղաքական մեղադրանք հարուցել կամ մեղադրել քաղաքական թշնամի հայրաբարված դաշնակցության հետ կապերի համար: Դա էր կարևոր պարճառներից մեկը, եթե ոչ ամենակարևոր պարճառը, որ հայերի ընդհանուր ողբերգությունը, որը հետագայում սրացավ «Եղևն» անունը, Խորհրդային Նայասպահում մնաց որպես ընտանիքների և անհարների ապրած ողբերգություն, այսինքն՝ մասնավոր խնդիր, իսկ հանրային-խմբային հիշողությունները «վազվեցին» ընտանիքներում:

Քաղաքական-հասարակական քննարկումների կամ հրապարակային բացահայտ ցավակցության բացակայությունը թեման դարձրեց խորհրդավոր, իսկ հիշողությունները՝ անձնական, ընտանեկան, ազգակցական, այսինքն՝ մի փոքր «սեփական» և, որպես այդպիսին, ավելի խորքային: Նրանց, իսկ ավելի ուշ ծնվածների համար նրանց ծնողների հետ փոխ ունեցածը դառնում էր ընտանեկան պարմության նյութ, ընտանեկան ողբերգություն, ինչը երկրորդ սերնդի համար վերածվում էր նոր ողբերգության: 1930-ական թթ. մեծացել էին նաև որբանոցներում ապաստանածները, շարերը կրթություն էին ստացել, փորձում էին ընկալել փոքր ունեցածը, ընդհանրացնել: Բայց դա հակադրվում էր պաշտոնական գաղափարախոսությանը՝ այդ ցանկությունը որոշ իմաստով դարձնելով դիսիդենտական (այլախոհական): Այս ամենը, եթե չէր քաղաքականացնում մարդկանց հանրային վարքը, ինչն անհնար էր սրալինյան շրջանում, ապա առնվազն վարքի երկվություն էր առաջացնում և հարկադրում սեփական ողբերգության մասին բարձրաձայն խոսել կամ այդ ողբերգության վրա ուշադրություն հրավիրելու միջոցներ փնտրել: Եվ խոսում էին: Խոսում էին միմյանց հետ, պարմում վարանելի ծանոթների միջավայրում, գրում հիշողություններ: 1940-ական

1 Կոմունիստական գաղափարախոսությունը դաշնակցական կուսակցությունը ներկայացնում էր որպես հակակոմունիստական և ազգայնական կուսակցություն: Դաշնակցության հանդեպ համակրանքի ցանկացած դրսևորում դիվիդում էր որպես քաղաքական ընդդիմություն և պարճվում:

Չուր Նովոսիյանը մահացավ 1982թ. և շահացրեց փեսան 1926թ. որբանոցից «կորած» և 1987թ. գրված իր դարերը:

թթ.՝ ավելի, քան 30-ականներին: Երկրորդ աշխարհամարտի փարիներին, երբ Թուրքիան ԽՍՀՄ-ում ընկալվում էր որպես Գերմանիայի պոլիտեխնիկ դաշնակից, Արևելյան Նայաստանում թուրքերի ու Թուրքիայի մասին խոսելու արգելքը մասամբ մեղմացել էր:

Ընդհանրական ողբերգությունների թեման նորոգվում էր հարկապես կորածներին գրելիս: Իսկ կորածները միմյանց շարունակում էին գրել նույնիսկ փաստիկ փարիներ անց: Դաշտադեմի մեր բանասացի՝ Մուշեղ Գևորգյանի նախադարձը, որը փախել էր Վանի Արճեշից¹, մահացավ 1982 թ., իննսուներե անց փարիքում այդպես էլ փաստիկ փարեկան ժամանակ կորած իր դարերը չգրելով, բայց նրա մահից մի քանի փարի անց՝ 1987 թ., Մուշեղը գրավ իր նախադարձի դարերը՝ իր փարի արդեն ութսունամյա քրոջը՝ համշենահայ մի ընդհանրիկ պարվավոր փարին, գրավ Մուխոմի քաղաքի մերձակա գյուղերից մեկում: Նրան փախցրել և հերձնամուսնացել էր փրկի հայ երիտասարդներից մեկը, երբ որք երեխաներին Ամերիկա ուղարկելու նպատակով փարել էին Բաթումի նավահանգիստը՝ շոգենավ նստեցնելու: Տարի գրելու առիթով հավաքվել էին բոլոր դաշտադեմիները, բազմաթիվ վանեցիներ, սասունցիներ ու նաև մեծ թվով փրկացիներ: Եվ, իհարկե, այդ հանդիպման ընթացքում դարձյալ հիշեցին փարի մահացած մոր հուզառար կյանքը, որը շեն գերդաստանի միակ փրկված մարդն էր, հիշեցին գոհերին, կորածներին, որք երեխաների դառնությունները:

Մի շարք մնաց գրելով փարը Մուշեղի փանը, և այդ շարքավա ընթացքում նրա փունը դարձավ Վանի ու Մուշի փախստական գյուղացիների մերօրյա սերունդների ուխտաբեղի՝ նորոգելով վշտերը: Այդ պարմություններն անհամեմատ ավելի շար էին ազդում մարդկանց՝ Թուրքիայի և թուրքերի մասին պարկերացումների ձևավորման վրա, քան որևէ քարոզություն ու գաղափարախոսություն: Ուստի Նայաստանի բնակչության՝ Թուրքիայի և թուրքերի մասին պարկերացումների ձևավորման աղբյուրներում իրական «բանավոր պարմությունների» դերը շար մեծ էր, գուցե նույնիսկ ավելի, քան

պարմության հերազա ակադեմիական գրավոր շարադրանքը և հանրայնացումը:

1 Արճեշ- Արճեշ գրելում է Վանա լճի հյուսիսային ափին, լիճը թափվող Արճեշ փոքրիկ գետակի գետաբերանում: Տարբեր ժամանակներում Արճեշը հիշարակվում է իրրև գյուղ, ավան, քաղաք, բերդաքաղաք և նավահանգիստ: Վանա լճի մակարդակի բարձրացման հետևանքով հին Արճեշը աստիճանաբար անցնում է ջրի փակ, և մի փոքր հյուսիս, ավելի բարձրադիր վայրում հնրագայում կառուցել են Ալվանց անունը կրող (Նոր Արճեշ, թուրքերեն՝ Էրջիշ) քաղաքը, որը XIX դարի սկզբին ուներ 1500 փուն բնակիչ, մեծ մասը՝ հայեր: Իսկ XX դարի սկզբներին՝ ընդամենը 260 փուն հայ և քուրդ բնակիչ:

ՆԻՇՈՂՈՒԹ-ՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԻՇՈՂՈՒԹ-ՅՈՒՆՆԵՐ

Թանավոր պարմությունները որոշ չափով փարբերվում են ընդհանրական հիշողություններից, եթե մանավանդ դրանք բուն պարմությունների մասին երկրորդ-երրորդ սերնդի հիշողություններն են: Չնայած այս գիրքը վերնագրված է «Թանավոր պարմություններ», իրականում նյութերը «ընդհանրական հիշողություններ» են: Ընդհանրական պարմությունը բանավոր պարմություն է դառնում այն պահից, երբ պարմողը դառնում է դեպքերի մասնակից, մասամբ, թերևս, գործող անձ: Ընդհանրական անցյալի հիշողությունը գունե մասամբ «սոցիալականացված» պարմություն է. այն կրում է հիշողությունները փոխանցողների և, անշուշտ, նաև պարմողի սոցիալական անցյալի ու կենսափորձի կնիքը: Նայաստանի փարածքում սկսելով բանավոր պարմությունների մեթոդով նյութեր հավաքել հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին՝ մենք հասկանում էինք, որ փվյալ սուրբկրկների՝ հայերի և թուրքերի հարաբերությունների փրկական բացակայության պարճատով դրանք չեն կարող դասական բանավոր պարմություններ լինել: Նայաստանի բնակչության ավելի քան 90 փուկոսն առևտվազն վերջին 80-90 փասնամյակներում թուրք չի փեսել, որպեսզի նրա հետ անձնական կենսագրական հիշողություն ունենա: Երբ սկսում էինք նյութերի հավաքումը, իրականում փորձում էինք գրանցել «հիշողություններ հիշողությունների մասին», մասամբ էլ գրանցել Թուրքիայի ու թուրքերի մասին պարկերացումների ու զգացմունքների անհարակառության աստիճանն ու հավաքական սոցիալական հիշողությունը թուրքերի մասին երկրորդային հիշողություն կրող մարդկանց միջավայրում: Իրականում, ինչպես վկայում են նյութերը, անհարակառ պարկերացումների ու հարաբերությունների փորձի բացառիկ սակավության, «կունկրտ դեպքերի պարմությունների հիշողությունների մասին հիշողությունների» կողքին մենք ունեցանք անհարակառ հիշողությունների վկայաբանական և անհարակառ հուզական-զգացմունքային հարուստ նյութ, որը, թվում է, գրեթե «ձանրաբեռնված չէ» հավաքական հիշողության ճնշմամբ: «Ես փեսնում էի, թե ինչպես է մայրս ամեն անգամ լաց լինում իր կորած քրոջը հիշելիս», կամ «Տարս ամբողջ կյանքում այդպես էլ ոչ մի փանով չարսախացավ: Նա դժվար մահացավ և անընդհարս ասում էր, որ դա իր մեղքի հարսուցումն է. ևս իր մանկապատանակ աղջկան թողել էր ճանապարհին... Էկել են ճանապարհի կեսին, չգիտեմ, շար դժբախտ պարմություն է, ճանապարհի կեսին սուրից չեն կարողացել հաց ձարել, որ կերցնեն: Չորս էրեխա են ունեցել, էլ մեկը գրկի էրեխա էր, աղջիկ էր: Էլ էրեխան էլ անընդհար լացել, լացել է: Ասում է՝ թուրքի էլ զինվորը անընդհար մոտենում էր ու խոխում, թե «շուր արս, հեղմի ընկի»: Ասում է՝ պարս ասել է՝ էլ էրեխին արի դենը արեղ, զևանք, էլի, ճամփին դենը, գունե էլ երեք տղաներին փրկենք... (պարմողը հուզվում է, լուծում է, փորձում է իրեն փրկապարել...): Տարս երկար էր մեռնում: Աչքերը բացում ասում էր՝ Էն էրեխի համար եմ ես փանջվում, որ թողել եմ: Միևն իր կյանքի վերջը չեն ընց ինքն իրեն (պարմողը կրկին հուզվում է, ձայնը դողում է, աչքերն արցունքով են լցվում), որ թողել է ճանապարհին» (Անահիտ Նովոսիյանի պարմածից): «Մայրս 14 փարեկան էր: Նրա մորն սարսնել էին իր աչքի առաջ, և ես հեղմ՝ առավորյան փեսել էր, թե ինչպես են զայլերը թե շենը պարտել իր մոր փորն ու կերել աղիքները: Մայրս մահացավ 80 փարեկանում և այդպես մեղկարով էլ զևաց այս աշխարհից: Չեք հավաքա, բայց ամեն օր պարսում ու լաց էր լինում Ալմաստ Նարությունյանի պարմությունից): «Տարս միշտ արեկությանը էր խոսում թուրքերի մասին» (Վարդ Աբաջյանի պարմությունից): «Տորս ամբողջ խոսածը իրենց փրկերը, իրենց վաթսան էր... իրենց հույսը, մեռան էլ, օրինակ, հերս երազը ընդեղ էր փեսնում, ընդեղի մասին: Ով հանդիպեր ու ասեր՝ ընդ, ու՞ր ես զևում, կասեր՝ «Էրգիր»... Միակ փախազը, միակ երազանքը ընդեղ էր, ով հանդիպեր, որ փողոցի, որ ծայրում որ հարցնեին, ասում էր՝ Էրգիր, Էրգիր, Էրայի հորս ու մորս գերեզմանի վրա, մի հար մեր փրկում ման զայի» (Վազգեն Ղուկասյանի պարմածից): «Գարեանը ծիլ-միլը որ ծիլը, իմ մեր փեսնում իր մեզ, զևում ինք սենց ևսում ինք կանաչին, երգում էր, դարդում էր, մրմում էր: Որ հիշում եմ, իմ մորս սիրտը ծարավ էր, դրս համար

էլ երգում էր, իր երկիր, աշխարհ փարսան...Մերս շատ խիփանդ էր, ասին՝ «բուր, վեր կաց էրթանը էրգիր, էրթանը խալքոնի հալքինը», ասեց՝ «սիսկի՛ր, ես չիմ կրես, որ դու կերթաս, կերթաս մեր փուս, որ մեռնիմ, կերթան կիսանին ընդե»։ *Տե՛նց էլ մեռավ*» (Գրիշ Բաղայանի քրոջ՝ Նոանհարի պարամածից)։ Այս հիշողությունները պարամոնները թուրք չեն փեսել, սրանք պարամոնների կենսագրության հարվածների վկայաբանական նյութեր են, երկրորդային հիշողություններ չեն, ընդ որում միանգամայն անհարական են և բոլորովին սոցիալական կամ կոլեկտիվ պարկերացումների «արտադրանքը» չեն։ Եվ չէին էլ կարող լինել, քանի որ, ինչպես ասվեց, Խորհրդային Նայաստանում «թեման փակ էր», և, բնականաբար, երկրի բնակչության մեջ Թուրքիայի ու թուրքերի վերաբերյալ սոցիալական գաղափարախոսության և փորձի կուրակում չի եղել, մարդկանց բանավոր պարամոններն, իսկապես, զգալիորեն անհարական են։ Մա կարևոր հաստատագրում է, քանի որ այդ պարամոններն, այնուամենայնիվ, իրականում մեծ չափով ընդհանրական են։ Այսինքն՝ Թուրքիայի ամենաբարբեր փարամոններում փրկված հայերի անհարական-ընթանեկան պարամոնները մեծ ընդհանրություն ունեն, որից էլ, ինչպես ցույց են փայտ նյութերը, ձևավորվել է ընդհանուր վերաբերմունքը։ Սրա կարևորությունն ընդգծում եմ՝ շեշտելով հանրային-սոցիալական ընդհանրական հիշողության գործոնի և դրա ազդեցության բացակայությունը¹։

Կրկին վերադառնալով Նայաստանում ցեղասպանության հրապարակայնացման խնդրին՝ պետք է ասել, որ 1960-ական թթ. հիշողությունները մասամբ «դուրս եկան ընթանիքներից» և 1980-ական թթ. երիտասարդ սերունդը, կրկին մասամբ, դադարեց «ընթանեկան հիշողությունների» ուղղակի կրողը և, կիսամարձակվեմ ասել՝ «գերին» լինելուց։ 1965 թ. ցույցերից, Երևանում Ցեղասպանության գոհերի հիշարակին նվիրված հուշարձանի կառուցումից², ապրիլի 24-ին ցեղասպանության գոհերի հիշարակին նվիրված հանրային քայլարշավների կանոնացումից հետո, դեռևս հանդիպելով իշխանությունների ակտիվ կամ պասիվ դիմադրությանը, Նայաստանում, այնուամենայնիվ, անհարական ու խմբային նախաձեռնություններով սկսեցին հուշարձաններ կառուցել, գրքեր հրատարակել, հողվածներ փրկագրել։ Դրան որոշ չափով նպաստեցին նաև Պարույր Սևակի «Անլուրի գանգակաբուն» պոեմի հրատարակումը, Նովիանենա Շիրազի՝ հարաբերականորեն հրատարակային, կարելի է ասել՝ փողոցային ու դահլիճային գրույցներն ու որոշ բանաստեղծությունների փրկագրությունը։ Պարույր Սևակի և Նովիանենա Շիրազի ստեղծագործությունները ձեռքից ձեռք էին փոխանցվում, կարդացվում ուսանողական խմբերում, փնթում։ Եղեռնից փրկված երեխաների՝ այդ փարիներին արդեն չափահաս դարձած հարվածի ու երկրորդ սերնդի կողմից ջարդերի մասին փանջող հիշողությունները «ներքևից» հրատարակայնացնելու վախժորած փորձեր արվեցին։ Ուշան գյուղում, որի բնակչությունը 1967 թ. նախաձեռնել է Անդրանիկի³ արձանի կառուցումը, փակական ժամանակ խնդիրներ են եղել փարբեր մակարդակների

1 Խորհրդային առաջին փարիներին այն, ինչն այս կամ այն կերպ կարող է դիտվել թեմայի հրատարակայնացում, առկա էր մասամբ պոեզիայում (Նովիանենա Թումանյան, Եղիշե Չարենց), մասամբ՝ գիտության մեջ։ 1928-1929 թթ. Բագրատ Բոբյանը կազմել է փաստաթղթերի ժողովածու՝ «Նայաստանը, միջազգային դիվանագիտությունը և ՍՄԿՄ-ը»։ 1946-1951 թթ. Սփայլիի՝ Թուրքիային ներկայացված փարամոնային պահանջների հետ կապված խորհրդային պարամոնության մեջ մասամբ արձարծվել է հայերի կողմից լքված փարամոնների խնդիրը, բայց, մի կողմից, երևույթը համակողմանի չի ներկայացվել, մյուս կողմից՝ այդ քննարկումներն ամբողջովին դուրս էին փրկվածների միջավայրից, և նրանք ուղղակիորեն ո՛չ մասնակցում էին քննարկումներին, ոչ էլ նույնիսկ այդ ընթացքում զանգվածային կամ հանրային արտահայտման հնարավորություն ունեին։ Խնդիրը մնում էր բարձր քաղաքականության ոլորտում, և հանրությունը մեծ հաշվով անհաղորդ էր մնում առանձին մարդկանց փաստապարբերին։

2 Մեծ Եղեռնի գոհերի հիշարակին նվիրված հուշարձանի բացումը փետի ունեցավ 1967 թ. նոյեմբերի 28-ին։

3 Անդրանիկ Թորոսի Օգանյան, ծնվ. 1865 թ. Շապին Գարահիսարում, (Շապին Գարահիսար- քաղաք և գավառ Արևմտյան Նայաստանի Սեբաստիայի նահանգում, համանուն գավառի վարչական կենտրոնը), մահացել է 1927 թ. Սակրամենտոյի մոտ (ԱՄՆ)։ Մասնակցել է ինքնապաշտպանական կռիվներին՝ աջի ընկնելով անձնական արիությանը։ 1904 թ. դուրս է եկել Արևմտյան Նայաստանից, 1907 թ. փեղափոխվել է Բուլղարիա։ Մասնակցել է Բալկանյան պարերազմին (1912-1913թթ.)։ Առաջին աշխարհամարտի փարիներին նշանակվել է հայկական կամավոր առաջին ջոկատի հրամանատար ցարական Ռուսաստանի բանակի կազմում՝ աջի ընկնելով Վանի, Բիթլիսի, Մուշի գրավման ժամանակ։ 1916-1917 թթ. մեծ աշխարհային պատերազմից հետո կարգավորվել է կարգաբերականների օգնություն կազմակերպելու գործում։ Կռիվներ է վարել կովկասյան ճակատում։ 1919 թ., հիասթափվելով Անտանտի քաղաքականությունից և գեղվելով ՄԿ կառավարության հետ, գործարել է իր գունդը և հեռացել արաբաստան։ 1922 թ.-ից ապրել է ԱՄՆ-ում։ Պարզևարբվել է Ռուսաստանի, Բուլղարիայի, Նուսաստանի, Ֆրանսիայի բարձրագույն գիմնոզիական պարզվներով։ Անդրանիկի աճյունն ամփոփվել է Փարիզի Պեր Լաշեզ գերեզմանարանը։ Նա ամենաախրված

իշխանությունների հետ։ Արձանը կառուցելու և փեղադրելու գումարը գյուղացիներն են հավաքել։ Այն փեղադրվել է 1967 թ. ապրիլի 11-ին (ուջանցի Սարիբեկ Թովմասյանի պարամածից, ով Անդրանիկի արձանի փեղադրման ժամանակ եղել է ընդամենը 13 փարեկան)։ *«Մի գիշերվա մեջ, թաթուն, գյուղի ժողովուրդը Անդրանիկի արձանի փեղադրման վայրի պարը կառուցեց։ Շատ լավ հիշում եմ՝ երբ բերեցին, ինչ բերեցին, ոնց բերեցին, ինչ մեքենայով բերեցին։ Գիշերվա ժամը 1:30-2:00-ի մոտ արձանը մեքենայով բերեցին, փեղադրեցին։ Բոլորս՝ մեծ ու փոքր, օգնում էինք։ Ես էլ էի այնպեղ։ Գիշերը թաթուն էին փեղադրում։ Պահակներ էին կանգնեցրել, որ չզան խանգարեն։ Նույնիսկ 3-4 փարեկան երեխաներն էլ մեր գյուղում գիտնին, որ չեն թողնում, արգելված է։ Մեր բոլորի ուղեղում նստած էր, որ դա հակասովներական արարք է։ Նկար ուղեցան զան քանդեն, մեր գյուղացիները չթողեցին։ Մի քանի անգամ ուրիկաններ են եկել քանդելու համար, բայց մեր գյուղացիները բահերով, եղաններով դեմ են դուրս եկել։ Նամարյա մի փասք փարի միշտ գիշերները պահակ էին կանգնում արձանի մոտ։ Նկար հանգաբացան, վարժվեցին կրկի»։*

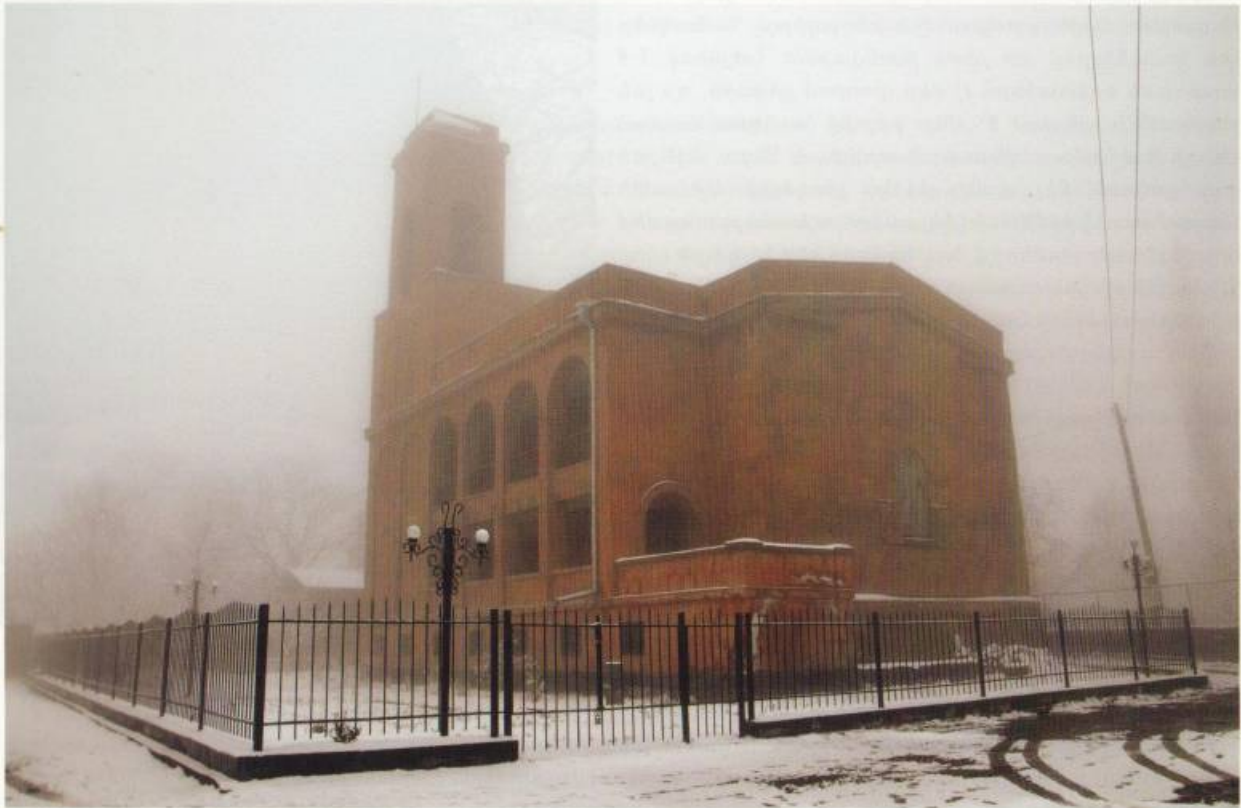
Նույնիսկ այս շրջանում մարդիկ դեռ վախենալով էին խոսում իրենց հերոսների մասին։ Ապարանի Չքնաղ գյուղի մեր գրուցակիցը, ում մայրը գերդաստանի միակ փրկված գավակն էր, որին փասք փարեկանում դիակների միջից գրել էին ռուսական բանակի զինվորները և հանձնել մանկապարտ, միայն 60-ամյա հասակում է համարձակվում իր ամուսնուն ցույց փայ իր կողմից խնամրով թաքցրած Անդրանիկի լուսանկարը. *«Իմ հերը սասում ս, որ 65 թ., որ սկսվեց շարժում, Նայաստանում, Երևանում, չէ՛, 65 թ. ապրիլի 24-ին, էղ ժամանակ աղեն ուրեմն արապայիս կանչում ս, սասում ս, -«Արի ես թեզ մի հար քան պրի սանս, բայց էրի մարդու չասես, գաղբրի ս»։ Ու էղ ժամանակ հերս կոր իմանում ս, որ մեկը ունեցել ենք Անդրանիկ... Ասել ս՝ մեկը արբեր ունենք, ու նկարներ ս ցույց փվել աղեն, Անդրանիկի էն շար գունատ, աղոր ֆուրուներ, չգիտեմ որտեղից ս հայթայթած եղել... Դե էն ժամանակ, պարզ ս, Անդրանիկի անունը փալը մեծ դիսկ էր, ու պարում ս, ցույց ս փայի, սասում ս՝ էսի մեր սուրբ Անդրանիկն ս...»* (Նովիանենա Մկրտչյանի պարամածից)։

հերոսներից է, նրա հիշարակին բազմաթիվ հուշարձաններ են կանգնեցվել, փողոցներ անվանվել, նրան շար երգեր են նվիրվել։ Անդրանիկն անմար ճանաչել և նրա հետ միասին ինքնապաշտպանական կռիվներին մասնակցել են նաև մեր որոշ գրուցակիցների պապերը։ Նայաստանի Ուջան գյուղի ներկայիս բնակչության նախնիները (Սասունից (Մովսես, Նազո), Արճեշից, Վանից և այլ վայրերից) երկու-երեք փարի ընթանիքներով (կանայք, ծերեր, երեխաներ) Անդրանիկի գործի հետ շրջել են, մինչև 1919 թ. հասարակվել են Ուջանում (պարամական Վժժան, Ռոսան)։

Անդրանիկի արձանը Ուջան գյուղում։

Անդրանիկի արձանից հետո Աշնակ գյուղում հայոց ինքնապաշտպանական ջոկատների առաջնորդներից մեկի՝ Գևորգ Չաուշի ազգականները՝ եղբոր թոռները, նախամեծներին Գևորգ Չաուշի թանգարանի կառուցումը¹: Այդ պատմությունը զգալիորեն նման է Անդրանիկի արձանի կառուցման և փեղաղորման պատմությանը: Ներկայիս թանգարանը կառուցվել է չորս եղբայրներից մեկի գոմի փեղում. «Կեսրարիս գոմի փեղն է եղել, անասունները մորթել ենք, քանդել ենք փեղը, հեղու եղբայրները համաձայնության են եկել, միասնաձուռ ուժերով ու որոշ մարդկանց, մեր համագյուղացիների օգնությամբ կառուցել են: Ոմանք ցեմենտ են բերել, մյուսներն օգնել են շինարարությանը՝ որպես բակավորներ, և բրդորդները հաց են բերել շինարարների համար: Բայց հիմնական կառուցողը մենք ենք եղել ու հիմա էլ մենք ենք պահպանում: Ոչ մի պեղակալ օգնություն չի եղել: Նակարակը շար է եղել, խանգարել են, արգելել են: 1960 թվին էս շենքը սկսել են կառուցել, փաստիկը փարիշարունականը նշանակել են պայքարել, թոհուրոհի, կոխիկների մեջ են եղել... Չորս եղբայրներով, ամբողջ

Գևորգ Չաուշի թանգարանը Աշնակ գյուղում

1 Գևորգ Չաուշ - Գևորգ Արոյի Ղազարյան, ծնվ. 1870 թ. Սասունի Մկրտն գյուղում: Մովսիս է Մշո Սր.Վարապետ վանքի դպրոցում: Սկզբում գործել է Արարոյի ջոկատում: Մասնակցել է Սասունի 1891-1894 թթ. ինքնապաշտպանության մարտերին: Բազմիցս ձերբակալվել է (Բիթլիսի, ապա Մուշի բանտում): Փախչելով բանտից՝ ապաստանել է Սասունում, 1904 թ. մասնակցել է Սասունի ինքնապաշտպանությանը: Մեծ ջանքեր է գործադրել հայ-բողական համագործակցության ձևավորման համար: Նրա կազմակերպած կոխիկները գրեթե միշտ ավարտվել են հաղթանակով: Զոհվել է Մուրադի 1907 թ. Եջանավոր կռվի ժամանակ: Ժողովուրդը երգեր է հյուսել նրա մասին:

Լուսանկար՝ Ապրիլի 24-ի քայարշավը

գյուղի ուժերով... էս շենքի կառուցողը ներսում թաղված է, համալսարանի մաթեմատիկայի, ֆիզիկայի ամբիոնի վարիչ, դասախոս Գևորգ Մելքոնյան ... Էն ժամանակ ո՛վ է տիակ արել, որ ֆիդայիների անուն փա, բայց էս մարդը, բոլորի հետ կոխիվ փայլով, էս շենքը ավարտին հասցրեց ու մահացավ... Իրա թաղման օրն էլ ամբողջ գյուղը բահով, թունգներով, միլիցիերի դեմն էր առել, թոյլ չէին փվել, որ ստեղ թաղեն (այսինքն՝ թանգարանի ներսում-Վ.Խ.)... Ես մինչև հիմա էլ չեմ հասկանում, թե իրենց (այսինքն՝ իշխանությունների-Վ.Խ.) ի՞նչ գործն էր...» (Թանգարանը կառուցող ընկերակի հարս Ծովիկարի պատմածից):

Ապրիլի 24-ը ցեղասպանության զոհերի հիշարակի օր ընդունելուց և Երևանում ցեղասպանության զոհերի հիշարակին հուշարձան կառուցելուց հետո փեղական նախամեծությունները շարացան: Այս խնդրում առաջ եկան նաև փարբերակված մտերցումներ: Ապրիլի 24-ին սովորաբար հարյուրհազարավոր մարդիկ սգո երաժշտության ուղեկցությամբ լուռ քայլում են զոհերի հիշարակի ծառուղիով, հասնում են անմար կրակին, ծաղիկներ են դնում կրակը շրջանակող օղակին, մի պահ լուռ կանգնում են՝ գլուխ խոնարհելով զոհերի հիշարակին և հեռանում փեղը զիջելով հաջորդներին: Մարդկանց հոսքը փնտրում է մինչև կենցիշեր և հաջորդ օրը:

Այսպես է Երևան քաղաքում: Նույն կարգի սգո քայարշավներ են փեղի ունենում հանրապետության փարբեր քաղաքներում, որրեղ, սակայն, ցեղասպանության զոհերի հիշարակին նվիրված հուշարձաններ չկան: Եղեռնից փրկվածներով բնակեցված

Եղևոսի գոհերին նվիրված Աշևակ գյուղի հուշարձանը

գյուղերում, որպեսզի գործնականում բոլոր ընտանիքները գոհեր ունեն, նրանց հիշարարկի հարգման ձևեր են առաջացել, որոնք ուղղակի միավորված են «թուրքին հիշեցնելու»։ Նախկապես այն բնակավայրերում, որոնք սահմանին մոտ են (իսկ փրկվածները ջանացել են սահմանին մոտ տեղավորվել՝ շուրջով էրզիր վերադառնալու հույսով), և մտավայրում բարձր լեռներ կամ բարձրադիր թաղամասեր կան, բնակիչները գիշերը մեծաթիվ խարույկներ են վառում ընտրելով Թուրքիայից առավել տեսանելի վայրերը։ Մովորաբար այրում են մաշված անվաղողեր, որոնք երկար են այրվում, և կրակն ու բոցը երկար ժամանակ տեսանելի է լինում։ Ուջան գյուղում «Ապրիլի 24-ի առավոտյան գյուղի 90%-ն այցելում է Ծիծեռնակաբերդ, դրանից հետո գալիս ենք, արդեն երիտասարդները էլ անհիմնաբար թե ինչ ծանրությամբ, թե ինչ դժվարությամբ բարձրացնում են էլ սարը... Նազարավոր անհիմնաբար, հազարավոր... Մենք մի հար «Փերի դոշ» ունենք, ամենաբարձր սարն է, որտեղի կրակները կարող են տեսնել ոչ միայն Թուրքիան, այլև շար-շար այլ պետություններ էլ։ Երիտասարդ տղաները հանում են սարը, կարկուտ լինի, անձրև լինի, միևնույն է, պարբեր կրակը վառվի, ու բոլորս պարբեր շրջենք ամբողջ գյուղով... Ամեն անկը ինչով կարող է՝ հովանավորում է, մեկը՝ վառելիքով, մեկը՝ մեքենայով, մեկը՝ մի քիչ հացով, ջրով ու տեսնեց կազմակերպում ենք։ Կրակներով գրում ենք 90, 91, 92, որ թուրքը, ամեն անգամ տեսնելով, հիշի, թե քանի տարի է անցել եղևոսից» (Ուջան գյուղի գյուղապետ Առաքելի պատմածից)։

Աշևակ գյուղում կրակներ վառելուց բացի հնչեցնում են նաև գոհերին նվիրված հուշարձանի զանգը, որը կառուցվել է վերջերս անհատական նախաձեռնությամբ։ Նուշարձանը՝ երկու փարբեր քարերի ընտրությամբ և համադրությամբ, խորհրդանշում է

Տրապիզոնի, Խարբերդի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Տիգրանակերտի, Վանի, Սեբաստիայի հայերի «Ճեղքված ճակարագրերը»։

Ավելի ուշ անհատական ու համայնքային նախաձեռնությամբ ցեղասպանության շրջանի հետ առնչություն ունեցող սիրված կերպարների հանրայնացումն զգալիորեն ընդլայնվեց (դրանք հիմնականում կա՛մ հայերի փրկությանը նպաստած, ցեղասպանության թեմայի հանրայնացմանը նպաստած անձիք էին, ինչպես, օրինակ՝ ավստրիացի Ֆրանց Վերֆելը¹, նորվեգացի Ֆրիդոլֆ Նանսենը² և այլք, կա՛մ հայերի ինքնապաշտպանական ջոկատների առաջնորդներ, կա՛մ որբախնամ գործունեություն իրականացրածներ), կերպվեցին դիմաքանդակներ կամ կառուցվեցին հուշարձաններ, հրապարակվեցին գրքեր, հոդվածներ, օրագույցեր, լայնորեն փարածվեց ինտերնետը, և բազմաթիվ նյութեր տեղադրվեցին ինտերնետային կայքերում։ Անհատական ողբերգությունների հիշողությունները դուրս եկան «թաքստոցից», մի քանի փարի դարձան հանրային քննարկումների թեմա, և իհարկե մեղմացավ դրանց «անհատականացումը»։ Այդ ընթացքում բազմաթիվ անուններ, բառեր ու եզրույթներ կորցրեցին իրենց «դիսիդենտական» ընկալումները և նույնիսկ մասամբ վերածվեցին առօրեականի։ Այդ ամենի շնորհիվ այսօրվա երիտասարդների պարկերացումներն ավելի հավաքական ու սոցիալական են, սակայն այդ սերունդը թուրքերի հետ շփման ու պարկերացումների անհատական փորձի ու պարկերացումների պակաս ունի։ Պետք է ասել, սակայն, որ այդ փորձը նույնպես կուրակվում է, մասամբ՝ Թուրքիա գնացած ու վերադարձած կամ Թուրքիայում ժամանակավորապես հաստատված մարդկանց պարմությունների, մասամբ՝ ուսանող երիտասարդության՝ միջազգային զանազան ծրագրերի ընթացքում թուրք երիտասարդության հետ փոխշփումների, մասամբ՝ ինտերնետային հաղորդակցության միջոցով։ Բոլոր դեպքերում Նայասարանի բնակչության մեծ մասի պարկերացումները Թուրքիայի ու թուրքերի մասին շարունակում են սնվել ընդհանրական պարմություններից, այդ իսկ պարմառով «բանավոր պարմությունների» վերլուծության միջոցով հայ-թուրքական հարաբերությունների նկատմամբ Նայասարանի հանրության վերաբերմունքի ըմբռնումը, հիրավի, կարող է որոշ հարցականների պատասխաններ փայլ։

1 Ֆրանց Վերֆել (Franz Werfel, 1890 - 1945) ավստրիացի գրող, հունանիստ, 1932-1933 թթ. գրել է «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպը՝ թուրքական կանոնավոր գործերի դեմ Մուսա լեռան շրջակայքի հայ բնակչության ինքնապաշտպանության մասին։
 2 Ֆրիդոլֆ Նանսեն (Fridtjof Nansen, 1861-1930) նորվեգացի հետախույզ, գիտնական, դիվանագետ և ակադեմիկոս հունանիստ, Ազգերի լիգայի Գաղթականների միջազգային գրասենյակի ղեկավար։ Ազգերի լիգայի խորհուրդը 1924 թ. ստիպված էր հաստատել հայրենիքից գրկված հայ գաղթականներին ինքնության վկայական փայտ նանսենյան նախաձեռնությունը։ 320 հազար հայ գաղթական փարբեր երկրներում նանսենյան անձնագիր ստացավ, որը նրանց անձը հաստատող փաստաթուղթ էր և միջազգային ճանաչում ուներ։ Մինչև այսօր ապրում են նանսենյան անձնագրերով մեծացած հայեր։ Նանսենի Գաղթականների միջազգային գրասենյակը 1938 թ. արժանացավ Նորբյան մրցանակի՝ Նանսենյան անձնագրերի ստեղծման գործում ներդրած ավանդի համար։

ԱՆՅՅԱԼԻ ԿԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾԻՍԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ

Դժվար է ասել, թե Նայասարանի Նանրապետության հայերի, որոնք կազմում են երկրի բնակչության մոտ 97 տոկոսը, որ մասն է ուղղակիորեն կապված Արևմտյան Նայասարանի հետ, և Թուրքիայի ու թուրքերի հետ միասին ապրելու ընդհանրական կամ անհատական հիշողություններ ունի: Բացի այն, որ Թուրքիայում երիտթուրքերի կազմակերպած ջարդերից հետո կենդանի մնացած հայերի մի զգալի հատված հեղափոխություն հաստատվեց այն ժամանակ Ռուսաստանի փրկապետության տակ գտնվող Արևելյան Նայասարանում (հիմնականում Վանից, Կարսից, Սասունից, Մուշից, Բիթլիսից), հեղափոխություն ևույնպես՝ 20-ական, 40-ական, 60-ական թվականներին այլ երկրներում ապաստանած որոշ թվով հայեր (Սիրիայից, Իրաքից, Լիբանանից, Եգիպտոսից, Իրանից, Նուստարանից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից, Ֆրանսիայից, Արգենտինայից և այլ երկրներից) մի քանի հոսքով հաստատվեցին Նայասարանում՝ իրենց հետ բերելով նաև իրենց ընտանիքների պատմությունները: Նրանք մեծ մասամբ Թուրքիայի արևմտյան և հարավային շրջաններից փրկված հայերն ու նրանց սերունդներն էին (Ադանա, Սեբաստիա, Մարաշ, Կեսարիա և այլն): Նրանք ոչ միայն Թուրքիայի փարածքում տեղի ունեցած ջարդերի ուղղակի հիշողությունների կրողներ էին, այլև այդ հիշողությունների ու զգացմունքների միջավայր ստեղծողներ:

Ջարդերից փրկվածների ընտանեկան պատմությունները «թափանցել» են նաև Արևելյան Նայասարանի՝ ներկայիս Նայասարանի Նանրապետության տեղաբնիկ բնակչության ընտանիքները: «Թափանցելու» ճանապարհները փարբեր էին: Նախ՝ Արևելյան Նայասարանի փարածքում հայտնվածներից առաջին փրկվածների մեծ մասը տեղական ժամանակ ապրել է տեղացիների տներում կամ նրանց տների օժանդակ կառույցներում, և հյուրընկալներն այս կամ այն կերպ դարձել են նրանց փառապանքների, սուգի, զգացմունքների, նրանց պատմությունների ու հիշողությունների մասնակիցը: Երկրորդ դրանք «թափանցել» են փրկվածների սերունդների և տեղացիների ամուսնությունների, հարևանական ու աշխարհաբային հարաբերությունների միջոցով: Գործնականում այսօր Նայասարանի Նանրապետությունում շատ քիչ մարդ կգտնվի, որ որևէ որոշակի պատմություն չիմանա 1915-1922 թթ. դեպքերի մասին: «Իսկ իմ հարսի պապի ողջ ընտանիքից միայն ես է փրկվել» (և պատմվում է փրկվելու պատմությունը): «Նորեղբորս թոռի ամուսնու հոր հորաքրոջը թուրքական մի բնակի հարեմից փախավ...»: «Մեր հարևանի պապին շալակած բերել է իրենց հարևանը...»: «Իմ աշխարհակցի պապը մեծացել է ամերիկյան որսանոցում և միևնույն կյանքի վերջը չէր կարողանում մոռանալ, թե ինչպես են իր ծնողներին իր աչքի ստաջ մորթել...»: Այս նախաբաններով սկսվող պատմությունների կարելի է հանդիպել ամենուրեք:

Հայերից բացի, այս կարգի հիշողություններ ունեն նաև 1915-1920 թթ. հայերի հետ միասին Թուրքիայում ջարդերի ենթարկված եզդիների փրկված և Նայասարանում հաստատված մարդկանց ու ընտանիքների հետնորդները: Կարելի է ասել, որ Նայասարանի ներկայիս բնակչության մեծ մասն այս կարգի «հիշողությունների» կրող է:

Նայասարանի Նանրապետությունում կան ընտանեկան հիշողություններ կրող և դրանցով ապրող խիտ փարածքներ՝ ամբողջ գյուղեր և որոշ քաղաքային թաղամասեր, որտեղ հաստատվել են փրկվածները և երկար դեպքումներից հետո Նայասարան տեղափոխվածները: Ներկայիս Նայասարանի Նանրապետության Թալինի, Կոփայքի, Արմավիրի, Վարդենիսի և այլ շրջանների բազմաթիվ գյուղեր ամբողջովին բնակեցված են Վանի, Բիթլիսի, Սասունի, Մուշի, Ալաշկերտի գյուղական և քաղաքային բնակավայրերի ջարդերից մազապործ հայերով, իսկ Երևանի Զեյթուն, Սեբաստիա, Բուրսանիա, Մալաթիա

Ազարագարգի և մերսինցի ծնողներից Բեյրութում ծնված Աիդա Թոփուզյանը պատմում է իր հորաքրոջ պատմությունը:

թաղամասերը ճնավորվել են Թուրքիայի հիշյալ քաղաքներից ու շրջակայքից փրկված և 1940-1960-ական թթ. Նայասարան տեղափոխվածներով: Այս կարգի բնակավայրերում անցյալը ոչ միայն հիշողությունների թեմա է, այլև կենդանի ներկայություն, քանի որ դեռևս շարունակում են միմյանց գրեթե ազգակցական կապերով արդեն զգալիորեն հեռացած արյունակիցները՝ հոր եղբոր-մորեղբոր-մորաքրոջ-հորաքրոջ թոռները, նախկին համագյուղացիների-համաքաղաքացիների սերունդները, նախկին ընկերների երկրորդ-երրորդ սերնդի ժառանգները, և անցյալը, թերևս մասամբ առասպելացված, «վերադառնում է» ներկա կյանք՝ ծանրացած անցած տարիների բեռով կրկնակի. հայախոս-անգլախոս-արաբախոս-խալանախոս ներկան երբեմն լցվում է անցյալի թրթախոսությամբ կամ քրդախոսությամբ (որպես թրթախոս-քրդախոս ծնողներից ժառանգություն դեռևս առկա է թուրքերենը կամ քրդերենը իմացող սերունդը, որի մի մասը փարբեր երկրներում հայտնվելուց հետո սովորել է այդ երկրների լեզուն, բայց ոչ հայերենը, և միմյանց հանդիպելու դեպքում հաղորդակցության լեզուն դառնում է ծնողներից ժառանգած թուրքերենը, որով միմյանց պատմում են իրենց ներկան կամ, հարկապես, ընդհանուր գոհերի հիշատակներով լի ապրած կյանքը) կամ ոչ վերբալ՝ «համբույրությամբ». չի գտնվում ընդհանուր լեզվակիրը:

Այս հանդիպումները լցվում են որոշակի անձանց ճակատագրերի վերապատմություններով, նոր հիշողություններով («Իսկ ես քո հորաքրոջը տեսա թվականին, Ավստրալիայում, պարզվեց, որ փրկվել է...»: «...Քո տատի քրոջը հայրս դուրս գալուց առաջ, 20 թվականին հսկողիս էր Արդյիկում, մի թուրքի կին էր...»: «Նորեղբայրդ ևույնպես փրկվել է, հինգ տարեկանում Դեր Զորում մնացել է մի արաբի վրանում: Ես նրան տեսա, ծնրունի արաբ է դարձել, իսկական մուսուլման, բայց հիշում էր մանկությունը: Նորդ անունն անգամ հիշում էր: Երբ ասացի, որ հայրդ փրկվել է և Նայասարան

Մուսա լեռան հայ բնակչության փրկության փարեիլիցի եշուճը, 2009 թ.

ծանոթներն ու ազգականները, հուշարձանի շրջակա բնակավայրերի բնակչությունը գիշերը անցկացնում են եփվող հարիսայի օջախների մոտ՝ հիշելով իրենց պապերի պարմությունները, միմյանց պարմելով փրկությունից հեկո իրենց ծնողների ու ազգականների հեքազա դեգերումները: Գիշերային այդ հավաքներն ուղեկցվում են մեծ թմբուկների ռիթմիկ հարվածներով՝ որոշակի խորհրդավորություն, ծիսականություն հաղորդելով երևույթին: Մեր բանասացը րվյալ դեպքում մուսալեռիցի չէր, այլ՝ րեղացի:

«Այստեղ (նկարի ունի Մուսա լեռան բնակչության փրկությանը նվիրված հուշարձանի շրջակա հայաստանյան բնակչությանը) *ամբողջ փարի ստատում են Մուսա լեռի օրվան: Մենք բոլորս էլ փանը պարրաստում ենք: Բոլորս էլ հարիսա անում ենք էղ օրը, բայց դե աշխատում ենք ընդհանրապես բերենք, որովհետև ընդհանրապես մատաղ և կոչվում: Մուսալեռիցիները գումար են հավաքում, մեզնից՝ չէ, հեկո օգնություն և*

գալիս ինչ-որ էն կողմերից: Ըստնց անում են, հարյուր պոլինձ, հարյուրից ավելի էլ անում են: Ամեն փարի ավելանում և, սկի անասունի քանակն էլ չենք իմանում՝ ինչքան և ըլնում, ուղղակի էն ենք րեանում, որ պոլինձները շարած են: Նարցնում են՝ ասում են 100, 110, 120: Պոլինձների քանակը կախված և, թե քանի փարին և Մուսա լեռան: Սկզբում անում էին քառասուն պոլինձ՝ կապված Մուսա լեռան 40 օրվա հետ, բայց հիմա անում են փարեդարձի թվով: Քահանան միսը մորթելիս չի օրհնում, հերիսան որ պարրաստ և ըլնում, կեսօրից հետո ժամը 1-ից- 1.30-ի կողմերը քահանան գալիս և օրհնում, նոր հերիսան քաժանում են: Տոնն սկսվում և շարաթ երեկոյան և ավարտվում հաջորդ օրը, կիրակի երեկոյան, որովհետև հերիսան քաժանելուց հետո սկսվում և գեղարվեստական մասը, հետո էղ նկամ հյուրերը, որ իրենց հետ իրենց թեֆի ուրելիքն էլ են բերում, ծառերի փակ միջև ուշ գիշեր թեֆ են անում, հետո նոր գրվում են»:

«ԷՐԳՐԻ ՆՈՂՆ ՈՒԺԵՂ Է, ԷՐԳՐԻ ՄՐԳԵՐՆ ԱՆՈՒՇ ԵՆ, ԷՐԳՐԻ ԶՈՒՐԸ ԿՌՈՒՆԿԻ ԱԶՔԻ ՆՄԱՆ ԶՈՒԼԱԼ Է»

«Մեր պապերը, որ Էրզրից են էլեն, իրանց երազանքն է էղեն, որ իրանց երկրի հողը լցվի իրանց գերեզմանի վրա: Միշտ պապաս ասում էր՝ եթե ընդհեղ էլ չթաղվեմ, որ գնաք, ընդհեղից մի բոռ հող բերեք» (Վարդ Աբաջյանի պարմածից): Սասունի Մջգեղցի Ռադիկ Շառոյանը շապերի նման երեք փարի առաջ հող է բերել հայրենիքից: «Բոլոր մջգեղցիներին, ովքեր որ մահացած են մջգեղցիներից, փարել, էս հողից գերեզմաններին լցրել էին: Էսքանն էլ ինձ հասավ» (Նամկար Նովսեփյանի պարմածից):

Նայաստանում ձևավորվել է արևմտահայության որոշ սոցիալական ցանց, որը պայմանավորեց կարելի է անվանել «Էրզրային»: «Էրզրային» սոցիալական ցանցը ներառում է նախկին հայրենակիցներին և պարպադրում է վարքի ու հարաբերությունների որոշ նորմեր՝ միմյանց հետ խոսել բարբառով, օգնել միմյանց, մասնակցել կյանքի կենսացիկլի կարևոր արարողություններին՝ հարսանիքներին, կնունքներին, թաղումներին, պարել «Էրզրի» պարերը, պարրաստել «Էրզրի» կերակրատեսակները և այլն: Նրանցից

Աշնակցի Նամկար Նովսեփյանը ցույց է տալիս «Էրզրից» բերված հողը:

Ալաշկերտի Խասպուր գյուղից փրկվածների սերունդները Նոյաստանի և Ռուսաստանի փարբեր մասերից ամեն փարի հավաքվում են մեկ օր միասին լինելու համար:

շարերն ունեն նաև պարբերական հանդիպումների հարույժ օրեր, հարկապես այն դեպքերում, երբ ժամանակի ընթացքում նախկին համագյուղացիները ցրվում են, ապրում են փարբեր վայրերում:

«Էրզրային» միկրոաշխարհը մեծարում է «Էրզրային» մրավորականներին, ջարդերի ժամանակ ինքնապաշտպանություն կազմակերպած առաջնորդներին, ինքնապաշտպանության ընթացքում զոհվածներին, խոնարհվում է ցեղասպանության ժամանակ «Էրզրի» բնակչության փրկված մասի փրկության գործին մեծապես նվիրված Անդրանիկի առջև, փոխանցում է «Էրզրի» այցելածների փրկվածությունները, խստորեն հեղուկում սերունդներունը ցեղասպանության հիշողությունների ժառանգորդանը, դարձնում նահանջը «Էրզրի» սովորություններից և այլն:

Մեր համարյա բոլոր պարմողները հիշում են իրենց պապերի պարմությունները «Էրզրի» սբանջելի բնության, աղբյուրների, ջրերի, ծաղիկների, անբուսերի մասին. «Մամաս սսում էր ամեն ինչը շար լավ ս ամել, համով ս եղել, սսում ս՝ կողքի գյուղը, եթե խնձորները հասնեին, մենք էս գյուղում հոտն առնում էինք, սսում էինք Տափափանի խնձորները հասել են» (Արվիկ Շահինյանի պարմածից): «Բինգյուլից մի հար կին կար մեր մոտ, փարիկ էր, Բինգյուլից էր էկել, որ սենց մրգերը բերում-դնում էինք, էէէ՛ սսում էր, բինգյուլացիներ, բինգյուլամրգեր, էս ուրեխ բա՛ն ս, որ դուք ուրում եք... Ասում ս մեր մոտ ձմերուկ էր լինում, որ էրեխեր նստում էին վրան, ուրբերներ չէր կպնում, փաս փարեկան էրեխի ուր գերեխի չէր կպնում: Տարին փասերկու ամիս գարուն է էղել Բինգյուլ» (Վարդ Աբաջյանի պարմածից): Ալաշկերտի Նոյաստանի համայնքից երազում է հայրական Խասպուր գյուղը գնալ. «Պասպին միշտ սսում էր՝ էղ մեր գյուղից մանանա էր թափում, մենք ընտել էնքան հարստություն ունեինք, հենց ըրից էր գալիս, որ բնությունը մեզ փախ էր, միշտ

ինն սսում էր՝ մանանա էր թափում: Մեր ցորենով մենք պահել ենք Մասունը: Շար հարուստ գյուղ ս եղել, ամձայրածիր: Ամբողջ դուրանը ցորեն ս, էն ժամանակ, դեռ նախքան եղևոնը, եղևոնից առաջ, հացով մատակարարել ս ամբողջ Մասունը: Ասում էր՝ մի հար քար զար, բարս ջան, որ էղ քար վերցնեն, հող էր, մարտը հող էր: Խասպուրի աղբյուրն էլ, սսում էր, կռնկի աջ ս դրս ջուրը, նենց զուլալ ս, ոնց որ կռնկի աջ լինի»: Ծնողներից շարերն էին իրենց զավակներին «կրակում» էրզր գնալ. Գրիշ Բաղայանի մայրը, որ շար ծանր կյանքով է ապրել նաև փրկվելուց հետո, իր զավակներին անընդհար հորդորում էր, որ հենց հնարավորություն լինի, իրենց կյանքի մասին աշխարհին պարմեն և անպայման գնան իր հոր փունը փեսեն. «Որ էս կմահանամ, որ ժամանակը կլի, դուք ամեն ինչը կպարմեք, ձեզի կթողան, կգնաք իմ հորս օջախը կրենաք»: Ասում էր՝ «կեթաք գյուղին էս ենց բարակ, նեղ ձամփեք են: Գյուղի վերջը մեր փունը... Ամենավերջի փունը, ըսենց դուշին էր էղ գյուղը, ուրանց փարածության...»:

«Էրզրի» անհավաքալի գեղեցկության մասին պարմությունները շարերի մեջ անբջային պարկերներ են ձևավորել, և ոմանք փագնապներ ունեն, որ եթե իրականությունը չհամապատասխանի իրենց սպասումներին, կարող է մեծ հիասթափություն լինել: 2000 թ. Վասակ Թորոյանը կարողանում է գնալ իր պապերի՝ Բիթլիսի նահանգի Մոսկանի մոտ գրեկող Արվիկ գյուղ: Նա պարմում է, որ գյուղին մոտենալիս լուրջ երկրկրրանք ուներ. «...էս շար էի լարված, սհավոր... էղ ժամանակ... շար մեծ երաշտ էր, էղ փարիկ օգոստոսին երաշտ էր: Նիմս աղդեն գյուղին մտրիկանում եմ, փեսա, որ երևի թե էն, որ հայրս էր պարմում, էղ դրախարի ծառերը չեմ փեսնում... Նիմս գյուղին եմ մտրենում: Անկեղծ սսած խեղդեցի մեքենան կանգնեցնել: Նիմս երկու բան կա, ո՛րն է ավելի կարևոր՝ հիշողությունը, հանկարծ էղ դրախարի հիշողությունը կորն՛ն է միշտ, գնալ միշտը փեսեն՛, թե՛ հետ գնալ: Վերջը որոշել եմ գնալ» (Վասակ Թորոյանի պարմությունից):

«Էրզրային» սոցիալական ցանցն, անկասկած, թուրքերի ու Թուրքիայի բրդերի մասին իր պարկերացումները խարսխում է գլխավորապես հայրենիքում ապրած փարիների հիշողության վրա, և սա մասամբ այն դեպքն է, երբ կարող ենք խոսել նաև հավաքական սոցիալական հիշողության ազդեցության մասին: Սույն աշխարանքում «Էրզրային» սոցիալական ցանցը ներկայացված է Աշնակ և Ուջան գյուղերի բնակիչների պարմությունների օրինակով: Նույն ցանցից են ծագումով Ալաշկերտի Խասպուր գյուղից Նովհաննիսյանները, Դալարիկ, Դաշարդեմ գյուղերի մեր գրուցակիցները, «Էրզրի» այցելած Վասակ Թորոյանը, սասունցի Արեգնազ Պողոսյանը, Ամասար Հարությունյանը: Այս ցանցում ընտանեկան պարմությունները փոխանցվում են ամենայն խնամքով ու մանրամասներով:

Ալաշկերտի Խասպուր գյուղի ջարդերից 7 փարեկանում փրկված և ամերիկյան որբանոցում մեծացած Միհրան Նովհաննիսյանի թոռ Տաթևիկը չորս-հինգ ժամ պարում է «Էրզրի» պարերը: «Ամբողջ գիշեր կարող եմ պարել մեր գովընդը»,-ասում է Տաթևիկը:

ԱՆՑՅԱԼԸ ՆԵՐԿԱՅՈՒՄ, ՆԵՐԿԱՆ ԱՆՑՅԱԼՈՒՄ («Նորս անունը Սերոբ է, մորս անունը՝ Սոսե»)

Դժվար է նույնիսկ պարկերացնել, թե ինչ մանրամասնություններով են դրանք սերնդեսերունդ վերապարմվել ընդհանրներում, որի արդյունքում կուրակվել է «ցավի ու հիշողության վերախմաստավորման» սեփական փորձը (երեխաները սերնդեսերունդ կրում են ջարդերին գոհ գնացածների անունները. «Պապիս ընտանիքից միայն ինքն է փրկվել, կինն ու երեխաները սպանվել են: Ներսիս պապիս անունացել է երկրորդ անգամ և նոր ծնված երեխաներին անվանակոչել է կոտորածներին գոհված իր երեխաների անուններով» (Պավել Ավերիայանի պարմածից); «Տալուս իր սպանված եղբայրների անուններով իմ անունը դրել և Վարդան, եղբորս անունը՝ Սերոբ, քույրս Մարո է՝ տալուս ճանապարհին մեռած աղջկա անունով: Ծանապարհին հինգ երեխա է մահացել» (Վարդան Նակոբյանի պարմածից); «...Կեսարայրիս եղբայրը, ամեն տարի ապրիլի 24-ին, սեղան պրի գցել, ամբողջ ազգին պիտի հավաքեր ու, ոնց որ սասած, հաշվերու էր անում. ասում էր՝ որդի ինչքան տղամարդ և կորցրել և քանիսն են ծնվել, նրանց տեղը, պիտի լրացվի, պարկերացնում էր. տղան ասում էր՝ դու իրերը պիտի ունենաս, դու էրկու պիտի ունենաս, որ մեր կորած, սպանվածների տեղը լրանա: Եվ ես իր թոռան անունը Նարգիզ դրեց՝ իր սպանված քրոջ անունը: Նարսը դեմ կանգնեց, թե Նարգիզն ի՞նչ և, ասեց՝ ես Նարգիզ եմ դեռ: Իմ քույրը, ասեց, իմ աչքի առաջ և արյան շիթերով գնացել...» (Անահիտ Բարդակչյանի պարմածից): Անձնանունները զգալիորեն վերաձևավորվել են «Էրզրի» տեղանունների վերարտադրության սկզբունքով (բազմաթիվ են պարմական հայրենիքի տեղանուններով անձնանունները՝ Սիփան¹, Տալվորիկ², Սասուն³, Մուշ⁴, Տարոն⁵ և այլն: Թալինի Չորագյուղում մի կնոջ անունը Ջոզան էր՝ ի հիշարակ Սասնա հայրենի Գվարս գյուղի Ջոզան անունով արտաբաղայրի): Չևավորվել են հայրենիքի «թաբուն խորհրդանիշներ» (ինքնապաշտպանական շարժման առաջնորդների անձնանունների վերարտադրություն ընդհանրներում («...Իմ թոռու որ ծնվեց, ուզում էին անունը Առաքել դնել, այսինքն՝ իմ անունը: Ես չհամաձայնեցի, պահանջեցի Անդրանիկ դնել: Ասեցի՝ մինչև մեր տան մեջ Անդրանիկ չլինի, շարունակություն չի լինելու: Նորս անունը Սերոբ է՝ Աղբյուր Սերոբի⁶ անունով, մորս

Թալինի ճանապարհին գրեվող «Էրզրի» անունով ծնարդանը

1 Սիփան - լեռ Վանա լճից ոչ հեռու, բարձրությունը՝ 4443 մ.:

2 Տալվորիկ - Տալվորի, Գավորիկ. գավառ և գյուղ Բիթլիսի նահանգի Սասուն գավառում, Շարախ (հնում՝ Ասպական) գետի ձորահովտում: 1915 թ. Տալվորիկի բնակիչները դիմել են ինքնապաշտպանության: Բնակիչների փոքր մասն է փրկվել և ապաստանել Արևելյան Նայասարանում:

3 Սասուն - աշխարհագրական տարածք Արևմտյան Նայասարանում: Գրավում է Նայիական Տալրոսի համակարգում: Որպես Սասունի գավառ մտնել է Մեծ Նայքի Ադձնիք նահանգի մեջ: Օսմանյան վարչական բաժանումով Սասունի գավառակներն ընդգրկվել են Բիթլիսի վիլայեթում համանուն, Մուշի և Գեօքի սանջակների մեջ: XIX դարի վերջին Սասունը դարձավ ինքնապաշտպանական և ազգային ազատագրական շարժման կենտրոն: 1915- ին Սասունի բնակչությունը շուրջ 6 ամիս դիմադրեց թուրքական զորքերին և թրջական ջոկարներին (Սասունի ինքնապաշտպանություն)՝ տալով ծանր կորուստներ: Փրկված սասունցիները գաղթել են Արևելյան Նայասարան՝ բնակություն հաստատելով հիմնականում ներկայիս Թալինի և Աշարակի շրջաններում:

4 Մուշ - բաղաբ և գավառակ Արևմտյան Նայասարանի Բիթլիսի նահանգի Մշո գավառում: Գրավում էր Տարոնի (Մշո) դաշտի մեծագույն մասը: 1915 թ. Մշո 109 գյուղերից փրկվել է հազիվ 1500 հայ: Առեղի էր նաև Մուշի մշակութային կորուստը (վանքեր, եկեղեցիներ):

5 Տարոն - պարմական գավառ Մեծ Նայքի Տուրուբերան նահանգում: Գլխավոր բաղաբը՝ Մուշ: Նայքն այն անվանել են Տարոն Նոյի ժառանգներից Տարրանի պարմին: Գավառը Արտաշես Ա թագավորի ժամանակաշրջանում հայերին է անցել Մելիկյաններից: Տարոնում է ծնվել հայոց գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը: Տարոն անունը մշտապես ընկալվել է որպես արևմտահայության հայրենիքի խորհրդանիշներից մեկը:

6 Սերոբ Վարդանյան, ծնվ. 1864 թ. Խլաթի գավառում: 1895 թ. Խլաթում կազմակերպել է ինքնապաշտպանական շարժում: 1898 թ.՝ դիմադրության ժամանակ, վիրավորվել է Գեօրգյուզան գյուղում: 1899 թ. նրան թունավորել են: Սպանվել են նաև նրա որդին և երկու եղբայրները: Աղբյուր Սերոբի սիրանքների մասին ժողովուրդը բազմաթիվ երգեր է հյուսել:

անունը՝ Սոսե¹: Մեր գյուղում ամեն ընտանիքում Անդրանիկ անունով տղա կա, շատ ընտանիքներում՝ Սերոբ, Գևորգ» (Ուշան գյուղի գյուղապետ Առաքելի պարմածից)), լքված բնակավայրերի ինքնահետքերի փոխանցում ժառանգներին, հայրենիքից բերված գրքերի սրբացում, բարբառների, հայրենիքից բերված երգերի ու պարերի խտրապահանջ օգտագործում, հայրենակիցների պարբերական հավաքներ... և, վերջապես, «Էրզրի» բառը: Երկիր բառը, որ հայերենում առիտաբարակ մի քանի նշանակություն ունի («ամբողջ աշխարհ», «երկրի մի մասը, գավառ», «գետին, հող»), փախստական մուշ-սասունցիների բարբառով օգտագործվում է նաև «հայրենիք» իմաստով: Մուշ-Սասունի բարբառով այս բառը հնչում է «Էրզրի» ձևով: Մշեցիներն ու սասունցիները «Էրզրի» բառը գործածում են բացառապես իրենց թողած հայրենիքի առնչությամբ, «Էրզրի երգերը», «Էրզրի մրգերը», «Էրզրի հողը» ասելիս նկատի ունեն Մշո կամ Սասնա երգերը, մրգերը, հողը: Այս բարբառից «Էրզրի» բառն աստիճանաբար ձեռք է բերել «հայրենիքի» նոր՝ Արևմտյան Նայասարան իմաստը. «գնացել էի Էրզրի» նշանակում

1 Սոսե - Սոսե մայրիկ (Սոսե Վարդանյան), ծնվ. 1868 թ. Թեղուր գյուղում: Մահացել է 1953 թ. Եգիպտոսում Ալեքսանդրիայում: Աղբյուր Սերոբի կինը և զինակիցն էր: Մասնակցել է ինքնապաշտպանական կռիվներին: 1899 թ. Գեօրգյուզանի կռիվում վիրավորվել է, կորցրել որդուն: Նրա մյուս որդին ջարդերի գոհ է գնացել Կարինում: Անցել է Կովկաս, իսկ Նայասարանի խորհրդայնացումից հետո՝ Ալեքսանդրիա:

է «գնացել էի հայրենիք» կամ «գնացել էի Արևմտյան Նայասփան»։ «Էրզրի» սոցիալական ցանցում «Էրզիր» բառով անվանվում են թերթեր, ռեսպորտաձևեր, գրվում են բանաստեղծություններ և այլն։ Գլխավորապես «Էրզրեցիներով» բնակեցված Թալինի Երևան-Թալին ճանապարհին գրվվող «Էրզիր» անունով ռեսպորտաձևի ճիշդ դիմացի մայթի մեկ այլ ռեսպորտաձև կրում է «Կարո՛ւր» անունը՝ միավորելով «Էրզրի կարո՛ւր»։

«Էրզիրն» իր միկրո-մշակութային առանձնահատկություններով, լեզվով, վարքի նորմերով, «Էրզրեցիների» ինքնությամբ ու ծրագրերով, անցյալի «այսօրով» թողնում է ժամանակի կանգ առնելու զգացողություն. այս մարդկանց կյանքը զգալիորեն այնպե՛ղ՝ «Էրզրում» է, քսաներորդ դարի սկզբում, հարկապես պարմելիս, երբ անցյալի մասին պարմողը բայերը գործածում է ներկա ժամանակով։

2009 թվականին ծրագրավորելով հավաքել առանձին ընդհանրիկների անցյալից եկող «բանավոր պարմությունները» կամ, ավելի շուրջ, «պարմությունների հիշողությունները», մենք չէինք պարկերացնում, թե ինչքան կենդանի են դրանք, ինչքան մանրամասն և ինչքան «ներկա»։ Վարահ լինելով, որ մարդն իր կենսագրության հետադարձ հայացքով հաճախ ակամա ներկայացնում է սոցիալականացված անցյալը, սպասում էինք, որ մեր ռեսպոնդենտներն իրենց ընդհանրիկ անցյալի կենսագրությունը կպարմեն այն հասկացություններով ու եզրույթներով, որոնք ձևավորվել են իրենց ապրած շրջանի գաղափարախոսության կամ հասարակական մշակույթի միջոցով։ Այս երևույթը, սակայն, գոյություն ուներ միայն մասամբ։ Ծնողների կամ պապերի պարմության ընդհանրական փարբերակը պարմելիս հաճախ էր հնչում, օրինակ, «ցեղասպանության ժամանակ» արտահայտությունը, որն, անշուշտ, հետագա շրջանի եզրույթ է, սակայն պարմողի համար դրանք իր պարմած դեպքերի ընթացքում եղած ընկալումներ էին։ Այսօրվա պարմողները երբեմն շարք ընդհանրական են ներկայացնում իրենց հարազատներին սպանողներին, ինչպես Գյոզալ Նովհաննիսյանը, որ, օրինակ, պարմելով իր սկեսորի սպանության պարմությունը, ասում է. «*Ոսկի են պահանջել, ասել ա՛՛ չունենք, քուրդն ու թուրքը վերցրել գցել են թունրի մեջ, վառել*»։ Նա, բնականաբար, չի կարող նկարագրել այդ «թուրքին ու քուրդին», ինչն, օրինակ, կաներ նրա սկեսուրը, որի աչքի առջև փրկել է ունեցել սպանությունը, և ով հետագայում իր հարսին բազմիցս պարմել է այդ դեպքը։ Ծնողների կամ պապեր-փարբերի պարմածների հիշողությամբ վերականգնումներում գերիշխում է «*թուրքերը հարձակվեցին*», «*թուրքերը մտան փուն*», «*թուրքերը մորթեցին*», «*քրդերը փարսե*» ընդհանրական ձևերը։ Նավանաբար ընդհանրական, սոցիալական հիշողության օրինակ է նաև դեպքերի ընթացքը պարմելիս «*քառասուն մարդ*», «*քառասուն օր*» արտահայտությունների օգտագործումը (ոմանց պարմություններում ընդհանրելը «*քառասուն մարդ* ուներ, որոնցից փրկվել է միայն մեկը») (Էլեոնորա Ղազարյանի պարմածից), կամ «*նկնդեցում քառասուն մարդ է լինում հավաքված, բոլորին վառում են*»։ կամ «*Էդ փուն մեջ լինում ա քառասուն հոգի, քառասուն փղամարդ, մի քանի կիկ*», որոնք հավաքվել էին քննարկելու իրենց փախուստի հնարավորությունը, բայց չեն հասցնում, ինչ-որ մեկը մարմնում է նրանց փրկել, և բոլորին կորորում են (Արեգնազ Պողոսյանի պարմածից)։ կամ «*Էդ ընդհանրեն էնքան մեծ էր, որ քառասուն էրեխայի օրորոց էր օրորվում... դրանց բոլորին՝ քառասուն հարսին, քառասուն փղամարդուն, էրեխեքին, բոլորին կորորում են*։ Մի աղջիկ էրեխա է փրկվել հարևան թուրքի գոմում, մեր գյուղում հարս էր» (Էլյա Դավթյանի պարմածից)։ «*Քառասուն*» թիվը հաճախ է հանդիպում նաև փախուստի, դեգերումների պարմություններում։ Կարելի էր նեթադրել, որ «40» թվի բանախոսական կաղապարն¹ ուղղակի լեզվամարմնողության դրսևորում է և մեր այսօրվա պարմողների սոցիալական մարտցման ձևը, եթե մեր գրուցակիցներից մեկն այն ուղղակի չկապեր հիշողությունների հետ։ Այնպես Նարոյությունյանի մայրը, որ փախուստի ժամանակ վեց փարսեկան է եղել, իր դստերը պարմել է, թե ինչպես էին ինքը, իր մայրն ու կրտսեր քույրը քառասուն օր ցերեկները թաքնվում արտերում, գիշերը դուրս գալիս ուրելի խոտաբույսեր հավաքելու. «*Մամաս ասում ա՛՛ քառասուն օր մնացինք։ Ասում են՝ մա, ի՛նչ գիրեն քառասուն,*

¹ «40» թիվը հանդիպում է հայոց բանախոսության փարբեր ժանրում հայկական էպոսում, հեքիաթներում, խաղիկներում և այլն, և թերևս արմատավորվել է Ասրվաձաշեցյան բառամթերքից։

ասում ա՛՛ 14-ին մեզ կորորեցին, ցորենն արդեն հասել էր... մորս վորսպես են ասում»): Եթե «40» թիվը լեզվական կաղապար է, ապա այն, հավանաբար, առաջին պարմողների լեզվամթերքից է և նույնությամբ թափանցել է հաջորդ սերունդների միջավայր։

Պետք է նեթադրել, որ սեփական ընդհանրիկ անհարական պարմությունը ներկայացնելիս այն թաղաքական խոշոր իրադարձությունների հետ կապելու ձգտումը նույնպես հետագա սոցիալական հիշողության ազդեցություն է, և «դեպքերի» մասնակից սուբյեկտները, հավանաբար, այդպես չէին ընկալում։ Օրինակ, ոմանք իրենց ծնողների պարմածից հիշում են, թե ինչպես էին օգարերկրյա դեսպանարների ներկայացուցիչներն իրենց գրասենյակների պարուհաններից դիպում հայերի ջարդերն ու փեղահանությունը, մինչդեռ «*նրանք էին խրախոսում ցեղասպանությունը*»։ Իբրև հիշողություն է ընկալվում մասնավորապես Գերմանիայի մեդսակցությունը հայերի ջարդերին («*Աֆիոնկարահիսարցի իմ հորը փասկյոթ փարսեկանում թուրքերը փարսել են Բաղդադի երկաթգծի շինարարության վրա աշխատելու, որը ղեկավարում էին գերմանացիները, և նա այն բերից էր, որ սովից չմեռավ և հետո գաղթեց Բաղդադ։ Իսկ գերմանացիները նայում էին սովից մեռնող մարդկանց։ Նայրս միշտ ասում էր, որ գերմանացիներն են մեղավորը, նրանք էին թուրքերի թիկունքին կանգնած*») (Նամեստի Ավագյանի հետ գրուցից)։

Երբեմն, սակայն, հարկապես օգնության դեպքերը հիշելիս, գործող անձիք անհարականանում են։ Ավերիս Քելիշյանը մինչև այսօր հիշում է, որ իր հորը փախուստի ճանապարհին օգնած թուրք սուրիկակի «անունն Իսմայիլ Չաուշ էր», չնայած հայրը շարք կարճ ժամանակով և դիպվածով էր հանդիպել այդ սուրիկակին։ Վասակ Թորոյանը պարմում է իրենց ողջ գյուղին օգնած քուրդ Մալոյի մասին, Այնասար Նարոյությունյանը մինչև այսօր հիշում է իր մորը մանուկ հասակում օգնած քուրդ երիտասարդ հարսի՝ Տավեի անունը, Արփիկ Շահինյանը՝ իր պապական գերդասարանի Կեն անունով թուրք ծառային, որ փրկել է իր մորեղբորը։

Մեր գրուցակիցներն ընդհանրական հիշողությունների միջոցով «վերակենդանացնում էին» իրենց նախորդ սերնդի/սերունդների անցյալը և իրենց կենսագրությունը։ Նրանցից շարքերի կենսագրությունը պայմանավորված էր նախորդների ողբերգական անցյալով, ինչը միանգամայն բնական է, և նույնիսկ երրորդ սերնդի կյանքում էր նախորդների անցյալը որոշ իմաստով «ներկա»։ Դրա ցայտուն դրսևորումն է հարազատների հետ փրկելի ունեցած որոշակի դեպքերը ներկա ժամանակով պարմելու հաճախակի հանդիպող երևույթը։ Մեր գրուցակիցներից շարքերի պարմությունների կառուցվածքն այնպիսին է, որ կարծես հենց իրենք են ներկա եղել այդ դեպքերին. «*Մայրս գալիս ա ու ասում ա...*», «*մորսը այդ մարդու, այդ թուրքի փունը խոտաբարուհի էր, ու երեխային փարսավ նրա մոր...*», «*բերում են թուրքերը էդ մարդկանց, լցնում են գոմի մեջ...*» և այլ այս կարգի ձևակերպումները պարմելու ընթացքում սրբեղծում են պարմողի մասնակցության փափավորություն։ «Անցյալը ներկա էր» նաև այն իմաստով, որ որոշ ընդհանրիկներում ոչ միայն կյանքի, հարաբերությունների կառուցվածքում առկա էր նախորդների հետ փրկելի ունեցածի շարունակական ներկայությունը, այլև մասամբ վերաբարդված էր նրանց մշակութային և սոցիալական կյանքում։ Ընդհանրիկներում պահվում են «Էրզրից» բերված գրքերը, հմայիլները, որոնք սրբազնվել են, և համերկրացիները գալիս են դրանք խնկարկելու (աղոթելու, մոմ վառելու)։ Օրինակ՝ Գեղարքունիքի մարզի ներկայիս Նորակերտ գյուղում հայտնի ոսկեկող Ավերարանը, որը հայրնի է նաև «Սուրբյի Ավերարան» (Սուրբյի փան Ավերարան) անունով, փախստականները 1915 թ. իրենց հետ բերել են Մշո գավառի Օվ գյուղից, և մինչև 1935 թ. այն գրավել է նույն ընդհանրիկը։ 1935թ. Ավերարան ունենալու պարճառով կրոնական մոլեռանդության մեջ մեղադրված այդ ընդհանրիկը խուզարկություն է կատարվել, և պեղական անվտանգության ծառայողներն այդ Ավերարանը փարսել են։ Մշո Օվ, Բիթլիսի Սեխ, Վանի Մխկներ, Սոսրաթ, Ալաշկերտի Զիրո գյուղերի փախստականներով բնակեցված Նորակերտ գյուղում, սակայն, հայրենիքից բերված Ավերարանի նկարմամբ սրբազան նվիրվածությունը չի նվազել, և մինչև այսօր մարդիկ այցելում են Սուրբյի փան ներկայիս ժառանգ Արտակ Նովսեփյանի փուն, որտեղ Ավերարանին հարկազված հարուկ անկյուն կա, մոմ

Լուսանկար՝ Մուրոյի տան ոսկեկող Ավետարանը պահվել է այս սեղանում:

են վառում և մարաղ են անում: Համարվում է, որ այդ Ավետարանը, ի թիվս այլոց, նաև թուրքից պաշտպանելու հարուկ գործություն ուներ: Որևէ երկիր մեկնող մարդիկ, բանակ գնացող երիտասարդները գալիս էին այդ Ավետարանի մոտ աղոթում, դրա մոտ գրնվող մեղաքայա թաշկինակներից իրենց հետ վերցնում, որովհետև համարվում էր, որ այդպես նրանք երբեք թուրքին գերի չեն ընկնի և անապյան կվերադառնան (Անահիպ Նովնեյիանի պարմածից): Այսօր Ավետարանի դարարկ անկյունում շարունակում են մեղաքսե թաշկինակներ պահել, և բանակ մեկնող երիտասարդները շարունակում են իրենց նախնիների ավանդույթը:

«[Թալինի] Չորագյուղում մի ընտանիք կար, Մանագլեբորից էին: Իրանք ավերարան ունեին, Նարեկ՝ էին ասում, ըղենց փորթիկ գիրք էր: Անեն շաբաթ օր գնում էինք, էր գրթի դեմ մոմեր էինք վառում: Էդ էրգրից էին բերել, մի հատ սև շորերով, ևհար, բոյով փառիկ էր: Մանաս ամեն շաբաթ օր մոմ էր փայխ, ասում էր՝ գնացեք, աղեի Ավերարանի դեմ վառեք, արևը: Գնում էինք, ըղենց մտնում էինք կամաց, ասուց խոսալու, վահենալով, որ հանկարծ չխոսենք, էդ մոմերը վառում էինք: Գիրքն էլ սենց սիրուն փաթաթած Նարեկ էր, դրամ էր, մոմերը վառում էինք ու դուրս էինք գալիս: Որգնում էինք, էդ փառիկը միշտ մաքրել էր փայխ մեր ձեռքերը, կոշիկները հանում էինք, մտնում էինք, փորթիկ թունդարուն էր, ըսենց թարեք էր սարթած պարի մեջ, մի քարը հանած... Էդ ընտանիքը հիմա ապրում է Աշտարակի Էրզնկայում, գիրքն էլ են փարել իրանց հետ» (Վարդ Աբաջյանի պարմությունից):

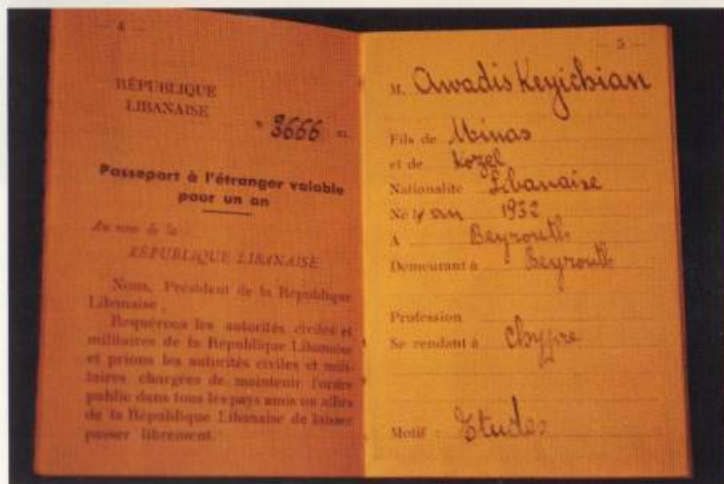
Գրքերից բացի, պահպանվում են նաև «Էրգրից» բերված այլ առարկաներ, որոնք սրբազան ֆունկցիա են կատարում, և այսօր էլ մարդիկ այցելում են դրանց գործությանը հաղորդակցվելու համար (օրինակ՝ Մարտունու շրջանի Չորագյուղ գյուղի ալաշկերպցի մի ընտանիքում պահվում է «Էրգրից» բերված պղնձյա մի թաս, որից մարմնի վրա լցվող ջուրը զանազան հիվանդություններ է «բուժում»: «Էրգրի» թասի հետ հաղորդակցվելու նպատակով այցելող մարդկանց հոսքն այդ տուն չի դադարում):

1 Միջնադարյան հայ հոգևորական, բանասերձ և փիլիսոփա Գրիգոր Նարեկացու (մոտ 951-1003) «Մաքյան ողբերգության» պոեմը: Նարեկացի անունը Գրիգորն ստացել է Ռշտունյաց աշխարհի Նարեկ գյուղի անունից, որտեղի վանքում անցել է նրա ճգնաժողովական կյանքը: Հայ Առաքելական Եկեղեցին «սուրբ» է հռչակել Գրիգորին, իսկ ժողովուրդը սրբացրել է նրա փիլիսոփայական-աստվածաբանական պոեմը՝ «Նարեկ» անունով, որը ժողովրդական բառազանձում երբեմն նաև Ավետարան է կոչվել: «Նարեկին» վերագրվել են բուժիչ հատկանիշներ, հիվանդների մոտ բարձրամայն Նարեկից հարվածներ են ընթերցվել, գիրքը դրվել է բարձի տակ և այլն:

Մամվել Միրզոյանը ցույց է փայխ իր կազմած տոհմաձայռը, որը սկսվում է Բիթլիսի նահանգի Սեխ գյուղում 1830 թ. ամուսնացած Նովհաննեսից ու Ալմաստից և ներառում նրանց հինգ սերունդները:

Մարդիկ շարունակում են փոխանակվել՝ փորձելով ներառել ինչպես արևմտահայ անցյալը, այնպես էլ՝ իրենց ղեկերումների պարմության շղթան, պահում են Իրաքի հպարակությունը հասարակող փաստաթուղթը, Լիբանանի անձնագիրը:

Ավեփու Քեշիջյանը հպարտանում է իր լիբանանյան անձնագրով՝ պարմելով հայրենագրված հայերի նկատմամբ Լիբանանի արար ժողովրդի ցուցաբերած աջակցության մանրամասները:

Որոշ վայրերում, եթե մահացածը Արևմտյան Նայաստանում է ծնվել, փապանաքարի վրա գրվում է նրա ծննդյան բնակավայրի անունը, թեև Նայաստանում բնակավայրերի անունները փապանաքարերի վրա փորագրելու ավանդույթ չկա:

ԱՐՇԱԿ ԳԿՈՐԳԻ ՍԱՐՈՅԱՆ ծ.
1882 թ. ԲԻՎԼԻՍԻ ՆԱՏԱՆԳԻ
ՄԵԼԵ ԳՅՈՒՂՈՒՄ մ. 1946 թ.
ՆՈՐԱԿԵՐՏՈՒՄ

ԳՐԴՈՍ. ՄԻՍԵ. ՍԱՐԳՍՅԱՆՆԵՐ.
Դ. /1861-1946/. Ս/1865-1948/
Շ.Տ. ԱՃԿԱ. ԲԻՎԼԻՍԻ ՆԱՏԱՆԳԻ
ՕՎ. ԳՅՈՒՂ. ՎԵՐԱՍԱԿ ՈՐԴԻՆԵՐ
ԴԱՎԻԹԻՑ և ԱՐՇԱԿԻՑ

Որոշ ընդհանրություն մատուցելի նման պահում են մահացած ծնողների կամ պապեր-տատերի անձնագրերը, որոնցում գրված է նրանց ծննդյան վայրը՝ Թուրքիա, այսինքն գյուղ/քաղաք:

Գաղթիկ Մանուկյանի հոր անձնագիրը, որում գրված է, որ Արսեն Մանուկյանը ծնվել է Թուրքիայի Վան քաղաքում, 1903թ. մայիսի 10-ին:

Մրանք վավերագրեր են, որոնք հաստատում են նախնիների անցյալը և այդ անցյալը մասամբ՝ փոխափոխում ներկա սերնդի ամենօրյա կյանք:

«ՓԱՌ-ՔԴ ՇԱՏ, ԱՍՏՎԱԾ, ՈՐ ԻՄ ԵՐԵՒԱՆՄԱՆ ՄԱՔՈՒՐ, ԱՆՄԵՂ ՄԵՌԱՎ, ՄԻ ԹՈՒՐ-ՔԻ ՊԵՏԻՔ ՉԵՂԱՎ»

«Կեսուրս մի աղջիկ էր ունեցել, Մաթիկ էր անունը: Դրան թուրքն ուզել և փրկել, ինքը 14 փարեկան և եղել, պուճուր աղջիկ, մեծ մարդ, քաշքաշում և, մայրը չի թողնում, խնդրում և, որ փոքր և, մեղք և: Էդ աղջիկը դողում և վախից, ընկնում և, ուրի և գալիս, Էնթան փոքր էր, ընկել նստել էր: Մի շարաթ հեպո մահախում և, Էնթան էր վախեցել էր էրևելուն: Միշտ գնում ենք գերեզման, ծաղիկներ ենք դնում, բայց փապն ասում էր. «Փառքը շար, Ապրված, որ իմ էրևիսան մարտը, անմեղ մեռավ, մի թուրքի պեպրզեղավ» (Արփիկ Ծախինյանի պատմածից):

Որքան էլ դաժան է հնչում այս արտահայտությունը, այն, այնուամենայնիվ, հաճախ է լսվել և նույնիսկ այսօր է լսվում: Նայերը չափազանց ծանր էին փրկում, երբ աղջիկներին «փրկում էին»: Իսկ, ըստ երևույթին, հաճախ էին փրկում: Նույնիսկ մեր գրուցակիցների մեջ գրեթե ընդհանրապես, որի հիշողություններում ընդհանրապես փարած աղջիկ չկան, կամ գոնե փորձը արված չի: Աղջիկներին փրկում էին, հավանաբար, փարքեր պարճառներով, բայց կա՛մ ծնողները, կա՛մ բույր-եղբայրներն այդ մասին խոսելիս սովորաբար պարմել են, որ աղջիկը չքնաղ գեղեցկություն ուներ. նրանց կնության էին փրկում: Ընդհանրապես շար ողբերգական էին ընդունում թուրքերի կամ քրդերի կողմից աղջիկներին փրկելու դեպքերը: Աղջիկներին «փրկում էին» նաև ավելի վաղ շրջանում, և ջարդերի օրերից բազմաթիվ դեպքեր են հայտնի, որ թուրքի կամ քրդի մահմեդականացած հայ կանայք շար հայրենակիցներին են օգնել: Այսպես թե այնպես, ջարդի օրերին աղջիկներ շար են փրկվել, փարվել են նաև ամուսնացած երիտասարդ կանայք, և փարածված էր այն պարկերացույցը, որ ավելի լավ է աղջիկը մեռնի, քան քրդի կամ թուրքի կին դառնա: Այս վերաբերմունքն այնքան արմատացած էր, որ նույնիսկ մայրերն էին գերադասում աղջիկների կյանքը գոհաբերել, քան փրկել նրանց թուրքի կամ քրդի կնության գնով: Դժվար է ասել՝ ինչքանով է համապատասխանում իրականությանը, բայց երբեմն պարմում են նաև, թե ինչպես են հայրերն սպանել իրենց դուստրերին: Պակաս հայտնի է, թե ինչպես էին «փարված» կանայք իրենց զգում նոր ընդհանրությունում: Մեր այսօրվա գրուցակիցները միայն մի քանի այդպիսի դեպքեր են պարմում, որոնց նրանք փոքրիկ են թուրք ամուսնուց փախած և հայկական միջավայր վերադարձած հայուհիներից: Օրինակ՝ Արդա Թովուզյանի պարմությունը նրան հայտնի է դարձել միայն 1975 թ., երբ փրկվել Արդայի հայրն ԱՄՆ-ում գրել է իր կորած մորաքրոջը՝ Քևարիկ Զանիկյանին: Գաղթի ճանապարհին անհետացած Քևարիկը փրկվել էր փրկվել էր 1900 թ. Աղաբազարում: Քևարիկին կենդանի մնացած հարազատները երկար են փնտրել: 1975 թ. գործերով Վաշինգտոնում գրավող Նովիանեն Թովուզյանը՝ փրկվել Արդայի հայրը, փոքրի քանակապես լսում է, որ հայկական եկեղեցուն շար է օգնում Քևարիկ Զանիկյան անունով մի կին: Նովիանեն, իհարկե, անմիջապես հեղափոխվում է, ծանոթանում փրկվող հեպ և պարզում, որ նա իր փնտրվող իտալացու է: Քևարիկ Զանիկյանն ամուսնացած էր, ուներ երկու որդի՝ Պողոս և Ռիչի: Նովիանեն Թովուզյանը նրան հրավիրում է Նայասարան, որտեղ էլ Քևարիկը պարմում է իր անհետանալու պարմությունը, ինչն անջնջելի հեպ է թողել լսողների, այդ թվում՝ Արդա Թովուզյանի վրա: Գաղթի ճանապարհին փոքրի էր ունեցել շար սովորական մի դեպք, հայ գաղթականներին ուղեկցող զինվորներից մեկը փրկվելուց հետո աղջկան վաճառել էր մի հարուստ թուրքի: Աղջիկը նրա յոթերորդ կինն էր դարձել: Չնայած ամուսնու բացառիկ սիրալիր ու բարի վերաբերմունքին՝ միշտ թաքուն մարմել է փախչելու մասին: Այդ ընթացքում ունեցել է երկու երեխա՝ Մուսաբախ և Զամալ անուններով, որոնց ինքն իր մարմուն Պողոս ու Արդաշես է անվանել: Քևարիկին հաջողվում է ամուսնու համոզել, որ փրկելու հայտնի խոհարարուհուն իր զավակների դայակը դարձնի, և հեղափոխում ամուսնու փաստորյա ուղևորություններից մեկի ընթացքում դայակի օգնությամբ փախչում է Նայաս: Որդիներին թողնում է դայակի մոտ: «Նայասում առաջին դուռը, որ ծնծում է, դուրս են գալիս իրենց աղաքազարդի բարեկամները»:

Դա Արմինե Կայենցի, երևի գիտեք, նկարչուհի Արմինե Կայենցի թեմայի փունն էր: Նրանք աղաքագարցի են և Քնարիկի ազգականները... Տեսե՞ք՝ ձևակարգրի ինչխաղ է: Նյութը կալ ազգականները Քնարիկին շուրջով ուղարկում են Վաչինգգոն, որտեղ նա ամուսնանում է մեկ այլ փրկվածի հետ և կրկին երկու որդի ունենում, մեկը, ինչպես ասվեց՝ դարձյալ Պողոս: «Նորաքույրս պարմում էր, որ երկրորդ Պողոսին կերակրելիս միշտ առաջին Պողոսի հետ էր խոսում, բայց այդպես էլ երբեք իր առաջին որդիներին գրկնելու փորձ չարեց: Մասրիկ վախենում էր, որ երեխաներին կվնասեն: Այնքան էր վախենում, որ նույնիսկ իր թուրք ամուսնու քաղաքի անունը մեզ չասաց: Քնարիկի ամուսինն ու որդիները գիտեն նրա պարմությունը, բայց նրանք էլ երբեք չեն փորձել հեղափոխություն կրկնել կողմնակիցների ձևակարգումը»: Արդա Թոփուզյանը պարմում է, որ հորաթույրը չէր սիրում իր կյանքի այդ հարվածի մասին խոսել, և առաջին հանդիպումից հետո հավիպյալ լռել է:

Արիիկ Շահինյանի պարմությունը որոշ զուգահեռներ ունի այս պարմության հետ: «...Մորաքույրս էր, շատ սիրուն կին էր, գեղի ա փարեյ մի թուրք, 7 փարի իրա կինն ա եղել... էր թուրքի մոտ շատ մնացել ա, շատ փանջվել ա, վերջը ուրեմն ազգաբնակիչ ա: Շատ հարուստ խան ա եղել, Մաքրուհոց բացի 15 կին ա ունեցել: Մաքրուհին ասում էր, որ իրան շատ սիրում էր, բայց որը երկու անգամ ծնծել ա: 7 փարի, քանի երեխա ունեցել ա, ինքը խեղդել ա, չի ուզել թուրքից երեխա ունենա... Վա՛յ, որ չէր պարմում... Ասում ա՝ Աստված եմ կանչել, որ պրծնեմ էս գերությունից, հա, ասում ա՝ մարդս հայերին գերում էր աչքես առաջ, վառում, ասում էր՝ «թեզ էլ սենց կանեմ, եթե էթաս, փախենա ինձից, թեզ կվառեմ ձավթով»: Մի օր էլ Մաքրուհու ամուսինը կնոջն ասում է, որ հայկական եկեղեցում խումբ են կազմել, ինչքան հայ աղջիկ, կին կա, եթե ուզում են, կարող են գնալ, փոխանակում են թուրք գերիների հետ, և հարցնում է, թե արդյոք ինքը չի՞ ուզում գնալ: Մաքրուհին, մրաձեղով, որ ամուսինն իրեն փորձում է, երաժարվում է. «Տեսնելով, որ ես մարդկային չունեմ գնալու, ինքը հանգիստ թողնել գնացել ա Բեյրութ, վաճառական ա էղ ժամանակ եղել, ևս էլ չարշավում փախաթովեցի, գնացի եկեղեցի... Գնացի, ասացի՝ «ես հայ եմ, գերի եմ այսինչ փանը, այսինչ խանի կինն եմ, բայց ես իմ կամքով չեմ կարող գալ, պիտի գաբոտով հաներ ինձ փնից, խնդրում եմ», և շուտ վերադարձա: Նաջող օրը մեկ էլ առավոտը դուռը ծեծեցին, թե սրեղ հայ աղջիկ կա: Էղ կնանիքը՝ «չէ, չէ, չէ, չէ, չէ, սրեղ հայ աղջիկ չկա», բոլորը բրթում են դուռ... Ես էլ վերեցի փեսա, որ եկել են, իջնում եմ, ասում եմ՝ «հայր ես եմ...»: Էղ կնանիքը հիմի էլ ինձ են բրթում, ներս են բրթում՝ «վա՛յ Մաքրուն, փենց բան չանես, մեզ կապանի, սադիս կապանի, սրի կքաշի, վա՛յ չթողես», մի լացել են լացում, չորում են... Ես էլ ասացի, որ «էս եկողը թեռուս տղան է, ինձ գրել է, պիտի գնամ»: Տենց փախել պրծել ա»: Մաքրուհին Նայասարանում հեղափոխում ամուսնանում և ապրում է Մարգարա գյուղում: «Բայց Աստված իրան էլ երեխա չարվեց: Դե որ իրա էրեխեթին ինքը խեղդել ա... Մարգարա գյուղում էլ թաղված ա հիմա էղ կինը իրա ամուսնու հետ»:

Անահիտ Բարդակցյանի պարմությունը թե՛ նման, թե՛ փոքրեր է: Նախ՝ ջարդերից հետո Նախյան հասարակած Բարդակցյանների ութ աղջիկներից՝ Անահիտի մորաքույրներից մեկին մի թուրք բռնի փարեյ է և մահմեդական դարձնելով՝ հետն ամուսնացել: Քանի դեռ նրանք Նախյան էին ապրում, Անահիտի մորաքույրերն ու ծնողները որոշ չափով շփվում էին դստեր և քրոջ, նրա առաջին զավակի՝ Արասի հետ: «Բայց հետո, մայրս ասում է, որ նրա ամուսինը փրկափրկվեց Թուրքիա: Էղ մարդն առավ իրա քոնն ու գնաց Թուրքիա, ըրենց էլ էղ քրոջս կորցրեցի»: Ավելի ուշ Անահիտի մյուս մորաքրոջն էլ մեկ այլ թուրք է ուզում փանել, և ծնողները որոշում են աղջկան շրապ ամուսնացնել: «Էղ մորքուրս շատ սիրուն աղջիկ ա էղել: Մամաս ասում ա՝ օժիրը փռած, արի գան հարս փանեն, հարսանիքն ա շաքաթ իրիկուն, առավոտը վեր են կենում, փենում են մորքուրս մահացել ա, - փիկին Անահիտը դադար է փախի, փորձում է չլացել: - Վախից ա մահացել, քանի որ ասել են՝ «մեկ ա, թեզի արի փանենը, - ըստ փիկին Անահիտի՝ աղջիկը վախեցել է, որ հենց հարսանիքին իրեն կփախցնեն: Նամենայն դեպս երիտասարդ աղջկա մահվան ընթացիկան բացառությունն այդպիսին էր: -... Մամաս ասում ա՝ մի օր էլ դուռը խեղցին, մի հարձիհարի, էրկու հար էլ հրացանավոր մարդիկ էկան, պապախա ձեռքերը կապեցին ու փարան: Ասում ա՝ ես էլ երեխա, հետևներից գնում եմ: Տարս ներսը նստած լացելիս ա եղել: Գնացինք, ասում ա, գնացինք,

փեսանք գերեզմանը քանդում են, ասում են՝ «գույց փուր, որ մահացել ա»: Պարկերացնում են ու դու... Մամաս ասում ա՝ էղ քանը երբեք իմ աչքի առաջից չի հեռանում, ու ասում ա՝ ես ո՛նց չեմ վախեցել, էրեխա եմ եղել, ասում ա, չեմ հասկացել...»: Երրորդ քրոջը նույնպես փախցնում են, և նրանք այդպես էլ երբևէ չեն իմանում նրա հեղափոխական ձևակարգի: Ութ քույրերից, ի վերջո, մնում են միայն երկուսը: Անահիտի մոր ամենադատը հիշողություններից է քույրերից մեկի սպանությունը. «Անգամ միաժամանակ, ասում ա՝ էն մի քրոջս մորթեցին: Մորթեցին, ասում ա, գլուխը, ոտը առանձին-առանձին շարել են՝ հայի պարիսպ ա, նայեք, - լուծում է, փորձում է հաղթահարել արցունքները: - Ասում ա՝ էլ ձար չկա, չեն թողում, որ պապաս մտրենա իրա էրեխուն: Ասում ա՝ պապաս գնում ա, ասում ա կատավարությանը, ասում ա, որ էս քանի օր ա իմ էրեխեն էս վիճակին ա, թուրքերը սենց բան են արել: Կատավարությունը, ասում ա, գիև՛որեն ա փախի, գալիս են, պապախա հետ օգնում են, փանում են, էղ էրեխու կորստած մասերը հավաքում են, թաղում են...»:

Գարեգին Չուգասյանի պապի առաջին կնոջը գաղթի ճանապարհին փախցրել են: Գաղթի ճանապարհին այս կամ այն ձևով գոհվել է Չուգասյանների ողջ գերդաստանը, բացի երկու երեխայից, որոնցից մեկն այն ժամանակ յոթ փարեկան էր և հեղափոխում ամենայն մանրամասնությամբ գրել է իր հիշողությունները. «Եղևոնի, ամբողջ էղ գաղթի պարմությունն էր, Սերասարիայից դուրս գալուց հետո, կանգառներով, քանի կանգառ եղավ, որ կանգառում ինչ պատահեց, և հետո ինչպես է այդ 8 փարեկան տղան հերթով կորցրել իր բոլոր հարսագարներին, աչքի առաջ ոնց են մարդիկ կա՛մ մահացել, կա՛մ անհետացել, կա՛մ նրա շնորհիվ մեկը գիտենք պապիս առաջին ընտանիքի ձևակարգի: Պապիս կինը շատ գեղեցիկ կին էր և ձանապարհին, դուրս գալիս արդեն անհանգիստ էին, որ ես առաջին գոհեցից մեկը պիտի լինի: Դրա համար փորձում էին նրան մի քիչ տղեղացնել, որ ձանապարհին չփախցնեն, բայց դժբախտաբար հենց էղ պես էլ լինում է, ձանապարհին փախցնում են: Պապիս առաջին կնոջ ձևակարգիս այդպես էլ անհայտ մնաց: Իսկ պապիս մայրը, այսինքն՝ մեծ փարս, ինքն իրեն Եփրատ գետն է գցել»: Գ. Չուգասյանի պապն այդ ժամանակ Ամերիկայում էր, որտեղից փորձում է վերադառնալ Թուրքիա՝ իր ընտանիքին օգնելու, բայց ճանապարհին իմանում է կնոջ և զավակների անհետանալու, ծնողների գոհվելու մասին: Այդ լուրն սրանալուց հետո նա միանում է հայոց ինքնապաշտպանական ջոկատներին, և ավելի ուշ հասարակում Պարսկաստանում:

Մեր գրուցակիցներից Նաիրի Թափաջյանը նույնպես պարմում է իր ազգականներից մեկի մասին. «Արշուն լինում ա իմ մորական կողմից, մամայիս հորքուրներից մեկի աղջիկը, ամուսնացած է եղել, նորահարս: Գաղթի ճանապարհներին փախցրել փարեյ էին: Ամուսինը ողջ էր մնացել: Տարիներ հետո էղ նույն ճանապարհով գնացել է կնոջը փնտրելու, բայց չհասավեց այդ մասին, ամուսինը երբեք չհասեց: Ըստ երևույթին կնոջը նա գրել էր, բայց չէր կարողացել բերել: Միշտ այդ խոսակցությունը մեր ընտանիքում եղել է: Լինում է, չէ՛, թրքացրել են, պահել են: Երևի զավակներ էլ ուներ, չհկամ»:

Աղջիկներին, նորահարսերին կորցնելուց այնքան էին վախենում, որ երբեմն, չնայած տղամարդիկ ավելի վրանգված էին, նրանց տղամարդու հազուստ էին հազցնում. «... Միայն մի հորեղբայրս է կարողացել փրկվել: Դրանից հետո պապիս որ սպանել են... Դիմա արդեն սկսվել է փախեփախը: Տարս չափից դուրս գեղեցկուհի է եղել: Նկարներն ունեմ, եթե կարող է՝ պեղքա, հետո կգրեն, բոլորը կփան (նկարները մենք հետո պարճենահանցիներ, իսկապես շատ գեղեցիկ երիտասարդ կին էր - Ն.Խ.): Փախեփախի ժամանակ, որպեսզի թուրքի ձեռք չընկնի, հազցրել են տղամարդու շորեր, երեսին մոր են քսել, հարուկ, շալվարով - քանով, էսպես մի կերպ փախցրել են դեպի Բաթում...» (Արեթր Մամիկոնյանի պարմածից):

«ՄՐԱՆՑ ԵՐԵՄՆ ԱԾԻՎԱԾ ՉԷ, ԻՍԿ ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՆՐԱՄԱՆՆ Է ԱԾԻՎՈՂ ԵՐԵՄՆԵՐՈՎ ՏՂԱՆԵՐԻՆ ՄՊԱՆԵԼ» (Ավերիսա Քեշիշյանի պատմությունից)

Տղամարդկանց սպանելու պատմությունները մեր գրուցակիցների ամենացավոք հիշողություններից են: Բացի այն, որ ըստ էության բոլոր հիշողություններում առկա են ընտանիքի երիտասարդ փոքրագույնը և անհերանալու պատմությունները (պատմողները սովորաբար ասում են՝ «սպանել են», եթե նույնիսկ դրա ուղղակի ապացույցները չունեն), շարքերը պատմում են փոխանցվել: Արհիվ Շահինյանի պատմությունն այս կամ այն չափով ընդհանրական է. «Մորական տարիկա շատ էր սրտմտման, պատմում էր, որ 24 հոգի իրանց տեղից տղամարդ տարան սպանելու, բոլորին, իրա տղային, իրա ամուսնուն, իրա տեղորդ, տեղոր տղաներին, 24 տղամարդ: Մնացել էր մենակ թեղու, որ նրան աղջկա շորեր էին հագցրել, որպես աղջիկ, որպեսզի չտեսնեն սպանելու: Բայց, ասում ա, իրանք ստուգում էին, կատարածում էին, եթե աղջիկ երեխաներ են, սիրտ ստուգեցին, տեսալին, եթե տղա էր, ուրեմն սպանելու էին, որ հայերը վերջանան... Ուրեմն ստուգել են թեղու, տեսել են, որ տղայա, վերցրել են: Նանկարծ տարա նկատելի ա էր տանողների մեջ մի հար մարդ, տղա, որ իրա հոր տան ծառան ա եղել՝ Կեն անունով: «Կեն, - ասում ա, - իմ խաչատուրի տան աղ ու հացը աչքերդ բռնի, էդ մի տղեն ա մնացել, էդ մեկը թող»: Նկար տարում ա, որ տարել են, կատել են, իրան մեջտեղն են դրել, էդ Կենն ենեց ա տրել, որ մեջտեղը լինի մի ուրիշ ջահել երեխու հետ, և տղամարդիկ կատված, մեկը էն կողմից, մի թուրք շուն դրին էս կողմ, մի թուրք շուն դրին էն կողմ, սպանում են մեկ-մեկ: Որ սպանում են, պարանը կտրում են, սպանվածները ընկնում են ձորը: Գալիս հերթը հասնում ա էդ երեխաներին, էդ Կենն գալիս ասում ա. «Էս ջահել երեխան էլ թող էթան մեր Ալլահին ծառա լինեն, եկեք ներենք սրանց»: Որպեսզի մեր տղային էլ ներվեր, էն մյուս տղեն էլ հետն ա: Նրանց գեղին են դնում, գիշերով թողնում մեռելների մոտ, և գիշերով գալիս ա, Բագրատ, Բագրատ, ասում ա, վերջը գրում ա, տանում հանձնում ա տարիս, բայց ասում ա, 3 օր, հացը բռնած, մենակ դողում էր, զգում ա՝ ուրելու բան ա, բայց չի հասկանում՝ ոնց ուրի, էնքան որ վախեցել ա: Էդ էր տարիկա պատմում նշար-շար տեղն անան բաներ»:

Տղամարդկանց կոտորածի դեպք է նաև Արեգվազ Պողոսյանի պատմությունը, որը նա հիշում է իր մոր կենսագրությունից. «Մորս պատմածով մի օր տղամարդիկ գալիս են, ասում են՝ պետք է փախնենք անտառ, որովհետև թուրքերը հարձակվում են, բոլոր տղամարդկանց հավաքում են տանում... էդ 15 թվի բան էր, հա, 15... Բոլոր տղամարդիկ փախել են. իրանց հերթ, հորոխակեր, թեղիները փախել են էնտեղ: Մնացել են գյուղի կանանք ու երեխանք: Իրանց ընտանիքում էլ տարա է մնացել երկու աղջիկների հետ, որոնցից մեծն էլ իմ մայրն էր՝ վեց տարեկան: Երեխաներն ամեն Նախատան, իսկ տղամարդիկ էլ տրի միասնա ռուսների գործերին, օգնեն... Ասում ա՝ հավաքվել են, որ ժողով անեն, քառասուն հոգի էր տան մեջ լինում ա, քառասուն տղամարդ, մի քանի կին: Մրանք էլ օջախը վառել են, հաց են սարթում: Էդ տղաներ, տղամարդիկ կել են, որ ժողով անեն, էս կանանքն էլ հաց են պարտապարտ, որ դենն իրանց հետ, օջախը վառած ա: Մենք էլ, կան, երեխանքը ուրեմն տանք ընտանիք: Ասում ա՝ մենք էնքան ստիպած ենք, սպասում ենք էդ օջախի... Մեկ էլ, կան, շրջապատեցին, էկան թուրքերը: Նանկ՝ քանի շորերը: Շորեր չեն թողում, հանում են, որ տանեն իրենց էլի երեխ, ինչ... Նանում են շորերը, տկոտրացնում են, բոլորին գլուխներ կտրում են: Ասում ա՝ էս, հորոխապորս տղեն, բան, թեղու տղեն, մի քանի հոգի տեղն ընկնում ենք բանի տակ, դիակների տակ, իսկ իրեն մերն էդ քոռոց հետ՝ էդ երեխի հետ փախնում ա անտառ: Դրանք փրկվել են, ինքը մնացել է դիակների տակ: Կան սպանեցին, կոտորեցին էս քառասուն հոգուն ու գնացին: Նիմի կան էս դուրս էկա, արևոտ, բան, դուրս էկա էդ քանի, էդ դիակների տակից, տեսնեմ

էն մյուս երեխան էլ դուրս էկավ դիակների տակից, էն մյուսն էլ, մի հար էլ կնիկ էլի իրանց գյուղացի... Չորս-հինգ հոգի... չորս-հինգ հոգի... Երեխանք ու կանանք: Իրան թեղու տղեն ա էղել, ինքն ա էղել, երկու հար էլ երեխա են էղել, իսկ իրա մերն էր իրան քոռոց հետ անտառն է փախել... Նկար, ասում ա, բան էղավ... մի ինչքան ժամանակից էր էրան մերս, էր երեխի հետ էկավ, տեսնում ենք մի հար դիակն աղդեն ընկել էր էդ օջախի վրա, բան... Մորս հորն էլ էին մոտեցել: Բոլորին...»:

Նախի Թագիրյանը հիշում է իր անփոքար ազգակցական խումբը. «Նայրս Ամասիայից դուրս է եկել առաջին ջարդերի ժամանակ, 18 տարեկան է եղել, առաջին ջարդերին, ուրեմն, աս լինում է մոտավորապես, ինքը 1892 թ. է ծնվել, 18 տարեկան... Լավ, այդպես դուրս է եկել առաջին ջարդերին, 18 տարեկան է եղել... 15 թվի ջարդի ժամանակ առաջինը մեծ հորս են տարել, միշտ տարա կատեր, որ կացնաստարել են: Ամասիայի տղամարդիկ շատ քիչ են փրկվել, ընդհանրապես մնացել էին համարյա կանայք, և ինչքան տարիս հիշում եմ, ունեցել եմ հորաթույրներ և ուրիշ բարեկամներ, բոլորը կանայք են եղել, ևս համարյա տղամարդ չեմ տեսել ամասիացիներին»:

Ավերիսա Քեշիշյանի հիշողություններում իր հոր պատմությունն է: Նայրն ապրում էր Աղանայի և Մարաշի միջև, Ամանոսյան լեռներում ծվարած մի փոքրիկ գյուղում Լավաշում: Ինչպես առհասարակ այդ փարածքում, այնպես էլ Լավաշում հայ բնակչությունը հիմնականում թրքախոս էր և լավ հարաբերություններ ուներ հարևան թուրքերի հետ: 1895 թ. Աղանայից սկսած մինչև Մեծ եղեռնի ջարդերը մշտապես ներառել են նաև այս փարածքի գյուղերը, և Ավերիսա Քեշիշյանի պապն ու երեք պապերը այնտեղ գոհ են գնացել այդ ջարդերին: Ավերիսի հայրը պարանի հասակում հայաստանության դեպքերին դեմ առ դեմ առաջին անգամ բախվում է 1905 թ.: Նա հետագայում բազմիցս պարմել է իր որդիներին, այդ թվում մեր գրուցակից Ավերիսա Քեշիշյանին. «Իրենց հանում են գյուղից, թշում են Դեոթոյոյ: Տղամարդիկ, ով որ ողջ ա մնացել, փախնում են սարերը: Նայրս պատմում է՝ մեզ հավաքեցին, ևս, ասում է, տանմեկ-տաներկու տարեկան տղա էի, տարան մի մեծ բաց տարածություն: Ինչ-որ նստարաններ կային էնտեղ, կանայք, ասում է, նստեցին նստարաններին, իրենց փեշերը փեցեցին, լայն փեշերով շորեր էին հագնում, մեզ՝ տղաներին դեղին նստարանի տակ, փեշերով ծածկեցին: Փեշերով ծածկեցին, որպեսզի թարթեն: Մերթընդմեջ էրկու զինվոր էր մտնում գնալով, և հարցնում էին՝ էստեղ զենք բռնող և երեսը ածիլված տղաներ կա՞ն, որոնք կարող են զենք բռնել և կրակել: Մուրթանի հրամանն էր կրակել: Մուրթանի հրամանն էր կրակել սպանել: Գալիս են, փնտրում են ու վերջը գրնում են հորս ու կողքին մի ուրիշ տղայի: Երկուսին հանում են, քաշում են դեպի դուրս: Նայրս պատմում է, ասում է՝ եկանք դուսն մոտ, երկուսով ասում է ձեռքերը դուսն կողքի պարեպին դեմ փակեցինք ու դիմադրում ենք, չենք գնում: Նրանցանի կոթով, ասում է, խփում են մեզ... Նա, մոռացա ասել, որ մինչ այդ արդեն մի քանի հոգու բռնում դուրս են տանում, ու կրակոցները գալիս են, սպանում են էնտեղ: Ասում է կանայք բոլորը ճշում են, աղաղակում են... Գիտե՞ք, երբեմն կյանքում ինչ-որ աստիճանի հրաշքներ են պարտախում. ասում է՝ էդ պահին երրորդ մի զինվոր ներս մտավ, ասեց՝ «Էս ի՞նչ եք անում», ասում է՝ «տանում ենք սրանց սպանենք, սրանք կարող են զենք բռնել»: Ասում է՝ մեր երեսին նայեց, ասեց՝ սրանց երեսը ածիլված չէ, իսկ սուրթանի հրամանն է ածիլվող երեսներով տղաներին սպանել: ու ասում է՝ «թողեք էս երեխաներին, մի՛ սպանեք»: Սկսում են իրար հետ վիճել, բայց ասում է, փառք Աստուծ, էն երրորդ եկողն է հաղթում, ու մեզ, ասում է, հրանցանի կոթով մեջքներին խփեցին, մի հար էլ քացով խփեցին, ասեցին՝ գնացեք: Բարեբախտաբար հաջորդ օրը հրաման եկավ, թե թողեք մարդկանց... Նորից, ասում է, մենք վերադարձանք գյուղ, դրանից հետո, ասում է, մենք 15 թվին վերջնական արտոյի դուրս եկանք»:

«Մինչև ածիլվելը» և «արդեն ածիլված» սահմանագիծը, որ փոքրագույն չափահասության ինիցիացն շրջանն է արևելքում, խորապես արմատացել է հայերի գիտակցության մեջ, այնքան, որ երբ խոսվում էր պարանիների կամ մանկահասակ փոխանների սպանությունների մասին, համարյա միշտ ուղեկցվում էր «նույնիսկ ածիլվելու տարիքին չէր» արտահայտությամբ (ինչը նշանակում է՝ «նույնիսկ փոքրագույն չէր»):

Չնայած ընդհանրական հիշողությունները ներկայացնում են որոշակի ընդհանրությունների դեպքերը, բոլոր պատմողներն օգտագործում են «փղամարդկանց վերացնել» ընդհանրական արտահայտությունը՝ իրենց ընդհանրությունների դեպքերը կապելով ընդհանուր երևույթի հետ: Ակնհայտ է, որ կենսագրական հիշողությունը պահում է ոչ միայն մասնավոր կենսագրության փաստագրումը, այլև՝ կենսագրությունների կապը արեղի ունեցողի ընդհանրական ընկալումների հետ, ընդ որում՝ դեպքերի շրջանի հենց ժամանակագրական ընկալումները, ոչ թե ավելի ուշ ձևավորված կարծիքը, քանի որ անձերի վարքը թելադրվում էր ընդհանրական երևույթի ընկալմամբ: Օրինակ՝ պատմելով Արդվիհի մութ գրնվող Արդանուց գյուղաքաղաքում 1915 թ. սպանված իր պապի և հորեղբայրների մասին՝ Ալբերտ Մամիկոնյանն իր պապի մասին խոսելիս ներկայացնում է հենց ողջ երևույթը. «Այն ժամանակ դեռ երեխաներին չէին սպանում».

«Թուրքերը որ մտել են իրանց տուն, պապս (Մտեփան Ջամջյան էր անունը) թաքնվել է նկուղում: Տանն էին երեխաները, կանայք, բայց քանի որ էն փախար դեռ ձեռք չէին տալիս երեխաներին, թաքնվել է նկուղում: Թաքնվել է նկուղում, ձայն է լսել, իրենց կանանց աղմուկը: Ասել է՝ ես ինչի՞ նմ թաքնվում, փախկոտ մարդ չեմ, ավելի լավ է՝ ես մեռնեմ, քան թե մերոնց չկարողանամ պաշտպանել: Դուրս է եկել, հարձակվել է թուրքերի վրա, բայց նրանք շար էն եղել, փեղում գեղակահարել են: Դա եղել է 15 թվականին, պապաս էղել է երկու տարեկան, հորեղբայրս եղել է մեկ տարեկան» (Ալբերտ Մամիկոնյանի պատմությունից): Դժվար է սա անվանել սոցիալական հիշողություն, «փղամարդիկ փախչում էին», «փղամարդիկ թաքնվում էին», «փղաներին թաքցնում էին» հենց «դեպքերի» ընթացքում, և ընդհանրական հիշողությունը, փոխանցելով ընդհանրության հետ կապարվածը, միաժամանակ փոխանցում է ժամանակաշրջանի խնայությունն ու երևույթների ընթացքի փորձը՝ հենց նույն բառերով, ինչ բառերով ու դարձվածքներով դրանք գործածվել են:

ՋՈՒՐԸ, ԿՐԱԿԸ, ԱՆԱՊԱՏԸ

«Նրաման ա դուրս էկն, առաջի կոտորումը արեցին, տարան գեպը լցրին, հեպո վերևից՝ կառավարությունից բողոք սրացան, որ գեպերի ջուրը վարակվում ա դիակներից: Նեպո կանգնացրին, ասին գենը չփչացնելու համար վառենք, էս կլցնենք մարագներ կվառենք: Վառելուց էլի բողոք սրացան. հորը կլցվի, էդ մարդկային վառած հորը ահավոր է էղն, էս ահավոր հոր էր: Նոր փեսան, բշեցին Դեր Ջորի անապատներ, երրորդ կոտորածը արդեն էղել է Դեր Ջորի անապատներ, տարեր ին հեռու մարդկությունից, բնակչությունից հեռու, կոտորեր ին: Պապին անընդհատ էղի կսեր՝ իրեք փուլով է էղել» (Էլեոնորա Ղազարյանի պատմածից):

Կրակի, ջրի, անապատի գոեերի պատմությունները առկա են շարերի հիշողություններում: Ոմանք հիշում են իրենց ընդհանրական առանձին անդամների կամ ողջ բնակավայրի բնակչության վառվելը, ոմանք՝ խեղդվելը, դիակը ջուրը գցելու դեպքերը, շարերը՝ գաղթի ճանապարհի սարսափները:

«Մշո տարածքից դուրս եկածները Վարդևառ՝ չեն անում, Վարդևառի օրը համարարած ջարդ ա եղել, գյուղը մարդ չի մնացել... Պապս ասում էր՝ հավաքել են բոլորին, լցրել են մարագը, էդ իմ տարիկն էլ էր պատմում: Էդ վախար պապի Արամը 14 տարեկան ա եղել, ինքը Առաքելոց վանքում ուսանող ա եղել: Ասում ա՝ նենց շոգ եղանակ էր, մարագում շոգ, էդ Մակոյի մոր գրկում երեխա ա եղել, որը ծարավից լացել ա, ինքն էլ մի քիչ համարձակ կին ա եղել, թորթի գինվորին շար ա խնդրել, ասել ա՝ գոնե թող էս երեխուն մի քիչ ջուր տամ: Մարիամին թողել են երեխուն ջուր խմացնել, Մարիամը Ջորիկի հեպո դուրս ա եկել: Մարիամն ասել ա՝ մի հար էլ ոսկի կրամ, մեկն էլ գոնե գնա ջուր բերի: Իմ պապ Արամը, 14 տարեկան էր, ձեռքից սենց կրեի, որպես երեխա տղա, որ գնա ջուր բերի, Մարիամը գրկած Ջորիկին ու Արամին, ասում ա՝ սենց արտի մեջ էինք, խոտի մեջ էինք, որ ջուր տանենք, ասում ա՝ մարագը վառեցին: Ասում ա՝ ես լացելով ուզում էի վազնեմ ընդեղ, իմ ընտանիքը բոլորը մեջն էին, ասում ա՝ Մարիամը ինձ բռնեց, ասում ա՝ ասեց՝ «Արամ, մի գնա, քեզ էլ կվառեն»: Ասում ա՝ տենց էղ կինը, էրեխեն գրկին, ինձ բերեց, ասում ա, տենց էկանք ահագին, եկել հանդիպել են Թավրիզին՝ պապի հորթորի աղջկան, վերջը պապին ասել ա՝ բոլորին վառեցին: Թավրիզն ասել ա՝ ուրեմն իմ քեռու ընտանիքից մեկնակ դու ես մնացել, ասել ա՝ ուրեմն ուր որ ես, ընդեղ էլ՝ դու, գոնե քեռուս գերդաստանից մեկին փրկել: Էդ կինն էլ ճամփեքին իրա համար էկել ա, կարող ա փախել ձորն ա ընկել էղ կինը պարահարաբար: Թավրիզը լիքը երեխա ա ունեցել, Թավրիզի մի տղան էղ օրը նախիրի հետ ա եղել ու չի խմացել, սաղ ա մնացել, թե՛ չէ: Թավրիզի գրկում էլ եղել ա մեկնակ հորենը, կրծքի երեխա, Թավրիզն էլ տնից փախել ա, էրեխեն գրկած, Մարիամի հետ, իմ պապ Արամն էլ իրանց հետ, էկել են սկզբից ընդեղի գյուղերն են եղել: Պապին ասում ա՝ էկանք, գյուղերը լքված էին, փախել էին էլի, մտել են տան մեջ ապրել են, ասում ա՝ ուզում էինք ըսենց ապրուստ էլ ստեղծենք, տեսել են, որ չէ, հեպո էլ եկել են ըստեղ... Էդ գյուղից համարյա մարդ չի փրկվել, մի վեց ընտանիքից մի-մի մարդ» (Մուշեղ Գևորգյանի պատմությունից):

1 Վարդևառ, Վարդավառ, - հունիս-հուլիս ամիսներին նշվող հայկական տոն, որը նշվում է մեծ ուխտագնացություններով ու ջրախաղերով:

Մշո Բաղլու գյուղում այրվելուց փրկված Արամը նկարում ներքևից աջն է:

«Պապաս 11 թև 12 թվի ծնված ա, դա մորալորապես 18-20 թվականի եղելություն ա, ասեց՝ մամաս իմ ձեռքն էր բռնել, Նազարեթը՝ փոքր եղբայրը, գիրկն էր, ասում ա՝ մեզ լցրեցին եկեղեցին, վայնասուն ա: Ասում ա՝ էրեխա եմ, նայում եմ չորս կողմը, խատելված ա, դու մի սասա լցրել եմ, որ մեզ վառեն: Էդ ընթացքում, ասում ա, տարիկս խմբիս շար ճարպիկ կին ա Էղե, ըստեց որ գլուխը պրտացրել ա, տեսել ա գարդոն ա խախտ պարտուհանին, տարիկս պարտուհանից թռել ա, էրեխուն գրկել ա, իրանց ազգից մորալորապես 10-12 հոգի փախել են: Եկեղեցու պարտուհանից: Պապաս ասում ա, ես հիշում եմ, որ ասում ա՝ մթնշաղ էր, փախանք, սարեր բարձրացանք, ես չէի կարում, թաշ էր տալի մամաս՝ մեկը գիրկը, ես՝ ըստեց: Երբ որ ասում ա բարձրացանք սարը, տեսա, որ, ասում ա, եկեղեցին վառվում ա: Ես էլ էրեխա, ուրախացա՝ տես ինչ կրակ ա դուրս գալի, ասում ա՝ չգիրտի դա ինչ ա: Ութը-ինը տարեկան էրեխան ի՞նչ պրի իմանա, ու ասում ա՝ էդ բանը միշտ իմ հիշողության մեջ ա, հիշում եմ, ասում ա, ոնց էին խախտվում մտքնում եկեղեցին: Թորթերը, այո: Մարաշում ա Էղե դա, Մարաշի եղելություն ա» (Անահիտ Բարդակչյանի պարմությունից):

Գրիշ Բաղալյանն ու նրա քույր Նոանհարը, որ շար ծանր մանկություն են ունեցել, մինչև այսօր իրենց մոր՝ «աղեի» պարմությունը հիշելիս հուզվում են. «Իմ մերը սպրեց Վերին Սիփան: Մասիսի էն յանի... Մասիսի մորերքները: Պարեռազմը որ

սկսեց (նկարի ունի ջարդերը), տղամարդիկ գնում են դաղերքը (քարանձավները): Մեկնումները գալլում քանիսին գիշերը տաշար ա տանում: Մերս ասում ա՝ մորս ախպերը գալլում, որ հաց տանի, մամիկս հեյնում, շորերը խազնում, կայրում, շրջվոցը ընգնում: Գորս գալուց խփել են ախպորը: Արշավիր էր անունը: Մամիկս լայում, ասում ա՝ լսո, գնա, Արշոյիս խփին... Շորերը, կոշիկները ցրված: ... Մի ախպեր ա ունեցել աղես: Մերս ասում ա՝ ախպերս մահացավ, ախպորս կնիկը էրեխով էր: Նկանք գեղանք ման էկանք, խաց հավթիք ահագին, բերինք, վրը ուրինք: Տուն էկանք՝ մերս չկա: Մերս կորավել, չկա: Ասում ա՝ մերս շար խորտոր էր, ուրեմն թորթերը տարել են: Ախպոր կնիկն ասում ա՝ «Շուշո, մեր տնից խոր կիկյա»: Ասի՝ «այխարս, ես էլ թոխեր ման եմ կրալի, ի՞նչ իմանամ՝ որդե»: Թունդիքը բացինք, տեսանք մերս թունրամիջին, մամիկս թունրամիջին: Թորթերը տարել են ճխրել են թունդրի մեջը... Էն վախարերը քորդը մտնում իրանց գյուղ լրիվին սպանում ա, ինչքան տղամարդիկ կա՝ լրիվ փախնում են սարերը, չեն ըլնում: Աղես ասում ա Անդրանիկը ուղարկեց իրս Ֆիդայիներին, գնացեք գյուղաները պրտեր, սսեր՝ թորթը շարով կորտորում ա, որտե նեմեցը թորթին ուժ էր տալում, որ գյուղում սագար տա ու գենք: Իմացա՞ր: Ասում ա՝ էկան էրկու իրերհոգի Ֆիդայիներ մեզի գյուղի տղամարդկանց հավաքին, գարուն էր, սսին, «Ժողովուրդ ջան, Անդրանիկը մեզ ուղարկել ա, որ դոք դորս գար Վան: Վանում կիրկվեք»: Ասում ա՝ չհավաքացինք: Գարուն էր: Էկել են վար ու ցանք են անում դաշտը, ասում ա մեքանի օրից հետո դուս գյուլացողին կրեփ խախում են: Քրդերն են խփել: Աղեխ հորն էլ են խփել: Ղազար խոր անունն ա իլել, մոր անունը Մարոյա իլել: Ասում ա՝ իրեք չորսը գյուղի տղամարդկանցը հավաքին, մի հար հայ էր, մի հար թորթ էր, մի հար էլ նեմեց ա Էղե: Ասում ա՝ հավաքին, ըսեցին. «Ժողովուրդ ջան, մի փախեք, կոշիվ չկա, ձեզի բան ստող չկա»: Ասում ա՝ հավաքիլ ին գումը, որ ժողով ին անում, որ կոշիվ չկա, բարիչիք, սպրիք, վար ու ցանք արիք: Էդ ժամանակ, ուրեմն կրակը, ուրեմն չորս կրաղը բերում են լցնում են, նավթը լցնում են, պաժառ են տարում: Էդ սաղ ժողովուրդը էլ գումի մեջ ա: Աղես ասում ա՝ իրեք օր-չորս օր էր կանաչ կարմիր բոցը էրեխում էր: Գումի մեջը վատվել են: Էս ձևի թորթը էսօր մեր հայ ժողովրդին... ինքը էսօր... Նիսա էլ ուզում են թորթին պերեն, անեն մեզի ընգեր, մահմեդ ին, մուսուլման ին... Դե ասում ա՝ տղամարդկանցը վերացրին, մենք մնացինք, որոնք որ քորտիս խորտոր աղջիկներ ին՝ տանում ին իրանցը, որոնք որ, ասում ա, մեր պես մի քիչ ինվալիդ էղան՝, սսեց՝ մեր պեսներին չեն խախում: Մեր գլուխն ախոսա, որ խփին: Իրս քորն էլ ա մահացել էղտեղ: Նարգիզ էր անունը: Էրկու բոր են Էղե, մի ախպեր: Ու միակ մնացե աղես՝ Շուշուն: Բյասար իմ աղեի ընտանիքից մեկակ իմ մերն ա փրկվել: Նկար իրա տղի անունը Արշավիր դրավ, աղջկա անունը՝ Մարո: Իրս քորու ու մոր անունները: Տարիի անունն էլ վերցրինք, ախպոր անունն էր»:

Պյոզալ Նովհաննիսյանը ծնվել է երկրորդ գաղթի ճանապարհին. «Կիսորս ասում էր՝ բայս ջան, կայնի սսեմ, իմ կիսուրի կիսուրը, ուրեմն որ կգա կրենես, որ ինչ են էնում, կիսանեն էղ ինեղձ կնկան կրենեն, թունդիրն էլ նոր վառում էր, կրենեն կրցեն էղ վառման թունդրս մեջ, էղ կնիկը կվառի: Ասում ա՝ էսքան էսքան կորոր իրս փեշերից մնացել էղ թունդրս... վրեն: Իմ կիսուրիս աչքի առաջ: Իրան կեսուրին կվառեն: Կիսուրոս տերոր կնկան էլ էղենց էրամ, Զիմդի մորը: Էլի քցաց թունդիր վառած են: Իրան տան մեջը»:

Ելենա Արդահանյանի տարը իր երեք զավակների, այդ թվում Ելենայի մոր հեղ պերջին պահին փրկվել է երկվոմից. «Մայրս է պատմել իր մոր պատմությունը: Պապս արդեն չկար, նրա գլուխը կորել էին: Թորթերը Կարսում նրանց մի խմբի հեղ մտրդել են եկեղեցին, նավթ լցրել ն ահա-ահա պեղթ է լուցկին վառելին, հենց այդ պահին լուր է գալիս, որ այդ ցեղախորներին փոխանակում են թորթ ուղմագերիների հեղ: Տարս հարուստ ընտանիքից էր, նորը մեծացած, շար կրիտասարդ էր ու շար գեղեցիկ: Այդ եկեղեցու ողջ ժողովրդին, նրանց հեղ նաև տարիս իր երեք երեխաների հեղ բերում են Ախալքալաք: Որոշ ժամանակ մնում են Ախալքալաքում, մայրս երեխա էր, բայց շար լավ է հիշում:

1 Գրիշ Բաղալյանի մայրը մանկուց կաղ է եղել:

Ախալքալաքցիները նրանց լավ են ընդունել, շատ են օգնել: Ներքո փակում են Թրիլիսի: Ճանապարհին, մայրս պարմում է, մորենում էին ռուսական զինվորական կայազորերին և ուրելիք խնդրում: Մայրս վաղ մանկությունից հիշում է, որ այդպես համով բան էլ չի կերել: Ասում է՝ մեզ շատ մտով բորչ էին փախի: Մայրս լավ չի հիշում, թե իրենց մայրը, այսինքն՝ իմ փարն ուր էր անհետացել, բայց հիշում է, որ Թրիլիսիում մի անգամ եկել է իրենց մոր, կեռաս է բերել, խոսքացել է կրկին գալ: Ներքո իմացել են, որ իրենց մայրը մահացել է... (լաց է լինում...), թաղված է ընդհանուր գերեզմանատանում... (լաց է լինում): Այնքան երիտասարդ, գեղեցիկ... (լաց է լինում)... 28 փարեկան: Նարուսը ընտանիքից է դուրս, նորը պահված: Չի դիմացել»:

«Չգիտեմ՝ կեսուրս էր էրզրումից, թե՛ կեսարս, Ղարսից ու էրզրումից էին, որ մեկը որից էր՝ լավ չգիտեմ ես էդքանը: Ասում աս՝ փախելիս փախել պապաս, ասում աս, ինձի, Նարզիզին ու մեծ ախպորս առավ ու փախավ: Էրկու-իրեք օր առաջ մամայիս ողորկել էր, ասում աս, մամաս հողի էր, ողորկել աս, գեղն անցել են, փարել են իրա մորը՝ կեսարսիս մորը: Ասում աս, երբ որ մեկը էկանք հասանք գեղի բերանը, պապաս մեծ ախպորս փարավ, հեղ էկավ ինձ փարավ, ուզում էր հեղ դառնար, փեսավ թուրքերն են գալիս, էն աս չկարողացավ աղջկան վերցնել, Նարզիզը մնաց: Մենք որ, ասում աս, գեղի հոսանքը սենց ջրով գնում աս, մենք սպասում էինք, պապաս ասեց՝ հա՛յ, վա՛խ, ասեց, էրեխուն մորթել են, արյան շիթերը գալիս էր: Ասում աս, պապաս չոքեց, բայց էլ չկարողացավ, ասում աս, մի կերպ հեղանք ու վազեցինք: Երբ որ էկանք, հասանք ընդեղ, որտեղ որ պահ էր փվել իրա կնգան, ազափվելուց համ էրեխեն էր մահացել, համ մերս, ասում աս: Տենց էլ, ասում աս, հորս ձեռին մնացինք եթիմ, վերջն էլ որբանոց ընգանք, հերս էլ մահացավ» (Անահիթ Բարդակցյանի պարմությունից):

«Իմ մորական... մորս մայրիկը... որ գաղթը սկսվում աս, էդ մամայիս մորը, Ռեհան էր անունը, միշտ ասում էր, որ երբ եկանք էդ գեղն անցանք, իրա 14 փարեկան բրոջը բրոջերը խլեցին, էլ ես չիմացա՝ թցին գեղը, թե՛ փարան: Միշտ էլ ասում էր» (Անահիթ Նովսեփյանի պարմությունից):

Մեր պարմողներից շարերն են հիշարական Մուրադ գեղը, որում մի կողմից խեղդել են մարդկանց, մյուս կողմից՝ ջուրն է իր ալիքների մեջ կլանել հարկապես երեխաներին (այդ մասին մանրամասներ կան Ալմասր Նարությունյանի պարմությունում):

Նիշողություններում շար կյոթ կա գաղթի ճանապարհին եղած մարդկային գոհերի, ճանապարհին թողնված երեխաների, փախուստների, կողոպուտների մասին, բայց այդ ճանապարհի ամփոփ նկարագիրը շար հանգիստ, առանց հուզվելու, համարյա անարբեր փվեց Անահիթ Բարդակցյանը. «... Ես լսել եմ պապայիս քեռու կնգա բերանից՝ Նայկանուշի, ասեց՝ էն վիճակն էր, որ մենք մեռելիների վրայից գնում էինք մթության մեջ, զգում էինք, վայ սիրտդ չհատնի, որդերը մեր վրա են բարձրանում, ասում աս, այ սենց էինք անում, սենց (ցույց է փախիս, թե ինչպիսի զգուշությամբ էին ուրբը դնելու փնտրում), ու քայլում էինք: Վրաներիցս մարբում էինք ու քայլում էինք էլ որդերի միջից»:

Գաղթի ճանապարհի դաժանագույն հիշողություններից են նաև հոգեկան փառապանքների մասին պարմությունները: Վասակ Թորոյանը պարմում է փաղկոսիցի մի կնոջ պարմություն, որի ուտերին մնացել էր երկու փղա՝ որդին ու եղբայրը. «Երկու երեխային չի կարողանում բերել, սրիսկված մեկին պեղք է թողնի: Մեկը եղբայրն է, մյուսը՝ որդին: Եղբայրը իրենց փան միակ կենդանի մնացած փղան է, եթե նա չլինի, ուրեմն իրենց փան ծախը կմարի... Չգիտեմ՝ ինչքան այդ կինը փանջվում է, բայց վերջում որոշում է ընդունում, որդուն թողնում է... Եղբայրը եկավ, հիմա փղաներ ունի, ժառանգներ... Ես փախել եմ ասում, այդ կինն այդ ձևի ընտրություն է անում: Նիմա Շղարշիկ գյուղում են ապրում, մեր գյուղում»:

ՋԱՐԴ, ԿՈՏՈՐԱԾ, ՓԱԽԵՓԱԽ, ԳԱՂԹ, ԱՔՍՈՐ, ԵՂԵՌՆ, ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր գրույցների ընթացքում գրուցակիցներն իրենց ծնողների, պապերի հեղ փնտլի ունեցածի մասին նկարագրական բնույթի հիշողությունները պարմելիս սովորաբար գործածում էին «կոտորած», «ջարդ», «ջարդեր», «փախելիս», «գաղթ», «գաղթականներ» բառերը, խիստ հազվադեպ՝ «սքսոր» բառը, որոշակի իրավիճակ նկարագրելիս՝ «մորթել են», երբեմն նաև՝ «սպանել են», «փառել են», «ժպցնահարել են» բառերը: «Կոտորածի ժամանակ Արշակի ընտանիքը կոտորվել աս, Բաղյունում մեծ ջարդեր աս եղել» (Մուշեղ Գևորգյան, Դաշրաղեմ): «Էսս կոտորում որ ընկավ, թուրքը փարավ իրա մեծ աղջկան ու փղան, շար սիրուն ին էղե, էղ փարուս հորողորդ կինը շար սիրուն կին աս էղե ինքը, իսկ մի փղան ու աղջկան հենց իրա դեմ մորթել են, իրա աջքի առաջ մորթել են իրա էրեխեթին» (Էլեոնորա Ղազարյան, Աջնակ): «...Իմ փարին պարմում էր, որ քառասուն հոգի մի փան մեջ ապրել են, քառասունից ինքը մենակ, հարս աս էղե Մջգեղում, որ ազափվել աս, իրա հոր գերդասարանը լրիվ փառել են, կոտորել են» (Վազգեն Ղուկասյան, Աջնակ): «Ծնողներս եղել են Թորքիայից գաղթած հայեր, այսպես ասեմ, հայրս եղել է Գոնարական Ամասիայից, իսկ մայրս եղել է Կեսարիայի հենց կենտրոնից՝ Կեսարիա քաղաքից: ...Նայրս Ամասիայից դուրս է եկել առաջին ջարդերի ժամանակ... Լավ, այդպես դուրս է եկել (առաջին ջարդերին...)» (Նաիրի Թափոյան, Երևան): «15 թվի ջարդի ժամանակ առաջինը մեծ հորս են փարել, միշտ փարս կասեր, որ կացնահարել են» (Նաիրի Թափոյան, Երևան): «Այ էղ ձևի փախելիս աս էղել, ջարդոց, ջարդոց...»: «Էրմասար մորթուրը փախելիս աս գնացել»: «Վերջը որ էղ փարել փնտլել արդեն կոտորած կոտորածին անցավ...»: «Փախելիս փախել ժամանակ աս էղել, հա, ճանապարհին»: «Երանք մերունց մորթել են, բայց մերունք չեն մորթել, որպես թշնամի ենք կռվել, դուք կռվել եք, ես էլ պրի կռվեմ» (Անահիթ Բարդակցյան, Երևան): «...Պապիս որ սպանել են... հիմա արդեն սկսվել ափախելիս... Փախելիս փախել ժամանակ փարս չափից դուրս գեղեցկուտի աս էղել...» (Ալբերտ Մամիկոնյան, Երևան): «...Առաջի կոտորումը արեցին..., երրորդ կոտորումը արդեն էղել է Դեր Ջորի անապարներ, փարել ին հեռու մարդկությունից, բնակչությունից հեռու, կոտորել ին» (Էլեոնորա Ղազարյան, Աջնակ): «Մինչն էս ջարդերը, մինչն 15 թվի ջարդերը... Նա, փախելիս փախել ժամանակ էլ Աղավնիկի հեղ աս եկել: Աղավնիկը չգիտեմ ինչ բարեկամ աս էղել մերունց: Աղավնիկի հեղ գալուց, էղ փախելիս փախել ժամանակ...» (Վարդան Նակոբյանի պարմածից, Նորակերպ): «...Ներգաղթի ժամանակ եկել աս Նայասարան» (Արարակ Նովսեփյանի պարմածից, Նորակերպ) և այլն:

Երբեմն գործածվում է նաև «կռիվ», «պարերսզմ» բառերը («պարերսզմից են մեռել, ինչից են մեռել, թուրքը կռվել է, իրանք էլ կռվի ժամանակ փախել են, ճանապարհին մեռել են... (լրացուցիչ հարցին, թե ինչ պարերսզմի մասին է խոսքը, պարմողը հարցից փարակուսած ասաց՝ «հայի-թուրքի կռվին, բա պարերսզմ է եղել հայի թուրքի մեջ, դուք չգիտե՞ք» (Թամար Պողոսյանի պարմածից):

«Կոտորած», «ջարդ», «ջարդեր», «փախելիս», «գաղթ», «գաղթականներ», «մորթել են», «սպանել են», «վառել են», «կացնահարել են» բառերը, ամենայն հավանականությամբ, օգտագործել են դեպքերի մասնակիցներն իրենց զավակներին կամ միմյանց պարմելիս:

Փրկվածների բառամթերքում «մորթել» բառը, հավանաբար, թուրքերեն «kesmek» բառի թարգմանությունն է: Նայերենում մարդ սպանելու համար «մորթել» բառը կա՛մ չի գործածվում, կա՛մ գործածվում է բացառապես ցեղասպանության շրջանի դեպքերի

նկարագրության առնչությամբ, ընդ որում, այս բառն արդեն, հավանաբար, մտնել էր նաև նրեխաների բառամթերք: Անահիպ Բարդակջյանն իր հոր հիշողություններից պարմում է. «Պապաս ասում աս՝ դաշտերով գնում էինք, պրի սենց սարի նման տեղ կա, բարձրակայինը: Ասում աս՝ Նեյինն անունով մորաբորոջս աղջիկը կար: Էլ մասար էր անունը մորաբորոջս, ևս նկարը տեսել եմ, փոքր աղջիկ էի, էլ նկարը մինչև հիմա իմ սեփի առաջ աս՝ կասույր սեփերով էր: Պապայիս ազգի մեջ կասույր սեփերով էլ կա, մագերը դեղին՝ մինչև սպեղ (ցույց է փախի մինչև գուրկարեղ): Պապաս, էլ Նեյիննի թեղ մտած, բռնած, էրկու քրոջ էրեխեք, բարձրանում էինք, ասում աս՝ հագին սպիտակ գեղեցիկ փոփոռիկներով շոր աս: Ասում աս, մեկ էլ ասում աս Նեյիննն ասենց՝ վայ, Նարություն, թուրքերը գալիս են: Ասում աս՝ ևս Նեյիննայի ձեռքից բռնեցի, քաշելով փարս, փարս, Նեյիննան ձեռքիցս սրկվեց, գրդորվեց, ասում աս, ևս փախա: Փախա, ասում աս, կանգնել եմ ծառերի արանքով ըսնեց խոտերի մեջ նայում եմ: Ասում աս վախից Նեյիննայի լեզուն փաթ ընգավ, ասում աս՝ ասենց՝ **«մի մորթեք ինձի, մի մորթեք»:** Բայց ասում աս՝ արդեն քցին դանակը, և ևս փախա, ասում աս, որ էլ մենացածը չտեսնեմ, պապաս, էլ չտեսնեմ, ասում աս»:

Պարմությունների ընթացքում հաճախ հնչող «եղեռն», «ցեղասպանություն» բառերի գործածության ձևն ակնհայտորեն վկայում է դրանց ուշ շրջանի հավելում լինելը: «Նայրս ծնվել է 17 թվականին, մայրս՝ 20 թվականին, նրանց ընտանիքն էր **եղեռնից հետո Նունասարան են գնացել...**» (Աիդա Թովուզյան): Այսօր, սակայն, «ջարդեր», «փախնեփախ», «կոտորած», «գաղթել» և «եղեռն» բառերը երբեմն զուգահեռ են գործածվում կամ նույնիսկ կրկնվում են նույն նախադասության մեջ. «**Թուրքերը... հայերին ջարդում էին, չէին ուզում հայերը սպրեն, էն եղեռնը որ եղել է, ինչ արել են՝ թուրքերն են արել»** (Թամարա Պողոսյան): Գյումրեցի Սիլվան Ղարսից գաղթած իր հարազատների մասին խոսելիս ասում է. «**Գաղթվել են Ղարսից, էկել են Ղուկասյան..., 15 թվից, եղեռնից**»:

Երբեմն, որոշ պարմություններում, զգացվում են «աքսոր» և «ցեղասպանություն» բառերի փոքրերակված ընկալումներ. «... Դարդանելում շատ **ցեղասպանություն** չեղավ, որովհետև մեծ քաղաք էր, գյուղերում եղավ **ցեղասպանությունը**, Դարդանելից **կաքսորներն...** չուրը, անասպարները...» (Նայրապետ Յագրջյանի պարմությունից): Այնպես է, որ պարմողը «ցեղասպանություն» բառը գործածում է «կոտորած», «սպանություն» բառերին համարժեք: Ուշագրավ է նաև, որ «աքսոր» բառը մեր գրուցակիցներից գործածում են միայն երկուսը՝ Ավետիս Բեշիշյանը և Նայրապետ Յագրջյանը, երկուսն էլ՝ թրքախոս հայերի ընտանիքներից: Նայերենը մանկության փորձերին չեն իմացել, հեքազայում են սովորել, և նրանց մանկական հիշողությունները, ըստ երևույթին, պահել են թուրքերեն պաշտոնական «shrght» բառը, և այժմ գործածում են այդ բառի հայերեն գրական համարժեքը՝ «աքսոր»: Եղեռնի վերաբերյալ հայերեն «աքսոր» բնութագրիչը մեր պարմողներից ուրիշ ոչ որի խոսքում չի հանդիպում:

«ՆՐԱՆՔ ՄԵԶՆԻՑ ՊԱԿԱՍ ՉԵՆ ԿՈՐՅՐԵԼ, ԻՆՉ ՃԻՇՏՆ Ա՝ ՃԻՇՏՆ Ա»

«Ես թուրքական ֆիրմեր շատ եմ նայել... Երևի մի 150-200 հատ... իրանց թուրքական կինոները իրանց իսկական կյանքն աս ցույց փախա: Նրանք էլ են շատ փուժել, գիտե՛ս ինչեր են քաշել նրանք՝ սով, ջարդ, ջարդերի հետ մեկտեղ նրանք էլ են կորցրել, նրանք մեզինից պակաս չեն կորցրել, ինչ ճիշտն աս, ճիշտ աս» (Անահիպ Բարդակջյանի պարմությունից): Թուրքերի մասին թուրքական ֆիրմերից ձևավորված այս ընդհանրական ընկալումը գործնականում միակն է, որ մեր 35 գրույցներում հնչել է: Մեր պարմողներից նրանք, որոնց «թուրքական պարկերացումները» սնվում են նրանց ընտանիքների «թուրքական փորձից», որն է որոշակի կամ ընդհանրական պարկերացում չունեն Թուրքիայի կամ թուրքերի՝ հայերի ճակատագրի հետ չառնչվող կյանքի մասին: Նրանք, միաժամանակ, կա՛մ չգիտեն, կա՛մ չեն պարմում, կա՛մ իրենց ընտանեկան կենսագրություններում չունեն հայերի կողմից (կամ իրենց ընտանիքի անդամների կողմից) թուրքի կամ թուրքերի հանդեպ արված որևէ դաժնապարտելի քայլի հիշողություն: Նայի/հայերի անընդունելի քայլի միակ հիշողությունն առկա է միայն Ալմասր Նարությունյանի պարմությունում և վերաբերում է քրդերին: Նա հիշում է իր հոր պարմությունն այն մասին, որ հայերի մի խումբ Մուշ հասցրած երկու քրդերից մեկին նույն փրկվածներն են սպանել, իսկ մյուսին սպանվելուց ազատել է իրենց գյուղի քահանան. «**Դե քա հայերի մեջ էլ վատ կա**», - եզրակացնում է պարմողը: Նույն Ալմասր Նարությունյանը պարմում է, որ հեքազայում հայերի հետ միասին Նայասարանում հասարակված մի քուրդ հիվանդ էր, ինքը գնացել է իր բժիշկ եղբորը խնդրելու, որ գա հիվանդին քննի, բայց եղբայրը հրաժարվել է՝ ասելով, որ քրդերն այնքան հայ են սպանել, որ ինքը չի պարրաստվում քրդին բուժել. «**Որիմ աղբերն է՝ չասե՛նք**»:

Նայերի կողմից դիմադրելու կամ վրեժ լուծելու մասին հիշարկությունները քիչ, բայց առկա են մեր գրուցակիցների պարմություններում: Դրանք ոչ այնքան իրենց ընտանիքների կենսագրությունից հիշողություններ են, որքան Վանի ինքնապաշտպանության, հայոց ինքնապաշտպանական խմբերի առաջնորդների անունների կամ նույնիսկ միայն Անդրանիկ անվան հիշարկումներ: Այն քիչը, որ առկա է մեր գրուցակիցների ընտանեկան պարմությունների հիշողություններում, մեծ մասամբ դարձյալ հանգում է Անդրանիկ կամավորական ջոկատների հետ առնչակցությանը, ինչպես, օրինակ, Գարեգին Չուգասյանի պապի դեպքն է, ով, ԱՄՆ-ից վերադառնալով և իմանալով իր ընտանիքի վախճանը, միանում է Անդրանիկ ջոկատներին: Արեգնազ Պողոսյանը, որի մայրը փրկվելուց հետո Նայասարանում ամուսնացել է մեկ այլ փրկվածի հետ, որն է որոշակի դեպք չիմանալով, գիտի սակայն, որ իր հայրը Անդրանիկի հետ կովել է. «**Իշխանաձորցի ախրը: Ինքը Էկելյա Լապեղ որպես Անդրանիկի զինվոր, զինվոր աս գրված էղել... ինքը ձի աս ունեցել, սպիտակ ձի: Կուս երիտասարդ էինք, էլ էլ աս պարմել ինքը, Անդրանիկի հետ միասին կովել էին... Իրանք վայնենի էին, իրանք էլ Անդրանիկի հետ էլ ժողովրդին էին հավաքում բերում**» (նկարի ուներ, որ լեռներում և քրդական գյուղերում թաքնված հայ բնակչությանն էին հավաքում և օգնում փրկելու Նայասարան): «**Իմ հորեղբայրներս Ուջանի են 20-25 անձինք են, ովքեր 1915 թ. փախել են, Անդրանիկ գործարարի հետ կովելով եկել հասել են Ուջան: Իմ նրեք հորեղբայրները: Իրենք Սասնա Ծաման գյուղից են**» (Ուջան գյուղի գյուղապետ Առաքել): Ալմասր Նարությունյանի հայրը նույնպես Անդրանիկի խմբի անդամ է եղել:

Երբեմն, սակայն, հիշվում են նաև որոշակի դեպքեր. «... Մորական պապիկս ու իրս ընկերը, մամաս անունն էլ հիշում էր՝ Նակոբ էր ասում աս անունը... Նակոբի հետ որոշում են, որ թուրքի զինվոր գրվեն, թուրքի զինվոր են գրվում, բայց ինչքան հեքազայուր աս, թուրքերին սպանում են, սարկացնում են թուրքերին, ասում աս... Թուրք ղեկավարները

նկարում են, ասում են՝ Էն Էրկուսը թուրքերի են խտում, հայ են, հասեր: Պասիկա ու Էդ տղեն՝ Նակոբը, վագում են դեպի սարը, բարձրանում ու հեղ են իջնում փախչում են: Ըսկ պապայիս հայրը, խուճը են կազմած եղել, ինքնուս, սարերն են գնացել, թուրքերի հախից շար են եկել...: Էն սարիճանի, որ հեղապեղել են օրերով, գրել են իրան, գլուխը կորնել են...» (Անահիտ Բարդակչյանի պարմությունից):

«18 թվին ֆրանսիացիները գործ իջացրին դեպի Կիլիկիա, և այդ ֆրանսիական բանակի մեջ սրեղծեցին հայկական լեզուն, և հայ կամավոր տղաները գնացին Կիլիկիա կռվելու... Դրանցից մեկն էլ իմ հայրս է, Կահիրեում թողնում է խանութը, ամեն ինչը, գնում է Կիլիկիայում կռվելու: Նկարներ էլ ունի, Տարսուս է գրած, հիմիկվա Տարսունն է... Այդ կողմերում գնում է և մինչ 18-ի, 19-ի վերջին ֆրանսացիները սրիպված հանձնեցին Կիլիկիան, և այդ կամավորները հեղ վերադարձան» (Նաիրի Թաթևյանի պարմությունից):

Մեր զրուցակիցների հիշողություններում ամուր ստիպում են ոչ միայն, և նույնիսկ ոչ այնքան իրենց ընթանիքների գոհերը, որքան՝ այն դաժանությունը, որին զոհ գնացին մարդիկ: Եվ երբ հիշողությունները խաչվում են հայերի պարասխան քայլերին, սովորաբար համեմատվում են դրանց դաժանության աստիճանները. «... իրանց արած վատությունը իրանց անխղճությունն ա էղել, նրանք մերունց մորթել են, բայց մերունք չեն մորթել, որպես թշնամի են կռվել, դոք կռվել եք, ես էլ պրի կռվեմ, չէ՞» (Անահիտ Բարդակչյանի պարմությունից): Սրա հեղանթով մեր զրուցակիցներից շարերը թուրքին/թուրքերին առհասարակ համարում են դաժան ու դաժանության ընդունակ: Ուշագրավ է, որ փրկվածների հեղազա կյանքի ողբերգությունները, սովը, դեզերումները, որբանոցային մանկությունը, գաղթականական կյանքի բոլոր դժվարությունները, անձանոթ երկրներում հարմարվելու խնդիրները, աշխարհք ու մի կտոր հաց գրեելու փնտրությունը, միայնակ ծերությունը, կործանված ծրագրերը, ընդհարված կարիերան, խորհրդային շրջանի բռնադատումները և այլն, որոնք հեղազայում փրկված ժամանակ դարձան փրկվածների կյանքի հիմնական ընթացքը, մեր զրուցակիցների կենսագրական հիշողությունում ուղղակի ձևով չեն կապվում թուրքական հիշողության հեղ: Փրկվածների «թուրքական հիշողությունը» սևեղված է գլխավորապես եղեռնի շրջանին, և փրկվածների միջոցով «թուրքի» այս ընկալումը զգալիորեն ընդհանրական է Նայաստանում: Ինչ զգացմունքներ է առաջացնում «թուրք» բառը. «սարկություն» (Վարդ Արաջյան, Էլեոնորա Ղազարյան), «սարկություն, վրեժ» (Մուշեղ Գևորգյան), «դաժան են, դաժան» (Գյոզալ Ղովհաննիսյան, Արփիկ Շահինյան), «թշնամություն» (համարյա բոլորը): «Դուք ձեր կյանքում թուրք տեսած կա՞ք» հարցի պարասխանը գործնականում բացասական է, բայց նրբեմն ուղեկցվում է մեկնաբանությամբ, ինչպես. «Չէ, Աստված չանի, որ տեսնեմ, ընթան է թուրքի ոխ լցվե մըր հորս մեջ» (Էլեոնորա Ղազարյան): Ներազուրության ընթացքում Թուրքիայի և թուրքերի հեղ հարաբերություններ ունեցող կանանցից երկուսը թուրքերի հեղ իրենց հարաբերություններից դրական զգացմունքներ ունեն, սակայն, ինչպես նրանցից մեկն ամփոփեց. «Ես Թուրքիա հենց հիմա գնում-գալիս եմ, ես, միշտ էլ, թշնամանք չեմ տեսել, բայց յուրաքանչյուր քայլս փոխիդ կմտածես, որ թշամող հողի մեջ ես» (Գյումրեցի կին): Թուրքիայի և թուրքերի նկարմամբ Նայաստանում «կուրակված» սոցիալական հիշողությունը գերիշխում է ներկայիս սոցիալական փորձին:

«ԴԵ ՆՐԱՆՔ ԷԼ ՄԱՐԴ ԵՆ»

Նույնիսկ ամենածանր հիշողություններ ունեցող ընթանիքներում միշտ սիրով հիշվել և փոխանցվել են օգնության դեպքերը¹, եթե նույնիսկ օգնությունն իրենց ընթանիքների անդամները չեն ստացել և դրանց մասին իրենք տեղեկացվել են միջնորդավորված: Այդպիսին է, օրինակ, Անահիտ Բարդակչյանի հեղնյալ պարմությունը. «...Տուրիստ էի գնացել... Էնդեղ մի հասր կնոջ հեղ ծանոթացա, անունը Գեղուհի էր, հայերեն էր խոսում, թարս ու շիրակ, մարդը (ամուսինը-Ն.Խ.) սկի չգիրեր հայերեն: Թուրքիայից էին Էկել, Ստամբուլից էր, թե որտեղից: Ինքը պարմում ա, ասում ա «փախե՛լիս Ժամանակ կեսրարս փոքր էրեխա ա լինում, փախե՛լիս արտում ա մեում, թուրքը անցնելուց ասում ա՝ վա՛յ, Էսի մեր հարևան չգիրեմ ինչի տղեն ա, փախել են, էրեխեն մնացել ա, չեն հասցրե փանեն... Առնում, բերում ա, պահում ա էդ թուրքը էդ տղուն, պահում, մեծացնում ա: Էդ թուրքի փախելն ասում ա՝ լսի, մեր ձեռքի փակ մեծացավ էս տղեն, շար էլ թե հայի, գյալուրի էրեխա ա, բեր, ասում ա, աղջկա ամուսնացնենք, մեկ ա՝ մեր իմացած տղեն ա: Ասում ա՝ չէ, ես որ էս էրեխուն քթա արտի մեջ, առի Էսի ես պրի փանեմ, որպես հայ պահեմ, մեծացնեմ, հայի հեղ ամուսնացնեմ... Վերջը ինենց ա անում, հայ աղջկա հեղ ամուսնացնում ա, ու նստում, պարմում ա, ասում ա, հայ հեղիսք, ըսենց, ըսենց, էս էրեխին, որ ես քթա արտի մեջը կիսարսն, լացած, ինդճ ու կրակ, սոված, ծարավ դողում էր, սիրտս մղկրաց, առի՛ ես սրան պրի պահեմ և հայի հեղ պրի ամուսնացնեմ»: Ասում ա ամուսնացրե՛լ ա հայի հեղ և ինքը՝ Գեղուհին, էդ տղու տղու հեղ էր ամուսնացել, էդ տղեն իրա կեսրարն էր»:

Մեր զրուցակիցների պարմություններում օգնության դեպքերը սովորաբար զուգակցվում են փրկության դեպքերի հիշողություններով: Արդեն ասվեց, որ օգնության հիշողություններն զգալիորեն անհարականացված են, հաճախ հիշվում են որոշակի մարդիկ: Այդ հիշողությունները սովորաբար ավարտվում են ընդհանրական գնահատականով. «Դե նրանք էլ են մարդ»:

Ավերիս Բեշիշյանն իր հոր պարմածներից հիշում է, թե ինչպես է իր հորն ու հորեղբայրներին օգնել իրենց դստրը. «Խաղաղ մարդկանց՝ թուրք ոչ զինվորների մասին, իմ ձեռողները ուրիշ բաներ էլ են պարմել՝ ավելի մարդկային, ավելի մարդասիրական և ավելի բարեկամական ու մարմնիկ: Նույնիսկ առիթներ են եղել, երբ մերունք՝ չորս կողբայրներով, մի անգամ փախել են սարերը, ուրեղբայրս նենալու պարճատով, քանի դեռ վրանգր կար՝ չէին կարող գյուղ գալ: Գիշերները մեկ-մեկ գալիս էին, որ չուր փանեին, կամ ուրեղբայր փանեին: Մի անգամ, ուրեմն, իրանց դուրի փունը, դուստր թուրքերեն նշանակում է բարեկամ... Ուրեմն մեր Լափաշ գյուղի ծայրում մի թուրք է ապրել, որը եղել է մերունց դուստր... Պարմում եմ 1895 թվի մասին, ըստ հորս պարմածի... Այնպես է պարսիսում, որ երբ մերունք այդ թուրքի փանեն են, զինվորները գալիս են, երեք հոգի, ու մարում են էդ մարդու փունը: Իրենք իմանում են: ...Մերունց առաջարկում է անմիջապես մտնել ամբարները, այնտեղ թարմվում են... Թարմվում են այնտեղ, գալիս են մարդու

¹ Այս աշխարհում ամբողջովին շրջանցված են ռուսների, ելլողացիների ու ամերիկացիների կողմից ցուցաբերված օգնության դեպքերը, քանի որ դրանք, նախ, համակարգված էին, անհարկերի ու ընթանիքների կենսագրություններում և, քնականաբար, հիշողություններում մնացել են գլխավորապես որբանոցային անցյալից, երկրորդ՝ կապ չունեն կամ գոնե պարմողների կողմից չեն կապվում հայերի «թուրքական հիշողության» հեղ:

տունը, ասում են՝ «դու էստեղ գյալուրների ես պահում»: Ասում է՝ «ոչ, ես գյալուր չեմ պահում»: Պապերիցս մեկը-երկուսը ծխող են լինում ու այդտեղ եղած ժամանակ ծխում են: Ասում է՝ «դու սուր ես խոսում, դու չես ծխում, բայց քո տանը ծխախոտի հոտը կա»: Ասում է՝ «այո, իմ եղբայրս հարևան գյուղից ինձ այցելել էր, ինքը շար լավ ծխող է և անդադար ծխում է»: Այսպես այդ մարդը պահպանում է իրենց, բայց հետո ասում է՝ դուստր, խնդրում եմ արդեն երկրորդ անգամ մի եկեք, որովհետև մարդը սկսում է վախենալ, բայց այդ դեպքում, այդ ձևով իմ պապերին մեկ անգամ ազատում են»:

Մեր գրուցակիցների ընդհանրական կենսագրություններում հարկապես Մասունի, Մուշի, Բիթլիսի փարածքում շար ավելի հաճախ են հանդիպում քրդերի օգնության հիշողությունները՝ թե՛ կոնկրետ ընդհանրների, թե՛ ամբողջ բնակավայրերի հետ կապված: Արեգնազ Պողոսյանն, օրինակ, պարմում է. «Մայրս իրա բողոք ու մոր հետ գնացել են քուրդ քիւլալի տուն, սկզբում սա չի համաձայնել օգնել, սակ է՝ կգան ձեզ էլ, ինձ էլ կսպանեն, բայց հետո սակ է՝ լավ, մնացեք, ոչխարների մեջ ձեզ կպահեն... Քրդի շոր են հագցրել... Գիշերը ոչխարների մեջ կարում էին, ցերեկը գնում էին ոչխար արածացնելու... Չգիտեմ ինչքան ժամանակ են այդտեղ մնացել... Էդ քուրդն էնքան լավ մարդ ա եղել...»: Այնպես Վարությունյանի պարմության շար դրվագներ նույնպես վերաբերում են քրդերի օգնության դեպքերին: Օգնության անհարակալ դրվագներից զար, ըստ մեր պարմողների հիշողությունների, քրդերն օգնել են ամբողջ բնակավայրերի հայ բնակչությանը. «Պապաս միշտ պարմում էր՝ Մանազկերտից ոչ մեկ չի կորուրվե, իրանց քաղաքի ղեկավարը քուրդ է եղե, չորս հարյուր զինվոր ա ունեցե, երբ որ արդեն ամբողջ Մասունով մեկ տարածվել են էղ կորուրածները, փախելփախ, էս քուրդը գիշերով հավաքե ամբողջ հայերին՝ Մանազկերտի հայերին, բոլորին հավաքե, իրանց ունեցվածքով նույնիսկ (շեշտադրում է) բարձել՝ սայլեր, միջև Խոյի կամուրջ բերե-անցացրել ա» (Վարդ Աբաջյանի պարմությունից): «Տարս Խուրթ Դաշտաղեն գյուղից ա, մեծ գյուղ չի եղել, մի 30-40 տան չափ են եղել ու իրանց հարաբերությունները քրդերի հետ լավ են եղել, գաղտնի մեկն էլել ա հասկացրել ա, թե Մկրտ, կարաս ընդհանրի փրկի, թե որոշել են հայերին կորուրեն... Ու սակ են ոչ մեկի չասեք: Դե Ջոզոն ասում էր՝ մեր ընդհանրից ոչ մեկը չի կորուրվել, ոչ մեկին վնաս չի եղել, ասում էր՝ բոլորը փրկված եկել են, բայց ապրուստն են թողել, ոխակ չեն արել դառնան, քեն, բերեն, ասում ա՝ բան չեն բերել, որ կասկածի տեղիք չտան, թաքնվելով եկել են, հետո պայմանավորվել են իրա հորեղբոր հետ, քրդերի հետ, ասում ա՝ քրդերը ճամփոն են դրել, իրանք եկել են» (Մուշեղ Գևորգյանի պարմությունից): « [Բիթլիսի] Սեխ գյուղից, ես մի բան էլ ասեմ, որ իսկական ա եղել էլի, իմ հայրը ամուսնացած է եղել, կին ունեցել, երկու հար աղջիկ ա ունեցել, փախնելու ժամանակ 15 թվականին իմ հոր մայրը հիվանդ ա եղել, իմ հերը մնացել ա իրա մոր մոր, իրա գյուղի հետ չի փախել: Բայց էղ ժամանակ, որ փախել են, ոնց ասեմ ձեզ, էլի, քրդական աշիրաթը, քրդական, վերջապես, մի ցեղապետ էղ գյուղի բոլոր ժողովրդին բերել ա հասցրել ա մինչև սահմանը, սահմանից էլ ինքը չի եկել, սակ ա էղ էլ արդեն ոռոսական բանակն ա, անցեք, էնդեղ ձեզ ոչ մի վրանց չի պատահի: Իրանք եկել են մինչև Էջմիածին» (Սամվել Միրզոյանի պարմածից): «Գիտեք, Ավարք գյուղը ընդամենը... վեց տան ա եղել, երեք տան քուրդ են եղել, երեքը՝ հայ: Լավ հիշում եմ՝ պարմում էին, ասում էին քուրդը ... Լցվում են իրանց գյուղը ու սկսում են ջարդել, կորուրում էին: Վերջը սաղմ են քուրդը՝ շիզոնների մեծը, իրանց տեր ա կանգնում: Շիզոն՝ քրդերի ցեղ ա, որոնք հայերին սկի չեն կորուրել: Լավ հիշում եմ՝ ասում էին՝ Մրադի անունով մեծը, ասում են՝ իրանց կախնիները հայեր են եղել, իրանք տեր են կանգնել էղ ընդհանրիներին, ու ոչ մի բան իրանց, ըստնց իջնում են Մուշ: Ծանապարհին իրա հերը՝ հորս հերը՝ պապես, շոքրա սակով՝ փիֆ երևի, հորեղբայրս մեռնում է, թաղում են, իրանց հորն էլ են թաղում, ասում է Դոնոբարե, թե ինչ գյուղ ա, ինչ քաղաք ա՝ չգիտեմ, ընդդեմ ա թաղում իրա հորն էլ, քոչում են, փախնում են...» (Վազգեն Առկապյանի պարմությունից):

1 «Շիզո» կամ «շեկո» քրդական ցեղախմբի օգնության մասին հիշողությունները մեր գրուցակիցների պարմություններում հաճախ են հանդիպել:

Այս կարգի պարմությունների կողքին ընդհանրական հիշողություններն առար կյոթ են պարունակում ջարդերին քրդերի մասնակցության մասին (Գրիշ Բաղայան, Անահիտ Ղովսեփյան, Այմասր Նարությունյան): Մեր գրուցակիցների ընդհանրական պարմությունների ու սոցիալական հիշողության հանրագումարը փախ է հետևյալ պարկերը. քրդերը մասնակցել են կորուրածներին, «բայց մարդ թուրքերն են արել» (Գրիշ Բաղայան), «...էղ փարածքը, էղ գյուղերը, որ սպրել են, քրդական գյուղեր են եղել, դե բնականաբար առաջին հարվածը քրդերի կողմից ա եղել, բայց, ըստ իրենց պարմելու, շար դեպքերում նույնիսկ քրդերը օգնել են: Այսինքն՝ ովքեր քրդի ուղղակի ծանոթություն ունեցել են, նրանք օգնել են» (Արթակ Ղովսեփյան): Մեր պարմողներից երկուսի՝ Նրաչ Ղովհաննիսյանի ու իր զարմիկի միջև գրուցի ժամանակ նույնիսկ վեճ բացվեց այս հարցի շուրջ, որն առանց խմբագրելու կամ մեկնաբանելու ամբողջովին ներկայացնում ենք.

Նրաչ Ղովհաննիսյան - Մեկը մեկից բեթար, նրանք մուսուլման ազգեր են, երկուսն էլ մուսուլման ազգեր են, և ես նորից եմ կրկնում, թուրքերը շարքիչ են մեզ կորուրել, լրիվ քրդերն են մեզ շարք կորուրել, հանել թափել դուրս, խաբւելովով, որ թուրքը ասում ա, պարմությունն ա ասում, ընկել քրդեր, դոք կորուրեք հայերին, մենք ձեզ պետություն, պետականություն կրանք, և խաբեց պետականություն չտվեց...

Ջարմիկը - Չէ, ես հոպարի հետ համամիտ չեմ, որովհետև էստեղ թուրքական քաղաքականությունն ա հաղթանակել, նրանք, գիտակցելով հանդերձ, չեն ուզեցել մեծ մասը իրանց ձեռքով անել, քրդերին ստիպել են, որ էղ անեն: Քրդերը, նաև պապի պարմելով, քրդերից շար մարդիկ են եղել, որ հայերին պահել են տները: Տարին ճիշտ ա, տարին հեռա կասի, որովհետև պապին շար էր պարմում, որ քրդերից շար-շար մարդիկ են պահել հայերին տներում, որպեսզի թուրքերը չկորուրեն... Չգիտեմ, ինչքան էլ ուզենան համոզել, ճիշտ ա, եղել ա քրդական բանակ, թուրքերի հետ համագործակցել են, բայց քրդերը մեզ շար են օգնել, 100 տոկոս:

Այս վեճն, ակնհայտորեն, կրում է ցեղասպանության շուրջ հետազա քննարկումների, գրականության մեջ արձարծված խնդիրների, դրանց հետևանքով ձևավորված սոցիալական հիշողության և անհարակալ փորձի փոխանցման ազդեցությունը, ինչն, ըստ էության, բնորոշ է առհասարակ հայաստանյան հասարակության՝ ցեղասպանության մասին պարկերացումներին:

ԽՈՍԵԼ-ԼՈՒԵԼ, ՊԱՏՄԵԼ-ՉՊԱՏՄԵԼ («Իմ ծնողները խուսափում էին այդ մասին խոսելուց»)

Արդեն խոսվեց այն մասին, որ փրկվածների՝ Արևելյան Նայսարանում ապաստանած մասն իրենց ողբերգության մասին հանրային արտահայտման դժվարություններ ուներ և նրանց կենսագրության այդ հարվածի հիշողությունները մնում էին կա՛մ սոցիալական միկրոցանցի, կա՛մ ընփանիքի շրջանակներում: Պարմել-չպարմելու խնդիրը, սակայն, կապված էր և կապված է նաև մարդու անհարակա ընփրության, աշխարհայացքի, նրան շրջապատող մարդկանց լսելու պարբերականության և մի շարք այլ հարցերի հետ: Բոլորը չէ, որ կարողանում կամ ուզում էին պարմել իրենց կյանքի այդ դժվարին հարվածի մասին: Ամեն ինչի մասին չէ, որ նրանք կարող էին կամ ուզում էին պարմել: Պարմել-չպարմելու, խոսել-լսելու ձևերը նույնպես փարբեր էին և շարունակում են փարբեր մնալ:

Դարելով ըստ մեր գրուցակիցների հիշողությունների՝ ընփանիքներում ջարդերի կամ փախուստի մասին պարմությունների փոխանցման գլխավոր աղբյուրը կանայք են եղել: Ոմանք անընդհար, բոլորի հետ խոսում էին իրենց հետ պարտաճակի, իրենց փեսաների, իրենց դառնությունների մասին: Ոմանք անընդհար լաց էին լինում: Գրիշ Բաղայանի և Նոանհարի մայրն իր հեղափոխ չարքաշ կյանքի ամեն օրը լցնում էր իր ծնողների և մեծ ընփանիքի անդամների պարմություններով՝ իր զավակներին դարձնելով իր փառապանքների ակամա մասնակիցը: Մինչև այսօր նրանք, լինելով փարբեց մարդիկ, առանց արցունքի չեն խոսում այդ մասին: Այնպես Նարությունյանի՝ 13 փարեկանում փրկված մայրը մինչև իր կյանքի վերջն ամեն օր մղկտում էր՝ հիշելով իր մոր ծանրագույն փառապանքները: Ընդ որում, Այմասի մոր՝ Նայկանուշի պարմություններում «թուրք» բառը համարյա չկա, հիմնականում նրանց փառապանքի պարմությունն է: Նայկանուշը պարմելիս իրենց փառապանքի պարմանքներին չի անդրադարձել, մեղավորներ չի փնտրել... Նա միայն պարմում ու պարմում էր իրենց՝ իր հոր, մոր սպանությունը, իր մանկահասակ քրոջ ու եղբոր մահը սովից ու ցրտից ու իր փեսաճ անավոր փեսարանները: Զարմանալի է, թե ինչքան քիչ է Նայկանուշի պարմություններում իր անձնական գրկանքների թեման: Նրա ամենօրյա ողբերգությունն էր, որ Այմասին մղեց թղթին հանձնել մոր պարմությունները և գիրք հրատարակել: Դա մասամբ թեթևացրել է Նայկանուշի կյանքը: Նայկանուշին թվում էր, որ եթե շար մարդ իմանա իր մոր հետ կարարվածի մասին, մայրն այն աշխարհում ավելի թեթևացած կլինի:

Տղամարդիկ ավելի քիչ էին խոսում, և նրանց պարմությունների նյութը մասամբ փարբերվում էր կանանց պարմություններից: Նախ՝ քանի որ փղամարդիկ ավելի շար էին սպանվել, փրկվածների մեջ նրանք ավելի քիչ էին: Երկրորդ՝ ըստ երևույթին այս առումով դեր է խաղացել փղամարդկանց մեղքի զգացումը. նրանք պետք է օգնեին իրենց ընփանիքի անդամներին և չէին կարողացել դա անել: Նրանց արժանապարվությունն ավելի խոցված էր, ուստի հիշելու, պարմելու դժվարություն ունեին: Եթե փրկված փղամարդիկ, փրկությունից հետո նոր դժվարությունների բախվելով (որքացած երեխաներին խնամելու, աշխատանք ու ապրելու միջոցներ գտնելու և այլն), չէին բարոյալքվում և կորցնում մարդկային դեմքը, ապա հիմնականում լռում էին կամ, ինչպես հիշում են նրանց զավակները՝ այսօրվա մեր պարմողները, խոսում էին հիմնականում միմյանց հետ: Իրենց զավակների հարցերին պարտախանում էին կա՛մ շար լակոնիկ, կա՛մ խոսում էին հիմնականում ինքնապաշարպանությանն իրենց մասնակցելու մասին:

Տղամարդկանց և կանանց հիշողությունների փոխանցման թե՛ բովանդակությունը, թե՛ ձևերը փարբեր էին նաև հեղափոխում, երբ փրկված երեխաները մեծացան: Տղաները մեծանալով ավելի շար գրել են, քան բանավոր պարմել: Գրում էին «իրենք

1958 թ. լուսանկար: Չախից երկրորդը՝ փոքրամարմին կինը Դուրեն է

իրենց համար»: Մի դեպքում սա բացատրվում է նրանով, որ թեմայի փակվածության պայմաններում գրածը փարածելու, հանրայնացնելու խնդիրներ կային, մյուս դեպքում, հավանաբար, գրելու շարժառիթով: Նավանական է, որ գրելը հոգում կուրակվածից մասամբ ազատվելու միջոցներից մեկն էր:

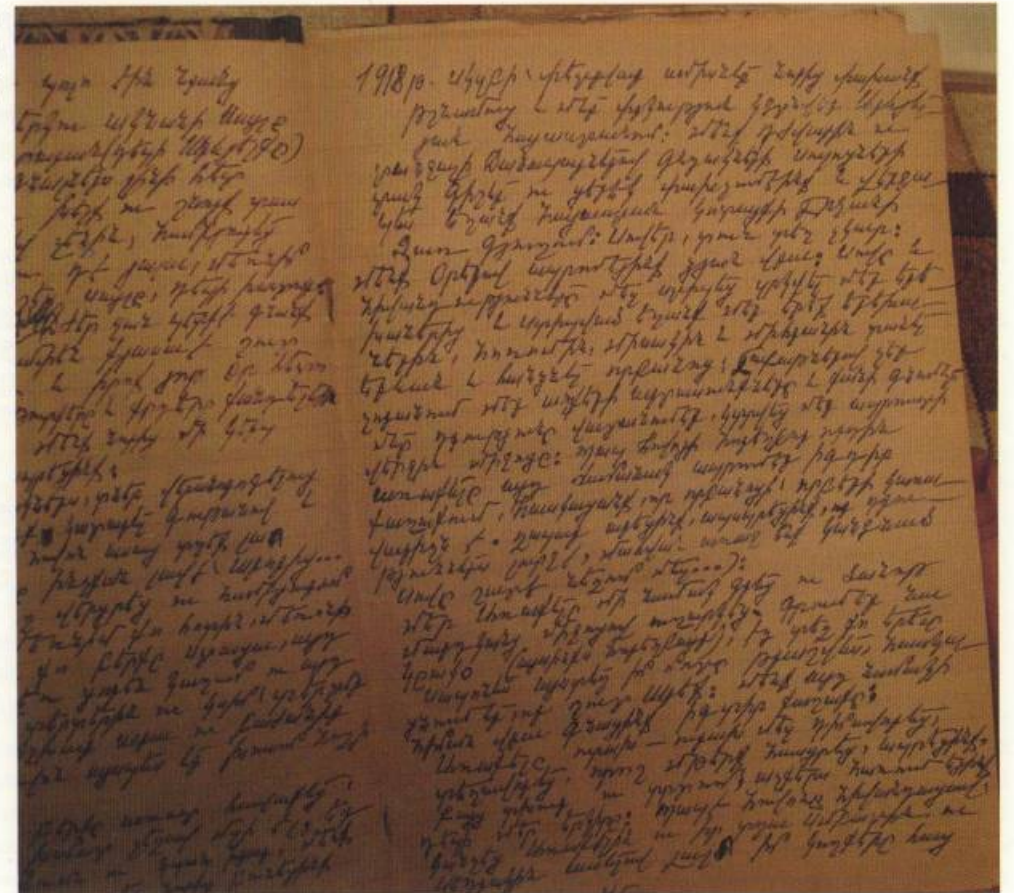
Աղջիկները մեծանալով մանրամասներ էին պարմում նույնիսկ ամենադաճան երևույթների մասին: Տղամարդիկ խուսափում էին մանրամասներից: Մինչև այսօր կան այս երևույթները: Թախիսի Աշնակ գյուղում Էլյա Դավթյանը մանրամասնորեն պարմում էր իր կեսրայրի հորաքրոջ հետ կարարվածի դաժան պարմությունն այն մասին, թե ինչպես է Տավրիկի Նոսուր գյուղում ընփանիքի բոլոր անդամների կոտորվելուց հետո երիտասարդ կինն իր երկու երեխաների՝ դստեր ու որդու հետ միայնակ փախել. «Անունը Դուրեն էր: Ծանապախիկն նախ աղջիկն է մասնացել, սովից: Նախ ապա ինքն էր հանդիպել,

Տալվորիկի Նոսուր գյուղից փրկված Նամգե Դըճուկը, որի ընտանիքում ապաստանել է Դուրեն և ով կարողացել է օգնել այլ փրկվածներին

հրացանի իզակոթով դեմքին խփել և և, առաջնորդ լցվել և և բերանը: Դրանից հետո սակայն նրան փորը խաչաման անել և և, աղիքները դուրս և և թափվել: Կարծել և և մահացել է՝ թողել գնացել և և: Բայց գիտակցությունն է կորցրած և և: Նկար ուշքի է և և կել, տեսել է որդին լաց է լինում, քաշքշում է ուշաթափ մորը: Իր մեջ ուժ է գրել, ինքն իր աղիքները լցրել է որովայնը, թե ու ասեղով մաշկը կարել, իր իսկ շապիկով կապել և որդուն քաշ փախով սողալով շարունակել գնալ: Մի քանի օրից մահացել է նաև որդին: Այդ կինը որդու դիակը քաշ փախով ետ է վերադարձել, որդու դիակը թաղել աղջկա կողքին և իր մեջ ուժ է գրել անասաբարի շարունակելու: Նկարագայում գրել է իր հարազատներին, իր ընտանիքին Նամգե Դըճուկն էր, նրա փան էլ հետո ապրել է: Երբ և սյա փուն հարս և կա, այդ կինն արդեն շար փարիքով կին էր և ևս էի նրան խնամում: Ամեն անգամ լողացնելիս նրա փորի սպիները զգուշությամբ լվանում էին: Այս անհավարալի պարմությունը, որն, ինչպես պարզվեց, հայրնի է գյուղի ողջ բնակչությանը, փիկին Էլյան պարմում էր շար

Մեկ էջ Միքիան Նովհաննիսյանի «Մեր փան պարմությունը» ձեռագրից

ոգևորված, մինչդեռ գրույցին ներկա նրա ամուսինը՝ Դերենիկ Կիրակոսյանը լուռ, մի փոքր դժգոհ լսում էր կնոջ պարմածը և կեսից հեռացավ:

Մեր բանասացներից կանայք հակված էին մանրամասներ պարմելու, փղամարդիկ՝ ընդհանրացումների: Կանայք պարմում էին, թե ով և ինչպես է այս կամ իրավիճակում օգնության ձեռք մեկնել, ինչ խոսք է ասել, ինչ շոր է փվել հագնելու, ինչ ուրելիք է փվել, որքանը և ինչպես է թաքցրել և այլն, փղամարդիկ մի քանի խոսքով ամփոփում էին «հարևան գյուղի թորբերի», «կանանց բարձրացրած աղմուկի», «կատավարության հրամանների» արժանապարտություններով: Իրենց հարազատների պարմություններից կանայք հիշում և պարմում էին դաժանության դեպքերը և փառապանքների մանրամասները, փղամարդիկ խոսում էին ընդհանուր երևույթների մասին և խնամքով շրջանցում էին դաժանության դեպքերը: Մեր բանասացներից Կասակ Թորոսյանը, օրինակ, գրույցի ընթացքում մի քանի անգամ վերհիշեց առանձին դեպքեր, սկսեց պարմել, հետո ինքն իրեն ընդհատեց. «Չէ, չէ, չի կարելի այդ մասին խոսել կրիտասարդների մոտ» (նկարի ուներ գրույցին մասնակից ուսանողներին՝ Ա.Քեչիչյանին և Ս.Նարությունյանին):

Ավելի ուշ, երբ րեխանիկական միջոցները հարստացան, արդեն ծերացած րատր ու պապերին թոռներն սկսել են հարցեր րատ և ծայրագրել: Ոմանց հասցրել են րեսանկարել: Մեր 35 րանասացների հեր մեր հանդիպումների ընթացքում մեզ րավել են նկարահանումների, ծայնագրությունների պարճեններ, րպագրված գրքեր, ճեռագրերի պարճեններ: Խասարուրցի Միիրան Ղովհաննիսյանի և նրա ընրանիքի անցյալին նվիրված ճավայուն ճեռագիրը, որի պարճենը մեզ նվիրեց նրա որդին, սկսվում է Խասարուր գյուղի առաջին ջարդերի նկարագրություններից՝ XIX դարի վերջից, ներառում եղեռնի դեպքերը, որի ժամանակ Միիրանը եղել է 6 րարեկան, ջարունակում նրա որրանոցային կյանքի մանրամասները, մորը գրենելու պարմությունը և հասնում մինչև XX դարի 50-ական թվականները:

Գարեգին Չուգասգյանի պապի հորեղբոր ու հորաքրոջ որդիները, որոնք եղեռնի օրերին եղել են համապարասխանարար 13 և 8 րարեկան, երկուսն էլ հերագայում գրանցել են իրենց հիշողությունները: «Մեկը՝ *Հասան Ղագարյանը, եղել է հայրնի մրավորական, Միացյալ Նահանգներում թերթի խմբագրասպել է եղել, նա գրավոր րագմաթիվ հիշողություններ ունի, մի մասը րպված է, մի մասը՝ ոչ... Մյուսը Պարզն Չուգասգյանն է: Նա գրավոր հիշողություններ ջունի, րայց մենք րավական ճայնագրել ենք նրան... Ես ինքս արդեն 4 րարի առաջ՝ 2005 թ., երբ Մեծ եղեռնին նվիրված CD-ի էի պարրասրում, ևս այդ ամբողջ նյութի հավաքողն եմ եղել...»:*

Ոմանք առհասարակ լուել են: Աիդա Թուփուգյանի աղրաբազարցի հայրը ջարդերից հերո հայրնվել է Ղունասրանում, մերսինցի մայրը՝ Սիրիայում, հերո միմյանց հանդիպել են Լիբանանում և ամուսացել: Աիդան ճնվել է Բեյրութում, որրեղ մեծ թվով րրկվածներ կային և նա, իհարկե, Եղեռնի մասին րեղյակ էր ականարեսներից: Բայց նրա ճնողները «*խուսապիում էին այդ մասին խուսելուց*», Աիդան րեսել է միայն իր րատրերից մեկին և գորճնականում ջգիրի իր ընրանիքի պարմության այդ րուլի մանրամասները: 1975 թ. նրա ազգականուի Քնարկ Ջանիկյանի գրնվելուց և նրա կյանքի պարմությունն իմանալուց հերո նրա համար հայրնություն էին այն ապրումները, որ ունենում են թե՛ խոսող-պարմողները, թե՛ լողները. «*Միայն մի անգամ խոսեց այդ մասին, միայն մի անգամ, պարմեց ու... հավիտյան լուեց: Նրա համար րատասպանը էր այդ մասին խոսելը, ջնայած հայրնի էր, որ նա միշտ է րատսպում*»:

«ԶԳԻՏԵՄ...»

Ինչու՞ եղավ այդ մեծ ողբերգությունը: Ինչպե՞ն կարող է այն լուծվել: Մեր 35 գրուցակիցները գորճնականում ջեն պարասխանում այս հարցերին: Կարճում եմ՝ կարող ենք վավերացնել, որ նրանց պարասխանը հանգում է մի անորոջ ճնակերպման՝ «ջգիրեմ»: Ըստրերը հենց այդպես էլ ասում են՝ «ջգիրեմ»: Կան, իհարկե, պարզագույն պարասխաններ՝ «*թուրքերը հայերին ջեին սիրում*», «*թուրքն ու հայն իրար ջեն սիրում*» (Գյոզալ Ղովհաննիսյան); «*Թուրքը միշտ էլ կրտրելի ա, որ մեր հարստությանը, մեր հողին րիրանա*» (Ամասր Նարությունյան); «*Որովհերն թուրքը դաճան ա*» (Էլեոնորա Ղագարյան); «*Որովհերն մենք րրիստոնյա ենք, թուրքն ասում էր՝ ճեր կրտր րիրեք, թուրքի կրտն ընդունեք, մենք էլ մեր կրտր ջեիք ուզում թողնել*», «*թուրքերը ջեին ուզում՝ հայերն սպրեն*» (Թամար Պողոսյան); «*Որովհերն թուրքը հային թջնամի է*» (Չարերը) և այլն: Այս անորոշությունն ու պարասխանները ջար ուջագրավ են: Դրանք վկայում են առնվազն այն մասին, որ ջնայած այսօրվա Ղայասրանի սոցիալ-քաղաքական կյանքում ցեղասպանության պարճառների ջուրջ րարբեր և հիմնականում աշխարհաքաղաքական բնույթի վարկածներ են քննարկվում, դրանք էականորեն ջեն ազում հասարակ բնակչության մրածողության վրա: Կարող է թվալ, որ ջարդերից րրկվածներին՝ գոնն մեր այսօրվա գրուցակիցներից ջարբերին ավելի հասկանալի են թվում պարզ, զգայական պարճառները: Եվ դրա կողքին, թերես, անըմբռնելին ըմբռնել մերճելու ցանկությունը: Ինչպե՞ն րացարրել, ինչպե՞ն հասկանալ, թե ինչու՞ եղավ այն, ինչ ոչ մի րրամաբանության ջի ենթարկվում...

Այս հարցերը պարասխաններ են րներում: Մի կողմ թողնելով ցեղասպանության ջուրջ Ղայասրանի այսօրվա պարմա-քաղաքագիրական դիսկուրսը և վերադառնալով մեր գրուցակիցներին՝ հղում անեմ նրանցից մեկի՝ Գարեգին Չուգասգյանի մրորումներին: Նա հրաշալի րեղյակ է քաղաքագիրական վերլուծություններին, րայց մեր գրույցի ընթացքում անում էր ավելի ջուր րիլիստիայական ընդհանրացումներ, մասնավորապես՝ «եղեռն» երևույթի իմաստի րացակայության ջուրջ. «*Ես, միշտն ասամ, րագմաթիվ մարդկանց հերն խոսել, րորճել եմ հասկանալ այդ ողբերգությունը... Բայց դա նայնիսկ ողբերգությունն է, ողբերգությունն իմաստ է ունենում: Երբ մի րան իմաստ ջի ունենում, արդեն ողբերգություն ջե, մեկ այլ րան է... Եղեռնի իմաստը րորճել եմ գրենել գրականության մեջ, մարդկանց պարմություններում... Ինքս էլ կրրոնային սկավառակ եմ սարթել, առնելի ճավալի ու քանակի նյութեր եմ նայել... Չուգասգյաններից իմ պասլի եղբոր որդին Ամերիկայում գիրք է գրել, րագմաթիվ հողվածներ... Նկարագրել է ԴերՋորի ճանասարիը, որով ինքն անցավ մեր հարագարների հեր, մեր ընրանիքի հերն միայն ինքը րիրկվեց... Միայն ինքը մնաց մեր ազգականներից մի ուրիշ երեխայի հեր... Երկու երեխա... Ղայրս երկար ժամանակ րուն էր հրավիրում րրկվածներին, գրուցում հերները, ժամերով ճայնագրում: Ինչե՞րի մասին ջեն պարմել այդ մարդիկ: Բայց ևս այսօր րաստում եմ, որ այդ երևույթի իմաստը ջեմ հասկացել... Ես այնքանն եմ հասկացել, որ դա պարզ ողբերգությունն է... Դա ջար ավելի րարդ ինդիր է, դա ողղակի... Դրս մեջ իմաստ րորճել րեսնել, իմաստ րեսնել այդ ամեն ինչի մեջ... Զգիրեմ՝ ի՞նչ իմաստ կա... Ի՞նչ իմաստ կարող է լինել դրս մեջ... Ի՞նչի համար, հանուն ի՞նչի արվեց այդ գոհաբերությունը... Դրանից մի քանի րարի առաջ սեղանին էր դրված հայերի ու թուրքերի եղբայրության լուսավոր գաղապարը, և դա գոհաբերվեց... Ինչի՞ն... Ո՞ր է ջսիել... Ի՞նչ է ջսիել... Չեմ կարճում, որ միայն մենք ենք կորցրել: Միայն մենք ջենք կորցրել... Ես ջգիրեմ՝ նրանք ինչպես են գնահատում իրենց կորուստը, րայց նրանց... հիմքերն են կորել... Նրանք իրենց հիմքերն են կորցրել... Թուրքերը, թուրքերը իրենց հիմքերը կորցրել են... Երբ նայում ես Ղրանր Դիքի սպանությանը... Կարդում ես թուրքական մամուլը, զգում ես, որ թուրքերն էլ ջեն հասկանում, ջեն հասկանում... Որովհերն անգամ այն*

վղամարդիկ գնում են Բասորը, էնտեղ հունական բանկ է եղել, սկսում են բանկից կռվել թուրքերի դեմ: Կռիվը որ վերջանում է, թուրքերը գալիս են Բաթմանա գետը՝ էղ Գրասիրա գյուղի մոտ նստում են: Էղ Գրասիրայի աղայի ախպեր Միրզան գալիս է մորս փարիկին, շար գեղեցիկ կին է եղել, փախցնում փանում է: Իրենց պապը գալիս փեսնում է՝ իր կինը փանը չի, գիտի՞ էղ թուրքերն են փարել, գնում է Բաթմանա էղ գետի ափին նրանց օրենքը հայտոյում է: Բռնում կապում են ծառից, քիթը կտրում են, լեզուն կտրում են, էղպես այլանդակում, ծառի վրա սպանում են: Երբ թողնում գնում են, մերոնք գնում փեսնում են խեղճին... Անունն էմիշ է եղել: Ուրեմն էղ ժամանակվա հիշողությամբ էղ պապս իր կնոջն ասում է՝ կզնաք Բասորը: Տարս էղ հոյ է եղել, օրերի վրա¹: Էն վախար մայրս է եղել, իր եղբայրը, իր փոքրիկ թոյրն է եղել. երեք երեխա: Բոլորին հավաքում է, ու պապիս եղբայր Կարապետի հետ գնում են Բասորը: Որ գնում են Բասորը, էղ իրենց ամբողջ նախիրը փանում են Բասորը, հանձնում են էղ աղային, ասում են՝ քեզ լինի: Աղան էղ վերջում շար վաւորություններ է անում: Սկզբից խաբում է, ասում է՝ աչքիս վրա փեղ ունեք: Մերս ասում է. «Նասանք էնտեղ, էղ գիշեր մերս ազարվեց, էղ թրդի կանայք չթողեցին իմանայինք՝ փղա է, աղջիկ է, մորս շորի մեջ կենդանի-կենդանի փաթաթին, փարան դուրս, գարգառի թարի մեջ կենդանի-կենդանի թաղեցին»: Մամաս գիշեր-ցերեկ լաց էր լինում, մամաս է եղել պարծառը, որ ես գիրք եմ գրել: Ասում էր «Այմասր ջան, գրի՛, գրի՛»: Իրա փապը խնդրել է իրան, որ գրի: Ասում էր «Տարի, ես ո՞նց կարող եմ գրել, հլը չորրորդ դասարանում եմ»: Նիմի մերս ինձ էր խնդրում: Մի օր էղ էղ Բասորքում փապս մորս ասում է. «Նայկանուշ, լուսադեմին Պայծառին կշալակեմ, կզնանք»: Կոտորումը վերջացել էր: Լսել է, որ իմ քեռիներից մեկը կա էնտեղ՝ Տապի գյուղում, էնտեղ է ուզում գնա:

Ուրեմն լուսադեմին գրկում է Պայծառին, մամաս ու ախպերն էղ քայլելով գնում են: Մի ամիս, որ էղ փանը ապրել են, էղ փան շունը ծանոթացել է նրանց հետ ու գնում է նրանց հետևից: Ինչ անում են՝ հետ չի դառնում: Ահագին ճանապարհ են գնում, արդեն լույս է: Մի հարս քանդված վանք է եղել ճանապարհին, փապս ասում է. «Նայկանուշ, նարի Պայծառի մոտ, ես մի ծուխ աղոթք անեմ, նոր գնանք»: Էղ ընթացքում թուրղը արթնանում է, փեսնում է՝ չկա: Ելնում, հրացանը վերցնում ու վազում է: Շունը զգում է՝ մարդ է գալիս, հաչում է: Էղ շան հաչոցի վրա գնում, էղ խեղճ փապիս աղոթքի փեղը խփում սպանում է: Սպանում է (լացակումամ ձայնով): Մամաս բոլորը իրա աչքով փեսել է: Ասում է՝ «Պայծառին շալակեց, ինձ զցեց իր առաջ»: Քուրղը սրանց ընկում է փուն: Մի հարս է ունեցել, Տավն է եղել անուրը, շար բարի հարս է եղել, կանչում է նրան, ասում է. «Լաց մի էղի, Նուշե ջան», - Նայկանուշ է անուրը, իրանք Նուշե են ասել: - Նուշե ջան, լաց մի եղիր, ես քեզ վաղը կփանեմ, որտեղ թո մերն է, կարող է՝ կենդանի է: Մամաս ասում է՝ մինչև լույս չկարողացա քնեմ: Ասում է՝ առավոտը Տավեն իրա կեսրարին ասեց. «Պայծառ թող մնա սրեղ, ես Նուշի հետ գնամ մի քիչ բանջար հանեմ»: Վերջը գնում են փեսնում էղ վայրի շներ փարիկիս զգել են: Աղիները մի կողմ, թոքերը մի կողմ: Մամայիս ուշքը գնում է (փիկին Այմասրը շարունակում է լացակումամ ձայնով): Խեղճ Տավեն ուշքի է բերում մի կերպ, փորում են, թաղում: Մամաս ասում է. «Մի սենց փոքր թարի վրա խաչ սարքեցի, փարա դրեցի մորս գլխավերն, մի քիչ բանջար Տավեն հանեց, կիսեց, կեսը ինձ, կեսը՝ իրեն, եկանք փուն»: Ասում է. «Եկանք փուն, դե ո՞նց կլնեմ, լաց եմ լինում, Տավեն ասում է՝ լաց մի էղի, կիմանա իմ կեսրար, քեզ կծեծի»: Առավոտը վերցնում է մամայիս ու Պայծառին, փանում է իրանց գետի ափը՝ շոր վանալու: Տանում է գետի ափ... Թուրքը հրամանափարը, կոտորումը վերջացել է, հավաքում է, ու մնացել է հայերից, երկու հարյուր մարդ, փանում է մամայիս ու իրա թոջը: Տավեն էնքան է խնդրում, ասում է՝ Էս մեր հարսն է: Բայց փանում է: Տանում է ձորի ափին երկու հարյուր հայի՝ բոլորին սպանում է: Մամաս ասում է. «Պայծառը շալակա է, ես վախից դողացի, ընկա, Պայծառը շալակիցս թռավ գնաց էղ սպանվածների մեջ»: Ուրեմն որ կոտորում են, բոլորին սպանում են, իրանք գնում են: Ասում է՝ արդեն մութ էր: Մերս ուրբից վիրավոր է, բայց զգիտի, որ Պայծառը կենդանի է: Ասում է՝ լույսը որ բացվեց, մեկ էղ Պայծառը ելնում է՝ «թույրիկ, թույրիկ, ո՞ր էս»: Ասում է՝ կանչեցի, փեսա մի ծանր վիրավոր կին իմ կողքին. «Բալա ջան, թո թույրիկին ասա, թող գա սրեղ, ես ասեմ, դեղաբույս ցույց փամ, թող բերի, դենեք մեր վերքերին»: Ասում է՝ Պայծառը հինգ փարեկան է եղել, զնացել է, հավաքել է, բերել, ծամել դրել: Մամաս ասում է՝ «բառասուն օր մնացինք»: Ասում եմ՝ «մա, ի՞նչ գիտես՝ քառասուն», ասում է՝ «14-ին մեզ կոտորեցին, ջորենն արդեն հասել էր, մութավորապես եմ ասում, հունիս ամսին էր»: Ասում է՝ «էղ դիակները

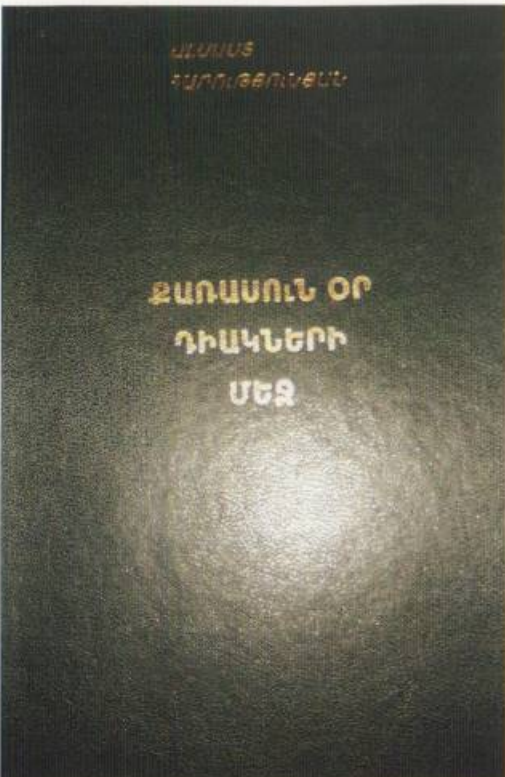
1 Այսինքն՝ ծննդաբերելու ժամանակը մութեցել էր:

արևից ոտել էին, ոնց որ հրացան պայթեր՝ կպայթեին»: Ասում է՝ բարակ ջուր էր գալիս, Պայծառին ասեցի՝ արի անցնեք էն կողմ, էղ թփուրների մեջ մնանք: Ասում է՝ էղ կինը իր շալակում փոխիտ է ունեցել, մեծ կին է եղել: Բանջար, սինձ քաղում, ուրում էինք: Ահավոր բան էր պարմում: Ասում է՝ «գնացինք առուն անցանք, առավոտը փեսանք՝ թրդի կանայք եկել են, մանգաղներով ցորեն են քաղում, -ասում է,- կեսօրին եկան էղտեղ հաց կերան. հացի փշուրներ, ժաժիկի, պանրի մնացորդներ... Պայծառը վազեվազ գնաց հավաքեց»:

Ասում է՝ հաջորդ օրը կգա մի ուրիշ թուրք, հեռվից կփեսնի՝ մի երեխա է գերափին: Ասում է՝ «սրեղ հայ կա»: Իրա ջոկապին ասում է՝ «գետի ափով գնացեք»: Պայծառը, որ ձիու սնբակների ձեն լսում է, գալիս փաթաթվում է. «Զուրիկ, կգան մեզ էղ կապանեն»: Ասում է՝ «էղ հրամանափարը երկու թուրք ուղարկեց, եկան մեզի գրան,-ասում է,- էղ էնք ուրվական, ոջիկները սենց թափվում էին, կեղտոտ... Ասում է՝ փարան մեզի էղ թուրքը հրամանափարի մոտ: Նայեց մեզ, ասեց. «Մրանց Ասրվածը մեծ է, ձեռք չբարս սրանց»: Թուրքերեն խոսացին, ես չեմ հասկանում: Ասում է՝ ես թրդերեն խոսացի, ասեցի. «Մենք էս սպանվածների մեջ ենք եղել»: Ասում է՝ ինձ դրեց իրա ձիու վրա, Պայծառին իրա առաջ, եղբայրս էղ իրա հետևից ուրբով է գալիս, բերեց էղ թուրղ աղայի փուն: Էն նույն թրդի փուն: Ասում է՝ էղ թուրղ աղան, որ փեսավ, չճանաչեց մեզ: Մենք եղել ենք ուրվական՝ սով, կեղտ: Ասեց. «էղ երկուսին կպահես աչքի լույսի նման, եթե մի մազ պակասեց սրանցից, կգամ թո փունը կվառեմ: Ինքը ասում ա, որ իրանց հարազատներ Տապի գյուղն են, եթե մի քիչ առողջանան, կփանեք կհանձնեք հարազատներին»: Ու իրանք թողնում գնում են: Իսկ հորեղբայր Կարապետին, այ էղ թուրղ աղան, երկու հարյուր հայ երիտասարդի հետ, ասում է՝ գնացեք, արտի մեջ ապահով է, մինչև թուրքերը անցնեն: Բայց փեղը հետո հայտնում է, գնում են բոլորին սպանում են:

Մամաս ասում է՝ Տավեն առավոտը մեզի լողացրեց, մարքեց էղ ոջիկներից, իրա շորերից բերեց մեզի: Շար բարի կին է եղել: Մի շաբաթ մեզի լավ կերակրում էր գաղտնի: Մի օր էղ իրա կեսրարին ասեց. «Չարան՝ մ սրանց հանձնեմ Տապի, գաղտնա գնացել ա դրանց համար»: Ասեց. «Տենց բան անես՝ շար լավ կանես, մեզանից հեռացրո»: Առավոտը Տավեն կելնի, Պայծառին կշալակեց կզնանք: Մերս ասում է, որ փեսա հորեղբորս կին, իրա հորեղբոր կինն ու հորեղբոր փուն մի ընկանիքում են եղել, բոլորին կոտորել են, էղ երկուսը ազարվել են: Ասում է, որ փեսա մամիին, փաթաթվեցի, հո չի գտում...

Էնտեղ մի պարմություն էղ կա: Իրանց ազգից մի հորեղբոր փղա, մի հորեղբոր աղջիկ սիրահարվում են իրար վրա ու ամեն օր հանդիպում են գոմում: Մի օր էղ մեկը գնում փեսնում է, ասում է՝ սաքանա կա մեր գյուղում: Գալիս են, փեսնում են՝ Մուրադն ու Մարոն են: Տերտեր են կանչում, փերտերը հրաժարվում է պակկելուց: Ասում է՝ սրանք հորեղբոր երեխաներ են, հրաժարվում է: Մրանք գնում են, նախքան կոտորում, գնում են Տապի, թրդանում են, էնտեղ ամուսնանում են, բայց երեխա չեն ունենում: Նիմի էս մերոնք գնացել են նրանց մոտ: Մուրադը հոգով հայ է մնացել, բայց կինը թուրք է: Մամաս ասում է՝ մերոնք գոմում էին մնում: Ասում է՝ մի օր էղ մտրի մեջ Պայծառին գրկած, Պայծառը սառել սառույց է եղել, ասեցի. «Մամի, Պայծառը սառը սառն է»:

«Բառասուն Օր Դիակների Մեջ»

Մամին գլխի ընկավ, որ մնու է, բայց ինձ չասեց: Առավոտը եկան Պայծառին փարան թաղեցին: Իրա ախպերն էլ, մորիցս փոքր է եղել՝ փասը փարեկան, ասել է. «Նայկանուշ, գնա էսքան մեղր բեր ուրեմ» (ճկոյթի վրա ցույց է փալիս մեղրի չափը): Մամաս ասում է՝ գիտե՞ի, որ բրդի երեխեք շներին մեր վրա են թողնում: Ասում է՝ չգնացի, ահագին մնացի դուրսը, էկա ասեցի՝ չկա, Սերոբ ջան: Էդ օր էլ ախպերը մեռավ սովից: Իրան էլ փարան Պայծառի մոր թաղեցին:

Մամաս ասում է՝ մեզից վերն մի փորձրիկ բրդի գյուղ կար: Ասում է՝ էդ քուրդը եկավ, էդ Սարոն, անասրված Սարոն ինձ ցույց փվեց, որ փանի իրա կին: Ասում է՝ ինձի դրեցին իրա ձիու վրա, փարավ ինձի իրանց փուն: Տինգ կնիկ է ունեցել: Էդ օր էլ քնացնում են էդ բրդի մոր: Քուրդը խղճում է մորս, գիշերը նախ մամաս ելնում փախնում է, ասում է՝ փախել, փախել, նորից եր է եկել էդ բրդի փուն: Քրդի կնանիք լավ կջարդեն, բայց բրդի մեղքը կգա, մորս կղնի ձիու վրա, կրերի կհանձնի Տապիի իր հարազատներին:

Մերոնք որոշում են, որ գնան Մուշ, ռուս բանակն էներդ է, գնան, հասնեն ռուս բանակին: Գիշերը ելան, թե պիտի գնանք Նայասարան: Էդպեղ՝ Տապիում մի կին էլ է եղել, Մուրադ անունով մի փղա է ունեցել՝ ութ փարեկան: Մերս ասում է. «Այ՛մաստ, էնքան գեղեցիկ երեխա էր»: Մերը մահացել է, մերոնք ասել են՝ մեր հետ փանենք: Ճանապարհին մամաս ու էդ Մուրադ չեն կարողացել քայլել: Մերս ասում է. «Էս դարպասի մոր մեզ նստացրեք»: Ոչ գիտեն՝ հայի գյուղ է, ոչ գիտեն՝ թուրքի, ասում է՝ դուք գնացեք: Մերս ասում է. «Մազներս կպել էր քարերին, արյուն, չէի կարող քայլել: Նույն էլ էդ խեղճ Մուրադին: Նստանք էդ դարպասի մոր: Լուսը որ բացվավ, փրսանք՝ մի հսկա թուրք կնիկ դուռը բացեց: «Էս դուք հայ ե՞ք, փրկվել ե՞ք: Որքն՝ դից եք եկել»: Մեզ ներս փարավ, թուրքերեն չգիտեինք, բրդերեն ասեցի՝ բոլորին սպանել են, քայլելով հասել ենք սրեղ, սա էլ իմ եղբայրն է»: Ասում է. «Ես երեխա չունեմ, ձեզի որ փանեմ մզկիթ, անուններդ փոխեմ ու ինձ սարքեմ փղա ու աղջիկ, կուզե՞ք»: Ասեցի՝ կուզենք: Մի ամիս մեզի լավ պահում էր, լողացնում էր: Ես էլ ելնում էի, սաղ գործերը անում էի, աման-չաման լվանում էի, ավյում էի: Մի օր էլ լուսաղեմին մի մեծ փեպ ձեռք նե՛նց է խփում մեզի քնած փեղ... Լսել է, որ Անդրանիկ փաշան իր կամավորներով գալիս է: Սաղ գյուղ թոչել փախել են, իրան իմաց չեն փվել, նոր է իմացել: Մեզի բերեց Մուրադ գեղի ափ: Ում որ փախցրել էին՝ սիրուն հարսներ, բերել էին լցրել էդ գեղը: Ասում է՝ «ես ասեցի՝ անա ջան, մենք ոչ Անդրանիկ ենք ճանաչում, մենք չենք փեսել, մենք քեզի չենք դավաճանել, դու մեզ մի գցի գեղը»: Ասում է՝ «սկզբից Մուրադին գցեց, Մուրադը փենց ճվալով էդ Բաթմանա գեղի միջով գնում էր... Ընկա իրա ուրբերը, համբուրի, ասի՝ անա ջան, մի սպանի ինձի, ես քեզ լավ աղջիկ էի»: Ասում է՝ «բրթեց ինձ էլ գցեց: Ես մի քիչ լողալ եմ իմացել, բայց ուրբս որ դնում էի՝ ընկնում էի նորից»: Վերջը մի կերպ մերս դուրս է գալիս ափ, ուշաթափ ընկնում է: Անդրանիկ փաշան մարդիկ է ուղարկում, որ գնան սրուզեն գեղի ափ: Կիջենն ջորս կգարեն: Էդ մասը ինձ քեթիս է պատմել՝ մորս հորեղբոր փղեն, գյուղի անուն չգիտի, բայց թուրքի գյուղ է եղել՝ Բաթմանա Մուրադ գեղի ափին: Մամաս ասում է՝ «բերեցին ինձ մինչև Մուշ, փարան հանձնեցին ամերիկյան մանկապարտ»: Դե մերս էդքան բան փեսել է, ասում է՝ գիշեր-ցերեկ լաց էի լինում: Դաստիարակչուհին ասում էր. «Նայկանուշ ջան, ինչի լաց կեղնես, մենք կգնանք մինչև Նայասարան, քեզի կրանենք մեր հետ»: Մերս մնում է ըսելով: Մերոնք էլ իրանց ճանապարհով են գալիս հասնում Մուշ, դրանք էլ բերում են իմ երկու քեթիներին՝ իմ մամայիս հորեղբոր փղաներին, էլ նույն մանկապարտ: Բերում են էլ մանկապարտ, փրսնում են՝ մերս ըսելով է: Մերս մեծ է եղել՝ 13 փարեկան, իսկ դրանք փոքր են եղել: Ասում է՝ մի ամիս հետո էկան, էլ երեխաներին վերցրին, որ ուրբով պիտի գնան Նայասարան: Ինչ արել է մերս, իրան չեն վերցրել իրա հորեղբայրները: Չեն վերցրել, որովհետք մի անգամ բերել են ուրբով, չի կարողացել քայլի, նստացրել էին, չէ՛, օտար գյուղում, մի դարբասի մոր: Դրա համար չեն վերցրել: Ասում է՝ էնքան լաց եղա, մայրապետս եկավ. «Դու լաց մի եղիր, մենք սայլով կգնանք, իրանք ուրբով կգնան: Մենք քեզ կրանենք մինչև Նայասարան»: Վերջը ուրեմն մամաս մնում է մանկապարտ, իրանց հետո սայլերով բերում են: Գալիս են սկզբից Լենինական, Լենինականից՝ Երևան, Երևանից կերեն Աշտարակի մանկապարտ:

Տիմա հորս մասին: Չորս քույր են եղել, երեք եղբայր: Քույրերը ամուսնացած են եղել: Բոլորին սպանել են ընտանիքներով, ոչ

մեկը չի ազատվել: Քույրերից ոչ մեկը չի ազատվել: Ո՛չ քույրեր, ո՛չ էլ իրենց զավակներ: Նայրս Երկիր¹ ամուսնացած է եղել, մի աղջիկ է ունեցել: Կուրորումի ժամանակ կնոջը, աղջկան, ծնողներին բոլորին կուրորել են: Եթե մի բարի թուրք չլիներ, հորս էլ ջրաղացում կապանեին: Ներս ջրաղացպան է եղել... Աշե... Ալոդինա, Տիգրանակերպի մոր թուրքական գյուղ: «Աշե» ջրաղաց է նշանակում, Ալոդինը էդ ջրաղացի փերն էր: Ուրեմն ըսելով աշխատում էր մի բարի թուրք: Նախ իրա հերը՝ հորս հերը, իրանց ամբողջ ոսկիները լցնում է կճուճի մեջ, երեխաներին ամեն մեկին հիսուն-հիսուն ոսկի է փալիս, կճուճը փորում է բլսերիկի սալի փակ, ասում է. «Ով կենդանի մնա, թող գա փեր կանգնի»: Մի ախպերն էլ էլի թուրքական գյուղում ջրաղացպան է եղել, երեք փղա է ունեցել: Նորս փոքր ախպերն ազատվել է, բայց հայրս մինչև վերջ չի իմացել:

Ներս ջրաղացում է եղել, մի բարի թուրք գալիս ասում է. «Ճար ունես՝ փախի, հիմա կգան քեզ կապանեն»: Ներս անմիջապես, ըսելով փոքր ծառեր են եղել, փախնում է դրանց մեջ: Ասում է՝ «հարյուր մարդ չէի գնացել՝ ձիավորներ կանգնեցին ջրաղացի մոր»: Ներս էդպես կփախնի, կգա մինչև Ասի գյուղ: Շեկո փան քողերը շար լավ թուրք են եղել, բազմաթիվ հայ են փրկել: Կգա դրանց փուն, կրեսնի ահագին հայեր կան էդպեղ: Ներս կգա էդ Ասի գյուղ: Էդ բրդի կինը մեծ կին է եղել, ասում է՝ զգիլի հաց էր թխում սաջի վրա: Ասում է՝ նույն ձևի մեր հայերին թխում, փալիս էր: Էնքան լավ կին էր: Լավ մարդիկ են եղել: Ըսելով եղել է Նագր քաղաքից Պողոս անունով... Էնքան քաջ փղա է եղել, թուրքը չի կարողացել դրան հաղթի: Թուրքը դրա գլուխ գնահատել է 100 ոսկի: Ով որ սպանի Պողոսին, գլուխը բերի, 100 ոսկի կստանա: Ուրեմն փան մեծ փղեն մեռել է, հարսը սիրահարվել է էդ հայի՝ Պողոսի վրա: Կառաջարկի, էդ հազվեցին կմերժի: Ասում է՝ մեր օրենքում չկա՝ էս բարի մարդկանց դավաճանեմ: Բայց վերջը էդ հարսը կսպանա, կկտրա դրա գլուխ: Էն վախար թոնիր խառնելու շիջ չի եղել, թիակի պոչի նման փայտեր են եղել: Ասում է՝ «կարմիր բաղդաղեն փաթաթել էր էդ բանին, հերս էր պատմում... Նենց ըսելով է եղել, միասին են եղել էդ բարի փունը: Ասում է՝ զարկել էր անթոքի վրա Պողոսի գլուխ, իրա ձիու վիզը կարմիր բաղդաղեն կապել էր, նստել էր ձիուն, կրաներ Մուշ հանձներ, որ հարյուր ոսկի ստանար էլ կինը»:

Ներս ասում է՝ դրանից հետո Չաուշ ու Նուրո քողեր են եղել, ամեն հայից մի ոսկի առել են, որ բերեն մինչև Մուշ: Ներս էլ իրանց հետ ա եղել: Ամեն հայից մի ոսկի են ուզել, որ պիտի հասցնեն Մուշ: Կրերեն կհասցնեն Մուշ, բայց էդ գիշեր էնքան ձյուն կգա, որ նրանք չեն կարողացել վերադառնալ Ասի: Ներս ասում է՝ փախած հայեր Նուրոյին սպանեցին, կուզեին էլ Չաուշին էլ սպանել, բայց մեր գյուղի փեր Մանուկ կհասնի, կասի. «Ձեր փուն բանդվի, ձեզ հաց են փվել, ամիսներով պահել են, ձեզի բերել են»: Կասի. «Մեզից ոսկի առան, հետո բերեցին»... Դե բա հայերի մեջ էլ վար կա: Ամբողջ երկու հարյուր հայ էլ շեկո փան քողերը փրկել, բերել են մինչև Մուշ: Մուշ հիվանդություն է եղել: Ով մեռել՝ մեռել, ով որ կենդանի է մնացել, հասել է մինչև Ուջան: Անդրանիկն է բերել Մուշից: Նայրս Անդրանիկի կամավոր բանակ է մտնում: Ուրեմն Մուշից էկան, իրանց հետ էլ բերեցին Չաուշին, հասցրին սրեղ: Չաուշ ապրավ սրեղ: Ինքը որ էդ ժամանակ փախցրեց էկավ սրեղ, ինքը հույս ուներ, որ պիտի հետ գնար: Նենց եղավ, որ կարգերը փոխվան, էս սահման-մահման փակվան, էլ ինքը հետ չգնաց: Ուջանցիները լավ էլ նայում, լավ էլ պահում էին իրան, վերջում էլ իրա թաղումը իրա արարողությունը արին: 1985 թվականին էր կարծեմ, որ մահացավ:

Ինքը որ էլ ժամանակ փախցրեց էկավ սրեղ, հերս Անդրանիկի բանակի հետ կպարվա, բոլորով, էդ բոլոր փախստականներով, Չաուշն էլ իրանց հետ: Ուր Անդրանիկ, ըղրանք էլ՝ հետը: Ներս գորբի մեջն էր, փախստական՝ կին, երեխա՝ գորբի հետևից: Անդրանիկն է բերել էդ մարդկանց Ուջան գյուղ: Էսպեղ՝ Ուջան, թուրքեր են ապրել: Որ կլսեն՝ Անդրանիկ փաշան եկել է, վախից սաղ կգնան Մեյմանդար:

Նայրս կգա, կիմանա, որ ռես Նարությունի աղջիկ մանկապարտն ա եղել: Դե Տիգրանակերպից պապիս գիտեր: Կգա կիմանա, որ Աշտարակի մանկապարտն ա: Կգնա էդպեղ, կրեսնի մորս, կուզի: Մայրապետը ասում ա. «Ամոթ չի՛ քեզի, դու իրան հոր փեղ

1 Երկիր՝ փվալ դեպքում հայրենիքում:

կգաս, մենք չենք քա թեզի»։ Ներս քսան քարով մեծ էր մորիցս։ Ներս հաջորդ օրը կզնա, ասում ա. «Կտար՝ քովեք, չեք քա՝ կգամ համ աղջկան կփախցնեմ, համ ամբողջ մանկապրուն կթալանեմ»։ Ուրեմն հերս մորս մանկապրնից կերի մի աշտարակցու քուն։ Էդ աշտարակցու քուն, քն՝ս, Նարոթի ընքանիք, Մինասի ընքանիք և իմ հերս ու մեր մնացել են Էդպեղ քասն ամիս։ Էդպեղ մամաս կիդիանա ինձանով։ Օրերի վրա կլինի։ Ուրեմն հերս մի քաս-քասնիկեց մեծ մարդկանց հերս կզան Էպեղ, Ուջան, քուն կրենեն իրանց։ Մարդ չի եղել, թուրքեր գնացել են, հայերն էլ դեռ չեն եկել։ Ներս՝ մի հին խալի շալակամ, մորս հերս ուրքով Աշտարակից կզան Ուջան, ճանապարհին՝ Ագարակում, մորս ցավերը կրենի։ Ներս կքանի մի քիաքակված մարագ, ցուրք, դե դեկտեմբեր է, և Էդպեղ ես կծնվեմ։ Երկու ժամ հերս մամաս իրա շորերից կհանի, ինձի կփաթաթի, երկու ժամ հերս կզան Էս գյուղ։ Առաջին զավակը ես եմ եղել։ Ես ծնվել եմ դեկտեմբերի 24-ին, 1920 թիվն էր։

Ներս Երկիր իրա մոր հերս ուրքով մի ամիս եկել է Երուսաղեմ, Էսպեղ վարդապետներ իրան օժել են մուխսի, իրա անունը Միմոն է եղել։ Ես դեկտեմբերի 24-ին եմ ծնվել, բայց հերս քեսել է, որ վեց օր է մնացել մինչև 1921 թիվ, Էդ վախար դե ոչ ծննդական է եղել, ոչ մի բան, ավեքարանի երև մեր բոլոր երեխաների ծնունդ գրել է։ Ինձ էլ գրել է հունվարի 6-ին։

Ես յոթը ավարտել եմ՝ գերագանց, գնացել եմ Էջմիածնի մանկավարժական ուսումնարան, ընդունվել եմ, սովորել եմ։ Էդ օր, որ դիպլոմս պիտի սրանայի, ճաշարանում ճաշում էինք աղջիկներով, սաղ իրանց ճաշեր թողին, վագին։ Եկանք հանրակացարան, ռադիոն հայտարարեց, որ Գերմանիան հարձակվել է մեր վրա։ Այ, Էդ օրը ես դիպլոմ եմ սրացել։ Ինձ գոռով ուղարկեցին Թալինի ռայոն։ Ամբողջ երկրասարդներ վերցրել էին բանակ։ Որ քեսենիք Էդ գրոնի պունկարը², որ հիշում եմ... Դուրս եկա, քեսենեմ՝ մեր գյուղից և Տիկոյի հերը, Մուշեղը, Ագարը ուրքով, չարեխներով³ բերել էին մինչև Էջմիածին, բանակ էին վերցրել։ Իրանց ուրքերը սաղ վերք էին եղել, այ սենց պատկել էին հանրակացարանի պարի քակ... Ողբի երկիր էր։

Չիմի որ աշխարհում էի, ամեն անգամ որ գալիս էի քուն, մերս. «Ամասր ջան, մեր մասին գրի, մեր կուրորունը գրի»։ Ասեցի՝ գնամ թեոու մուք։ Տասնյակ թրդերի, թուրքերի անուններ է քովել, ամեն մեկի հերս մի պարմություն է կապված։ Ես Էդ գիրքը որ գրեցի, չորս քեսեր գրել էի, ասեցի՝ քանեմ՝ բեոիս կարդա, քեսնի։ Տարա, բեոիս կարդաց, սենց արեց. «Շան ծիծ կերամ, իմ ասած թուրքերի, թրդերի մի մասն ևս միայն գրել»։ Ասեցի. «Այ բեոի, բա ես գիտեմ՝ ս ինչ պայմաններում էի գրում, աշխարհում էի»։ Դասամիջոցին գրում էի, դասի ժամանակ որ գրավոր կքայի աշակերտներին, կգրեի, մի ահավոր վիճակի մեջ էի։ Բայց որ բերեցի, մերս կարդաց, հոնգուր-հոնգուր լաց էր լինում և իրա ձեռով մարիքով գրել էր. «Ամասր ջան, Էս որ գրել ես, Էդ բոլոր իմ գլխով անցել է»։ Տենց Էսքան գրել էր։ Էդ էլ քովել եմ քովել, մամայիս նկարն էլ է գրքի վրա։ Մերս գիշեր-ցերեկ լաց էր լինում։ Դե մորը քեսնց սպանել են, հորը, ամբողջ ընքանիքը։ Ինչքան հարուստ եմ եղել, ինչքան բան են ունեցել, բոլորն էլ թրդեր ու թուրքեր քարել են...

ՆՏ - Չիմա մի բան էլ հարցնեմ, քիկին Ամասր, թո կարծիքով Էդ կուրորունը ինչի՞ համար եղավ։

ԱՆ - Թուրքը միշտ էլ կուրորել է, որ քիրանա։ Ամբողջ հայերի հարսություն քիրացավ։

ՆՏ - Կուրորել է, որ հայերի հարսությունը քիրանա՞ :

ԱՆ - Նողին քիրացավ, հարսություն քիրացավ։ Իմ հոր մի ախպեր 18 քարեկան է եղել, Փարման է եղել անունը։ Էն էլ կփախնի, կազարվի, հերս չի իմացել։ Մեր հարևան Զավենը սքեղ կար, իրա հոր հերս։ Իրա հերը եկավ մեր քուն, պարմեց։

1 Յոթերորդ դասարանը։
2 Նորակոչիկների հավաքակցանը։
3 Նում կաշվից քրայնագործ ազանեկիք։

Ես յոթերորդ դասարան էի։ Նորս պարմեց, ասեց, որ Փարմանն էլ քիական կկարեր ջորիների համար։ Ասեց՝ մի օր Փարմանն ինձ ասեց. «Քեոի Կարապետ, մեր ոսկիների քեղ ես գիտեմ, որ Էս մեր աղային ասենք, գնանք հանենք, կեսը՝ իրան, կեսն էլ՝ ինձ ու թեզ»։ Կաս՝ «Վաղը կասեմ իրան»։ Ասում է՝ հենց ասեցի, էլ չթողեց, որ Փարմանն աշխատեր, առավ Փարմանին ու գնաց։ Ոսկիները հանում է, թաք երկու ոսկի է քովիս իմ հորեղբոր, մի ուրիշ թուրքի ասում է՝ գնա սպանի, Էդ երկու ոսկին էլ առ թեզի։ Նրան էլ ըքեղ էր երկու ոսկու համար են սպանում։

Ամասրի մայրը՝ Նայկանուշը, Բարձրան դաշտի Գրասիր գյուղից

Թուրքը մեր հողին քիրացավ, հարսություն քիրացավ։ Տես, թեզ մի ուրիշ պարմություն պարմեմ։ Էդպեղ որ ուսուցչուի էի, Մաթիկ կար, շար ինկացի կին էր։ Մի օր պարմեց՝ արդեն կուրորում սկսել էին, կաս՝ իմ մեր շալակեց մեր յուղ, քիերի մեջ է եղել, քարավ որ գցի գեպի մեջ, յանի կուրորում պրծնի՝ գնան հանեն։ Ասում է՝ իմ ախպերների հերս իմ մեր գնացել է, իմ հեր ու հորեղբայր հիվանդ պատկամ են գեպնի վրա, ես կանգնամ եմ, օջախն էլ ուժեղ կվառվի։ Տեսա՞ թուրքական մի խումբ ներս մքավ. «Ելի ոսկիներ քուր»։ Իմ հեր ասեց. «Մենք ոսկի չունենք, քավար, ոչխար շար ունենք, բոլորը թշեք քարեք»։ «Չէ, վեր կաց ոսկիներդ քուր, թե չէ՝ ախպորդ կողքը կսպանեմ»։ Ուրեմն սպանում են հորեղբորը, կաս՝ իմ հեր ավելի կարաղեց, ասեց. «Ես ոսկի չունեմ, ինձ էլ սպանեք իմ ախպոր հերս»։ Կաս՝ «երկուսով մի քեղաշորի մեջ են պատկամ, հիվանդ են։ Խփեցին, հորս էլ սպանեցին։ Արյունը եկավ լցվավ օջախ, օջախը թշում էր Էդ արյունից։ Մերս եկավ որ քեսավ, հավաքեց մեզ՝ իմ ախպերներին ու ինձ, որ քաներ...»։ Մի ախպերը քորք է եղել՝ ուր քարեկան։ Իշխան էր անունը։ Նարևան թուրդ եկավ ասեց. «Էս քորք քոլին՝ Իշխանին մի քար, Մարիամ, թող, Էս չի կարող ձեզ հեր քիախնի, երբ կուրորում պրծավ, կզաս քեր կկանգնես»։ Կան Էդ Իշխանին թողեց Էդ թրդի մուք։ Նքոր Էդ Մաթիկի մի ախորը համալսարանում սովորելուց են սպանել, մեկին էլ կուզեին բեոել, քիախավ Դարսկասարան։ Էդ արդեն Սքալիսի ժամանակ էր։ Կերթա Դարսկասարան, շար ծարավ կլինի, կզնա մի դարպասի մուք, դուրը կծեծի։ Մի հարս հարս կզա, կասի. «Քուրիկ ջան, շար ծարավ եմ, մի բաժակ ջուր բեր»։ Կզնա իրա մարդին կասի. «Մի մարդ է եկել մեր քուն, ջուր է ուզում, մի խնձոր ոնց որ կխես»։ Էնքան նման եք իրար»։ Մարդը կելնի քիալ-թափալ, կքեսնի՝ իրա եղբայրն է։ Վերջը ինքն ու Էդ ախպերը մնացին Էդպեղ՝ Դարսկասարան։ Իրա ու իրա կնգա նկար ուղարկել է, բայց Մաթիկ իրա մոր ցույց չարվեց։ Կսեր՝ պառավ կնիկ է, կնիկ մի քեղ կխտա։ Իրա՝ Մաթիկի մարդը աքսորված էր, քեսն՝ կսեր, որ ինձ էլ իմ քորքի հերս կաքսորեն։ Սքալիսն էլ շար դաժան բաներ արեց։

Նե - Ձեր գյուղին վնաս փվե՞լ է Սփալինը:

ԱՆ - Էրեխես մի ամսական էր՝ մարդիս բռնեցին: Գերի է եղել, 25 փարի փվին, բայց ներում եղավ, ինքը ութ փարուց եկավ: Մի փասը ամիս էի ապրել հեղը, իմ էրեխեն մի ամսական էր: Տղես գնաց առաջին դասարան, ինքը նոր եկավ:

Մի հասր էլ գիրք եմ փպել՝ «Փշալարերի ողբը», Սփալինի դաժանությունների մասին: Գնացել եմ, հասել եմ Ջիսկասկան՝ ութանասուն հազար երիտասարդ փղաներ էդպեղ բռնված: Դաժան, դաժան է եղել մեր ժողովրդի կյանքը:

«ՊԱՊԱՍ ՏԱՆԸ ՄԵՋ ՊԱՏՄՈՒՄ ԷՐ»

Այբերպ Մամիկոնյանն իր ընդհանրի պատմությունը պատմել է 2009 թ. նոյեմբերի 2-ին, Երևան քաղաքում՝ իր բնակարանում: Պատմությունը գրանցել է Լ. Խառապյանը: Զրույցին ներկա են եղել Ս. Նարությունյանը և Ն. Սահակյանը:

(Նախաձեռնություն)

Այբերպ Մամիկոնյանն իր պատմությունն սկսում է լուսանկարների ցուցադրությամբ: Առաջին լուսանկարում պատկերված է, փարը, մանկահասակ հայրը և հորեղբոր որդին:

Պապայիս անունը՝ իսկական անունը, Մարկոս է եղել, հետո փոխել է: Տարիս անունը Սրբուհի էր, իսկ պապայիս հորոգրոր փղայի անունը՝ Խաչիկ: Բոլորը Զամջաններ են: Այս լուսանկարները դեռ Արդվինում են արված, նրանք ապրել են Արդվինի մոտ՝ Արդանուց քաղաքում: Քաղաք չէր իրականում, բայց գյուղ էլ չէր, գյուղաքաքաղ երևի: Պապայիս հորեղբոր փղան իրենց ազգանունը Զամջանից փոխել է Զամջանի, որ հեշտ արտաբերվի: Զամջանը «ջամ»՝ ապակի բառից է, երևի ապակու հետ գործ են ունեցել, դրա համար Զամջան են եղել: Մենք Մամիկոնյան դարձանք Պարսկաստանում: Թուրքիայից գաղթել են, էկել են Բաթում, Բաթումից՝ Խարկով, հետո Խարկովում գործարան են ունեցել, էղել են Խարկովի մեծահարուստներից: ՆԷՊ -ից հետո, ով հարուստ է էղել, նրան կա՛մ աքսորել են, կա՛մ գնդակահարել են... Սփալինի ժամանակները: Դա մտափոխարան 33 թվականի բան է: Խարկով քաղաքում երկու հասր մեծ շենք ունեին, մի հասր մեծ կանդիդատների ունեին: Որպեսզի էդ սփալինյան ռեպրեսիայից փախչեն, շարք հեշտ է էղել, ընդունել են պարսկական հպարակություն, գնացել են Պարսկաստան: Բոլորը գնացել են Պարսկաստան, իսկ պապաս գնացել է... Պապաս՝ որպես մեծահարուստի էրեխա, ոնց որ հիմա ուղարկում են արտասահման սովորելու, պապայիս ուղարկել են, Մխիթարյան վարժարանն է ավարտել: Մխիթարյանից հետո գնացել է Իսպախա, սովորել է Նոմի համալսարանում: Ներո, որ ավարտել է, էկել է, դե ծնողները որ Պարսկաստանում էին, էկել է Պարսկաստան: Պարսկաստանն էլ պարերազմի մեջ է էղել, ուզեցել են իրեն փանեն բանակ: Ընկերներն ասել են՝ եկեք փախչենք: Ու որպեսզի փախչեն, ազգանունը... Նոր պատերազմ են հանել, ազգանունով - բանով փոխել են, պապաս էղել է Մարկ Զամջան, դարձել է Արա Մամիկոնյան:

Արդանուցում լավ դիրք են ունեցել, լավ ապրուստ են ունեցել: Երբ որ սկսվել է կոպորածը, թուրքերը զինված մտել են, մի մասը փախել է, իսկ մի մասը թաքնվել է, որովհետև, ասում է, սկզբում կանանց, երեխաներին ձեռք չէին փախիս, փղամարդկանց էին սպանում: Նավաքում էին, իբր թե փեղափոխելին... Թուրքերը որ մտել են իրենց փուն, պապս, Սրբեփան Զամջան էր անունը, թաքնվել է նկուղում: Տանն էին երեխաները, կանայք, բայց թանի որ էն ժամանակ դեռ ձեռք չէին փախիս երեխաներին, թաքնվել է նկուղում: Թաքնվել է նկուղում, ծայն է լսել, իրենց կանանց աղմուկը: Ասել է՝ ես ինչի՞ եմ թաքնվում, վախկոտ մարդ չեմ, ավելի լավ է՝ ես մեռնեմ, քան թե մերոնց չկարողանամ պաշտպանել: Դուրս է եկել, հարձակվել է թուրքերի վրա, բայց նրանք շարք են եղել, փեղում գնդակահարել են: Դա էղել է 15 թվականին, պապաս էղել է երկու փարեկան, հորեղբայրս էղել է մեկ փարեկան: Պապաս ունեցել է հորեղբայրներ: Երեք եղբոր փղաներ են եղել, հորեղբայրներ: Էն մյուս էրկուսին էնպեղ բռնել փարել են, փղամարդկանց բոլորին հավաքել են. չգիտեմ ինչի չեն փեղում գնդակահարել: Բոլորին հավաքել փարել են ձորի քերանը՝ ժայռի վրա, ու բոլորին գնդակահարել են, զցել ձորը:

Միայն մի հորեղբայրն է կարողացել փրկվել: Դրանից հետո, պապին որ սպանել են, հիմա արդեն սկսվել է փախեփախը: Տարս չափից դուրս գեղեցկուհի է եղել: Նկարները ունեմ, եթե կարող է պեպք գա, հետո կգտնեմ, բոլորը կրամ: Շաք գեղեցիկ, չափից սովելի գեղեցկուհի է եղել: Որպեսզի փախեփախի ժամանակ թուրքի ձեռք չընկնի, հագցրել են փղամարդու շորեր, երեսին մուր են քսել, հարուկ, շավարով-բանով, էսպես մի կերպ փախցրել են դեպի Բաթում: Ուրբով, իհարկե, են ժամանակ բոլորը ուրբով է եղել: Էդ փախստականների հետ մնացել են պապաս, էդ եղբայրը, պապայիս մայրը, պապայիս փայրը և պապայիս քեռու կինը, որովհետև քեռուն նորից էկտեղ, քեռուն էլ էին էկտեղ գնդակահարել: Քեռու կինն էլ հղի է եղել: Ու՛ր գնա: Մտիպված մնացել է մերոնց հետ, մինչև փախչելը: Ու դրանից հետո փախել են, հասել են մինչև Բաթում: Պապայիս քեռու անունը Մկըր է եղել, Մկրտիչ... Ճակարագիր է, էդ երեխան դեռ չծնված՝ հորը սպանել են: Էստեղ ծնվել է, էդ երեխու անունը դրել է ամուսնու անունը: Էս փղան բանակում, սովեփական բանակում, ինչ-որ թուրքերի բորբոքումով, բանով, հետո էկել է փուն, մահացել է: Էդ կինն ամուսնացել է ուրիշ մարդու հետ, նորից փախստականի հետ: Ամուսնացել է, նրանից երեխաներ է ունեցել: Նրա երեխան էլ է մեկի անունը Մկըր, իրա թոռի անունը դրել ա էլի ամուսնու անունը: Մի հինգ փարի առաջ նա էլ մահացավ:

Բաթումում դե փախստականները չափից դուրս շար են եղել: Իրանք էլ էկտեղ, ասենք, մի քիչ ունևոր մարդիկ են եղել, փեղափոխվել են Խարկով: Տարս գնացել է Խարկով, մի որոշ ժամանակ հորս էդ քեռու կինն է պահել, երևի մի փարի մնացել են Բաթումում: Նոր Խարկովում, դե շնորհիվ մարդիկ են եղել, փարս առևտուր է արել, հետո կարողացել են, ինչ որ կարողացել են, հետ են բերել իրենց աշխատանքով: Տարս Խարկովում երկրորդ անգամ է ամուսնացել (*ցույց է տալիս լուսանկարները*): Մա փարիս մաման է, հայրս, հորեղբայրս: Մա Նոփսիմեն է՝ հորս քեռու կինը, և նրա ամուսինը՝ փարիս եղբայրը, որ մահացել է, էկտեղ սպանել են: Այ էս մարդուն են սպանել:

Տարս շար երիտասարդ էր: Ինքը 1897 թիվ... Այսինքն՝ փասնութ փարեկան էր: Երկրորդ անգամ է ամուսնացել, նորից փախստականի հետ: Էլի շար լավ մարդ է եղել: Ես չեմ փեսել, բայց և՛ հայրս, և՛ հորեղբայրս պարմում էին նրա մասին, որ շար լավ մարդ էր, փարբերություն չէր դնում, որ իրանք իր հարազատ գավակները չէին: Որովհետև ինքն էլ է ընտանիք ունեցել, իրա ընտանիքին լրիվ կուրորել են: Ինքը ինչ-որ պարահավանության բերումով ողջ է մնացել: Քերոր Մադոյան: Նորեղբորս, արդեն որպես իրա հայր, երկրորդ հայր, հորեղբորս իրա ազգանունն է փվել, և հորեղբայրս Մադոյան էր: Պապաս Ջամջյան էր, հորեղբայրս՝ Մադոյան, բայց էդ Պարսկաստանից հետո Ջամջյանն էլ փոխվեց, հիմա Մամիկոնյան դարձանք:

Խարկով գնացողների մեծ մասը ցրվեց: Էկտեղ մնացել էին շար քիչ ազգականներ, մնացածը ցրվեցին փարբեր փեղեր՝ Մոսկվա, Նովոռոսիյսկ, Անապա, Ամերիկա, Ֆրանսիա, փարբեր փեղեր: Ամբողջ աշխարհում ազգականներ ունենք, բոլորը ցրված են էսպես, շար են ցրված... Պապայիս հորաքույրը և հորաքրոջ փղան, նրանք էկել են Թիֆլիս:

Պապաս, որ Մխիթարյանը ավարտել է, դրանից հետո Նոմի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետը, փիլիսոփա է եղել: Իմացել է փասներեք լեզու, որից յոթը՝ մաթուր գրական, գրել-կարդալով (*ծիծաղում է*). ռուսերեն, հայերեն, թուրքերեն, պարսկերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, լատիներեն... Պարսկաստանից որ փախել է, Եվրոպաներում ինչ-որ աշխատանքներ են արել, Շվեյցարիայում են աշխատել, շար մարդիկ են փեսել: Նեփո պարբերագմ էր, էսպես փախնելով փարբեր փեղեր են գնացել: Է, հետո, ոնց է եղել, երևի ընկերներն են որոշել, ինչ, հասել են Բեյրութ: Նասել են Բեյրութ, ինքը Բեյրութում աշխատել է, էկտեղ մեկը պարճառ է եղել, ասել է. «Էստեղ լավ կին կա, աղջիկ կա, արի ծանոթացնենք, ամուսնացեք»: Նեփո դը Գուլ, դե Լիբանանը ֆրանսիական գաղութ է եղել, եկել է Բեյրութ, մաթուր ֆրանսերեն իմացող մարդ են փնտրել, որ կարողանա թարգմանիչ լինի, ու պապայիս են փարել: Ճաշկերույթի ժամանակ պապաս է թարգմանել:

Մայրս... Մայրական կողմից էլ են փախստական եղել: Մայրական կողմի պապա Կարսից էր, մայրը՝ փարս այսինքն՝ Արդահանից: Իրանք էլ են էդ գաղթի ժամանակ փախել: Տարս... Տարս ո՛վ ուներ... Մարդ չունեք: Չէ, փարս ուներ

մի եղբայր: Մի եղբայր ուներ: Ասում էր՝ երկու երեխաներով փախել են, առանց ծնողների, գնացել որբանոց են մտել: Դե պապս էլ է որբ եղել, հետո իրար հետ ամուսնացել են, որբանոցի երկու որբեր, հա: Բեյրութում: Ամուսնացել են, երեխաներ են ունեցել:

Պապս շենք էր կառուցում: Շենքից ընկել է պարահական, ջահել, ջահել ասելով՝ երևի ջահել չէ, 50 փարեկան է եղել, մահացել է: Տարս է ընտանիքը պահել: Չորս փղա, երկու աղջիկ: Շար դժվար է եղել: Պապս որ մահացել է, քեռիս, Լիբանանում ծխախոտի գործարան է եղել, մտել է գործարան, սկսել է աշխատել, էսպես պահել է: Նեփո որ մեծացել են, Նայաստանը ներգաղթ էր անում, 1946 թվականին ներգաղթի համար դիմել են, որ գան Նայաստան: Մամաս, քեռիներս էին պնդում, պապաս չէր ուզում: Էկտեղ ինչ-որ երկու գույնի քարեր էին փալիս, դեղինը՝ պարբերացվելու, կարմիրը՝ գալու: Քեռիներիս կարմիր են փվել, մերոնց՝ ծնողներիս՝ դեղին: Մամաս էկել է, պապայիս մոտ լացել է, թե. «Ես էկտեղ չեմ մնա, ամբողջ ազգականներս գնում են, ես մեռակ մնամ ի՛նչ պիտի անեմ»: Պապաս գնացել է ռուսական դեսպանատուն, դե ռուսերեն վարժ գիտի, գնացել, խնդրել է: Կարմիր քարեր փվել են, ասել են՝ դե գնա: Քեռիս էլ էր ժամանակ փաքսու վարորդ էր: Էդ ժամանակ ինչ-որ երկու հոգի գողություն են արել, մեկի փանը գողություն են արել, փանտիրոջը կրորարել են, լցրել են ճամպուրկի մեջ, դուրս են էկել, փաքսի են կանգնեցրել: Պարահական քեռուս փաքսին է եղել, դրել են բազամիկը: Կամրջի վրայով գնալիս ասել են՝ մի թույն սպասեք: Էդ ճամպուրկը գցել են գեփը: ճամպուրկը գցել են գեփը, հեփից մարդ է փեսել, քեռուս փաքսու մեքենայի համարը գրել է, ու ճամպուրկը հետո բացվել է, էդ կորոներն ընկել են: Էդպես էլ քեռուս բռնել են, մինչև իրանք գրել են իսկական մեղավորներին, մինչև բաց են թողել, իրենք էդպես էլ մնացին էկտեղ ու էլ չեն կարողացել գան Նայաստան:

Դե, եկել են, իրենց հետ բերել են, ասենք, իրենց... ոսկիները, ոսկիներն են բերել, հագուստներ են բերել, սնունդ են բերել: Երբ որ հասել են Բաթում, Բաթումում իրենց ասել են, որ կարանտին է, մինչև ծովափ հասնելը պետք է ինչ որ ունեք, թափեք ծովը: Ոչ մի սնունդ էլ չպետք է բերեք հետներդ: Դե, դա արդեն սովեփական թաղաքականություն էր, չէին կարող թույլ փալ, որ սրանք գան լիք-բոլ, փեղափոխները ուրելու բան չունեն... Ու պահանջել են սնունդը թափել: Կարանտին է, սնունդը թափել: Դե, մի մասը թափել են, մի մասը պահել են... Էսպես էկել են, հետո որ հասել են, Կիրովական են իջել: Իրենց ուղարկում էին Իջևանի գյուղերից մեկը, բայց մերոնք Կիրովականում իրենց կամրով իջել են: Իջևանում երևի փուն կրայիս, բայց որ իրենց կամրով Կիրովականում են իջել, իրենց փուն չեն փվել, փուն են վարձել: Նիմա պետք է վարձը փային:

Պապաս ամբողջ կյանքն ուսանել է, ոչ մի բան չէր կարողանում անել: Ինչ անի, ինչ չանի՝ իրենց ունեցածից սկսել են վաճառել: Քիչ-քիչ վաճառում են, ժամացույց են վաճառում, կոսպյում են վաճառում, կոշիկ են վաճառում, էսպես վաճառելով՝ մի քիչ կարողանում են գոյություն պահպանեն: Նիմա փունը փաքսնելու համար փայր է պետք, բոլորը գնում են անփառ: Տանտերը կացինը փվել է ձեռքը, ասել է՝ գնա բեր: Ինքն էլ ոչ կացին բռնել գիտի, փունն էլ մի հար հեջ մեխ խփել էլ չգիտի: Մենք էինք անում ամեն ինչ: Մամաս ավելի շար էր անում, քան նա (*ծիծաղում է*): Էդպես հետո մտել է փարբան: Չէ, մինչև փարբան մտնելը իրեն մեկը ասել է՝ ես գնում եմ հյուսիսից ապրանք եմ բերում, վաճառում եմ: Էդպես, ասում է՝ արի դու էլ, գնանք, գոնե փունը կպահես: Գնացել է, ասում է՝ իր հորաքրոջ փղան էկտեղ օգնել է: Ընկույզ, մրգեր, փարբեր, ծուլ է բերել, Էստեղ Կիրովականում վաճառել: Ու սկսում են լավ ապրել: Դե առևտուր էր, սկսում են լավ ապրել: Մի օր միլիցիան մտնեցել է, իրեն ասել է. «Արա, դու համեստ մարդ ես, ես քեզ հարգում եմ, ուրիշին չասես, մեռակ քեզ եմ ասում, երկուշաբթի օրվանից ով որ առևտուր է անում, պիտի բռնեն»: Ու մտնում է փարբան էդպես: Մինչև գնաց թոշակի, փարբանում էր, հետո աչքերը, գլատկոմա ուներ: Ոչ մի բան չէր կարողանում օգտագործել, իր գիտելիքները, բոլորովին: Երբ որ գաղթել են էստեղ, իր ընկերոջը, նորից լեզուներ իմացող մարդ էր, փարել են, իբր թե Կազբեն փարել է, թե՛ Չեկան , որ թարգմանություններ անի ինչ-որ փեղ: Նեփո էր մարդը չի գալիս, չի գալիս երկար ժամանակ, հետո կինն իմացել է կողքից, որ էր մարդուն վերացրել են: Անհետացել է: Էկել է պապայիս ասել է, որ ով գա՛ կասես լեզու չգիտեմ, էդա՞ն էլ մոռացել եմ: Ու պապաս վախից ասել է՝ բացարձակապես լեզուներ չգիտեմ, ինքը մտել է փարբան որպես գրագետ մարդ, սրբագրիչ է աշխատել: Ինքն սկզբում սրբագրիչ է եղել: Էկտեղ «Կայծ» թերթ կար, էդ «Կայծ» թերթի սրբագրիչն էր, հայերեն և ադրբեջաներեն էջեր կային: Երկուսն էլ ինքն առաջին օրինակից հետո սրբագրում

էր, նոր փրվում էր արդեն փրկագրության: Աշխարավարձն էլ որ քիչ է եղել, հետքն էլ գրաշարություն է արել, ու դրանից աչքերը փնց փչացան: Դրանից հետո, Խորշովից հետո արդեն մի քիչ ազատություն եղավ, նոր արդեն կարող էր օգտագործել իր գիտելիքները, լեզուն, բայց արդեն մեծ էր: Իրեն՝ որպես լատիներեն իմացողի, կանչում էին բժշկական, որ էստեղ դաս փա, բայց արդեն աչքերը լավ չէին, չգնաց:

Ուրեմն, որ պետք է փախչեին Պարսկաստան, ավելի շուր հայաբնակություն էին ընդունել, դե պապաս Իսրայիլայում է եղել, եղբայրն է եղել Խարկովում: Որ պետք է գնային Պարսկաստան, հորեղբորս անունով էլ են անձնագիր հանել: Ինքն էլ էն ժամանակ սովորելիս է եղել Խարկովի պոլիտեխնիկ ինստիտուտում, ճարտարապետական բաժնում: Ինքը բավականին կառույցներ ունի Սովետական Միությունում: Ասել է՝ ես չեմ գալիս: Ինքն ասել է. «Ես չեմ գալիս, ես կոմսոմոլ եմ, հետո էլ ես սովորում եմ, կիսաք չեմ թողնի, գնամ Պարսկաստան, ի՞նչ անեն»: Ծնողները գնացել են, ինքը մնացել է: Վարձաններից մեկը խոսակցությունից իմացել է, որ նրա անունով անձնագիր կա պահած, գնացել մարտել է Կազբեին: Նորեղբորս բռնել են, ինստիտուտից հեռացրել են, կոմսոմոլից հեռացրել են, փարել նստացրել են: Նստել է, ու՛մ հետ էր, մեկի հետ՝ էլի մեր ազգականներից, չեմ կարողանում հիշել: Նրա հետ նստել է բանը: Նկատ իրեն ինչ-որ բավական ժամանակ հետո ազատել են: Ազատել են, եկել է, ուսումը շարունակել, ավարտել է: Երբ ավարտել ու սկսել է աշխատել, սկսվել է 1941 թվականի պարերազմը: Գերմանացիները որ եկել են, հասել են մինչև Խարկով, և անցել են, հետ գնալիս, 44 թվականին կարծես, թե՛ 45 թվականին, հետ են գնացել, երևի 45-ին կլինի, հետ գնալուց առաջ ասել են՝ ով ուզում է՝ մեզ հետ կարող ա գնա Եվրոպա: Նորեղբայրս էլ, ամուսնացած, ինքը, կինը, երեխան, ասել են, որ արալիկյան ռեպրեսիայից փրժեցինք, մեր ազնվությունը մեզ չփրկեց, ավելի լավ է՝ գնանք, բանի որ էստեղ ապագա չենք փնտում: Գնացել են, հասել են Լեհաստան: Տարիկիս քույրը իրենց հետ է եղել, էստեղից գնացել է Ամերիկա, իսկ իրենք ասել են՝ էստեղ լավ է, մնանք էստեղ: Իրենց հետ կնոջ մայրն է եղել, կնոջ եղբայրն է եղել: Նա, ինքն աներոջ հետ էր, ինքը աներոջ հետ է փախել, նոր հիշեցի: Եղ բանըր աներոջ հետ էր նստել: Վերջը էստեղից, երբ որ Սովետական Միությունը հասավ Լեհաստան, Լեհաստանը եղավ կոմունիստական, ու Լեհաստանում գրեմոլ բոլոր փախստականներին, որպես պետության թշնամիներ, բոլորին աքսորեցին: Միբիր: Մի անգամ որպես կոմերիտական նստեց, մի անգամ էլ՝ հակասովետական մոլեցման համար:

Ողարկեցին Ղազախստան՝ Կուստանայ քաղաք: Քանի որ ավարտած էր, իրեն էստեղ գործ փվել են, հետո արդեն, երբ որ արալիկյան էղ բաները՝ ճնշումները, մի քիչ թուլացան, ինքը քաղաքի գլխավոր ճարտարապետն էր: Տարիս մաման իրենց հետ էկել էր Խարկով, հետո հորեղբորս հետ մինչև աքսոր ամեն փեղ գնացել է, էստեղ Կուստանայ քաղաքում Ղազախստանում էլ մահացել է, էստեղ էլ թաղված է: Նա, փաստորեն, հա, աքսորի ժամանակ: Փաստորեն հորեղբորս հետ գնացել է Լեհաստան, Լեհաստանից էլ՝ Կուստանայ: Ուրեմն հորեղբորս առանձին են ուզեցել աքսորել, կարող էին կնոջը ինչ-որ ձև ձևակերպել, չփանելին աքսորի, բայց կինն ասել է՝ որպեղ ինքը, էստեղ էլ ես: Իր աղջիկը, հորեղբորս աղջիկը, Նայաստան մի քանի անգամ էկել է, ասում էր՝ պետք է գնամ Նայաստան: Էկավ, էստեղ պոլիտեխնիկ ինստիտուտը ավարտեց, հետո նույն համալսարանում դասախոս էր: Ծնողներն ասում էին՝ արի, ասեց՝ չէ, ավելի լավ է՝ դուք էկեք: Ու իրենք էկան: Քանի՞ փարի հետո, երկու փարի հետո մահացավ աղջիկը: Գլխի ուռուցք ուներ, մահացավ: Երկու փարի հետո մահացավ, մնացին հորեղբայրս և կինը: Վերջում էլ իրենք մահացան: Ես էի իրենց վերջում խնամում:

Տարիկս, ասեցի, գնաց Պարսկաստան: Պարսկաստանում էն երկրորդ ամուսինը մահացել էր, ինքը մենակ էր մնացել: 1968 թվականին, չէ, ներողություն, 1970 թվականին, հա, 70 թվականին Պարսկաստանից նորից ներգաղթ կար Նայաստան, էստեղից եկավ, ես ու պապաս գնացինք Ջուֆա, դիմավորեցինք, Ջուֆայից բերեցինք Կիրովական: Իրեն առանձին փուն փվեցին, հա, մի քանի սենյակ փվեցին, հետո ես մեծ հորեղբորս հետ էր մնում: Էստեղ մահացավ:

Բաթումից ցրվել են ամենքը մի կողմ, էղ քեռու կնոջը կորցրել էին: Նստեղը կորցրել էին, չէին կարում գրեցին: Էղ են կինն էր, որի ամուսնուն սպանել էին, Նոբիսիմեն: Նկատ բավականին անցավ: Մոտավորապես դա կլինեղ երևի էլի 1960-ական թվականները,

պապաս շար փեղեր դիմեց, վերջը գրավ Անապայի կողքի խուլ գյուղերից մեկում՝ Խուրպաբեդա: Իրենք գնացել էին Անապա, Անապայում շար դժվար օրեր են ապրել, շար, վար կանք են ունեցել: Ապրուսը լավ չի եղել, սնունդը լավ չի եղել, հետո, երևի, իրենց ամենավար ժամանակը եղել է պարերազմի ժամանակ: Երբ որ գերմանացիները եկել են, իրենց գյուղում մեկին նշանակել են պալիցայ: Էստեղի թուսներից մեկը պալիցայ է եղել: Ու իրենց շար է ճնշել: Շար են ճնշել, Նոբիսիմեն կար է արել գերմանացիների համար, շորեր է կարել, լավ կար անել գիտեր: Նոբիսիմեն էստեղ ամուսնացել էր, երեք փղա, մի աղջիկ ուներ: Բոլորը կան, Նովոռոսիյսկում, Անապայում են, բոլորն էլ: Մենք իրենց հետ, որ գնում-գալիս էինք, շար մարեթմ էինք, ոնց որ իմ, ասենք, հարազատները: Իրենք մեզ հետ, փաստորեն, կապ չուներ, արյունակցական կապ չուներ: Բայց իր ամուսնուն միշտ պարմել է, որ «ես... իմ... իմ փալի փղային ես եմ պահել, ես եմ պահել»: Իմ հորը դե որոջ ժամանակ՝ Արդվինից փախչելուց հետո, ինքն է պահել:

Տարիկիս քույրն էլ գնաց Ամերիկա, ասեցի արդեն, Լեհաստանից (ցույց է փալիս լուսանկարը): Լուս Անջելես: Ինքը... Ամուսինը եղել է նավթային ընկերության համարերեթից մեկը: Բայց ո՞ր ընկերության՝ չգիտեմ: Ամուսինը մահացել է, էս կինը շար է սիրել նրան, հետո ինչ-որ նեղությունից, բանից հոգեկան խանգարում է ունեցել: Դրանից հետո բուժվել է, երբ որ իրեն փարել են, պետք է փանելին հիվանդանոց հոգեկան խանգարման ժամանակ, ինքը էստեղի փեր հորը ասել է. «Էս մեծ հարսությունը քեզ մոք պահի, ես գամ էղ հիվանդանոցից, բուժվեմ գամ, նոր կրաս ինձ: Ամենավարտեղի մարդը դու ես»: Նկատ է կել, էն մարդն ասել է՝ դու ինձ բան չես փվել: Տեր հայրը... Տերերը իրեն բան չի փվել: Բայց էղ ընկերության էլի փոխուներ, բաներ են եղել, էղ փոխուների շնորհիվ ինքը, երբ որ ծնրացել է, վճարովի ծնրանոց է եղել, էղ իր գումարներով իրեն պահել են: Ինքը գնացել էր Խարկովից: Ինքն էլ է կել Արդվինից Բաթում, հետո՝ Խարկով, Խարկովից գնացել է Լեհաստան, Լեհաստանից գնացել է միանգամից Ամերիկա: Էղպես բոլորը ցրվեցին, բոլորը ցրվեցին: Փոշիացավ ամեն ինչ:

Մենք էլ որ եկանք Նայաստան, ծնողներս, այսինքն՝ ես արդեն այստեղ եմ ծնվել, Բեյրութում ավագ եղբայրս էր ծնվել, շար դժվարություններ ունեցան: Մամաս շար լավ կար էր անում, շար լավ խոհարար էր, լավ փռային փրկեստի էր: Մենք ապրում էինք էղ քաղաքի ճարամասում՝ անփառի մոք: Նկատ մեկը մանկապարտեզի վարիչին ասել է մորս մասին, որ ինքը շար լավ ձեռքի շնորհք ունի: Ասել է՝ դե թող գա մանկապարտեզի խոհարար լինի: Իրան էլ մանկապարտեզից մի հար սենյակ կրանք: Մեծ մանկապարտեզ էր, շար մեծ՝ միհարկանի, փեղեկրով, սենց ապակեպար: Մենք էստեղ էինք ապրում: Մի սենյակ էր, ո՛չ գուգարան, ո՛չ խոհանոց, ո՛չ մի բան: Բոլորս էստեղ էինք ապրում: Մենք էլ, որ խաղում էինք, շար ժամանակ սեղանի փակ էինք խաղում: Տեղ չկար: Պապաս էլ էստեղ ոնց որ պահակ լինեղ, մամաս՝ խոհարար: Որ բոլորը գնում էին, էղ ամբողջ մանկապարտեզը ոնց որ մերը լինեղ: Ուրեմն մամաս ուներ ընկերուի իր հետ Բեյրութից եկած: Նրանց հետ էր շփվում, շար մարեթմ էր, գնալ-գալ, երեխա էինք: Դե ծնողներիս աշխարավարձով շար դժվար էր, չէր կարելի ապրել: Մամաս, որ լավ դերձակ էր, կար էր անում փանք: Ես հիշում եմ, մի հար յուրկան մի թուրլի էր կարում: Բայց օրենքով, ֆինբաժին կար, պետք է էղ ֆինբաժնում գրանցվեղ, հարկ փար, էստեղ հարկերը վճարեղ: Բայց եթե հարկերը վճարեղ, ուրեմն, ավելի լավ է՝ չկարեղ: Որովհետև էղ մի թուրլուց էղ մնացած բաներն էլ հանես՝ փակը բան չի մնում: Իրիկուեր հենց մանկապարտեզի ժողովուրդը գնում էր, մամաս սկսում էր կար անել: Դուրը որ թիկացնում էին, մամաս շար էր վախենում, որ ֆինբաժնից էկան: Շարապ էղ շորերը վերցնում էր, կոխում էր կեղփոք շորերի մեջ, լվացքի մեջ: Էղպես վախով, ու էղպես, հեղազայում գլխի միգրեն ուներ, գլխացավ, էղ բոլորը... Էղ դրանից էր: Էղ բոլորը վախերից էր:

Մամաս հետո գրավ իր քեռուն: Իր քեռու ընդանիքն էլ է կել Նայաստան, բայց չեն իմացել: Բեյրութից է կել: Կիրովականում մեկը կար, իր մայրն արաք էր: Իմ մամայիս քեռու կինն էլ էր արաք: Քրիստոնյա արաքներ են: Է, էղ կինը, որ Կիրովականում պարահարար ծանոթանում են իրար հետ, խոսում են, խոսքից ասում է՝ «մամաս արաք է»: Մամաս ասում է. «Իմ քեռու կինն էլ է արաք»: Էղպես իրար գրնում են: Մենք գնում էինք էղ Լեհիստանի գյուղերը, միշտ գնում էինք իրենց մոք, իրենք էլ էին գալիս:

Պապաս վերին ասֆիճանի հայրենասեր էր: Պարահական չի Արա Մամիկոնյան անունը: Ինքը Մամիկոնյան Վարդանի անունն իրեն է վերցրել: Անունն էլ Արա՝ Արա Գեղեցիկի անունով: Նա, Արա, Արա Մամիկոնյան: Ինքը շաք հայրենասեր էր, չափից դուրս: Մենք մեր ընտանիքում մեծացել ենք հայրենասիրական ոգով: Մեր ընտանիքի ծանոթներ կային, որոնց հետ գնալ-գալ ունեինք, շփումներ ընտանիքների միջև, ուղղակի ծանոթներ, բայց մտերիմներ էինք: Նրանց փուն որ գնում էինք, նրանք իրենց փանը թուրքերեն էին խոսում: Մեր փանը մի հար բառ չի խոսվել թուրքերեն: Մենք չենք իմացել էր թուրքերեն լեզուն: Նրանց էրեխեքը մինչև հիմա էլ թուրքերեն լավ խոսում են, որովհետև իրենց փանը թուրքերեն են խոսել: Դե, պարճառ էլ կար: Իրենց գյուղում, էր որպեղից էկել են, թուրքեր են էղել, հայերեն չեն թողել խոսել: Նրանք էկել են Նայասարան, հայերեն լավ չեն իմացել: Նայասարանում են հայերեն սովորել: Դրա համար իրենց փանը թուրքերեն էին խոսում: Պապաս արգելում էր մամայիս, հանկարծ, դե մամաս գիտեր, իրենց փանը խոսել են թուրքերեն, որովհետև ծնողները իմացել են թուրքերեն: Մի բառ մեր փանը, ասում էր, թուրքերեն չլինի, միայն հայերեն:

Եղեռնի մասին պապաս միշտ մեզ... Մենք ժամանակից շուր գիտեինք: Մեր փանը, դե, գաղթից պարմում էին, որ... Ահավոր, ուրբով, էրեխեքը՝ ծարավ, սոված, վախը սրտներին, որ հիմա կգան, կհարձակվեն: Պապաս մեզ, ես հիշում եմ, հա, պարմում էր... Չէ, էն ժամանակ վախը շաք մեծ էր, սրալիկյան ժամանակ: Ես գիտեմ էր բաները, շաք մեծ էր վախը: Դրա համար ուրիշի մոտ չէին կարողանում: Մեր կողքի շենքում մի ընտանիք կար, դրա փղան Կիրովականում երաժիշտ էր, և՛ մանկավարժականում, և՛ երաժշտականում դաս էր փայլա: Ինձ էլ է դաս փվել: Նասարակ մի բանից, գիշերը հերթ է էղել հացի, ամբողջ օրը էր մարդը, ամբողջ գիշեր հերթի է կանգնել: Կապլանյան Դանելը: Ինքն էլ լավ դերձակ էր: Առավոտյան էկել է հերթից, ասել է. «Մենց բա՛ն կլինի, սաղ գիշեր կանգնեցի, առավոտն էլ մի հար հաց հասավ, բերեցի փուն, մեջը՝ լրիվ ջուր, ցեխ էր, մենակ կողքերը կորրինք, կերանք»: Էն ժամանակ մարմինությունը կար, մարմն էին, նույն օրը էկել էին արտրել: Նույն օրը: Աքտրել էին: Ուրեմն Եսայի Մոմջյան մեկը կար, գիտնական էր: Իրեն էլ ֆրանսիայից, որ էկել էր, դպրոցում դասարտ էր ֆրանսերենի: Դպրոցի դիրեկտորը... Դիրեկտորի ազգանունը հիշեմ... Վեց ամիս աշխատավարձ չէր փվել: Փողը վերցնում էր, չէր փայլա: Ուղղակի չէր փայլա: Գնացել ասել էր. «Էլ ես չեմ դիմանում, օրվա հացի փող չունենք: Ես սրիպված պիտի գնամ բողոքեմ: Իմ աշխատավարձը փան, որ ես կարենամ ապրեմ»: Էդ մարդուն՝ որպես լրտեսի դա արտրել էր փվել: Էդ մարդը, որ հետ էր էկել, կինը կարար չգնար, մենակ իրեն էին արտրել, բայց կինը ասել էր՝ որպեղ դու, էնպեղ էլ ես: Էրեխա էլ չունեին: Նեպ էկան: Կինը շաք հիվանդ էր, ես փրայնիչնի ներվը էնպեղ ցուրտը փարել էր, բորբոքվել էր, էդպես շաք ուժեղ ցավերի, անընդհար ցավերի մեջ էր:

Մի օր ես դրսում պարահարար մի հար նկար գրա: Սրալիկի նկարն էր, շաք գեղեցիկ, գունավոր սարքած: Սրալիկը փգեղ է, բայց էդպեղ շաք գեղեցիկ էր: Ես էլ էրեխա էի, էդպես վերցրեցի, բերեցի փուն: Եթե մարածնի մի թիչ, որ մերոնք վախենում են... Գիտեի իհարկե, որ խոսելը վրանգավոր է, բայց դե բերեցի փուն: Պարահարար էր Մոմջյանը էտրեղ էր: Ոստրուն արեց վագրի պես, ինձ ցավացնելով թևերիցս սենց բռնած՝ էր նկարը խլեց՝ ինքը իրեն մոռացած: Դա կարողն էր, նկար էր, կարողնեն նկար էր, այ, էսպես փոքր կրորներ սարքեց: Մեկ էլ էկավ ինձ խփեց, ասեց. «Մեկ էլ էս փեսակ բաներ ես թո ձեռքը չտեսնեմ»: Այ էդպես, Սրալիկից փուժածները շաք էին:

Երևի 60-ականներից հետո էր: Պապաս միշտ էր օրը հիշում էր՝ Եղեռնի օրը: Մինչև էլ վախենում էինք խոսել: Բայցը փանը մեզ պարմում էր: Բավական բաներ էր պարմում, նույնիսկ իմ մեջ բավական զգացմունքներ կային արթնացած: Դպրոցում էն ժամանակ արգելված էր, բայց 1965 թվականին ես մեր դպրոցում պլակատ մարքեցի Եղեռնի մասին: Իմ ընկերներից շաքերը ոչ մի բան չգիտեին: Էկա, մամաս՝ «վա՛յ, կարող է գան էսօր քեզ փանեն»: Բայց 65 թիվը էդքան վախելու չէր, Երևանում էլ էղեցին: Նա, ուրեմն 65 թվականին առաջին անգամ մեծ քեռիս էկավ Նայասարան, իմիջիայրոց, առաջին ավտոտրիսարն էր, որ Թուրքիայով էկավ Նայասարան: Մեծ քեռիս՝ Կարապետ Տեր-Կարապետյան: Ես իրեն առաջին անգամ փեսա էր ժամանակ: Դրանից հետո կապեր եղան, գնալ-գալ եղավ: Ներո մամաս էլ գնաց: Պապաս մահացել է 1971 թվականին, 56 փարեկան էր ընդամենը:

«ՄԵՐ ՏՈՒՆԸ ՔԱՆԴՎԱԾ ԷՐ»

Վասակ Թորոյանի հետ գրույցը փեղի է ունեցել 2009 թ. նոյեմբերի 13-ին, Երևան քաղաքի իր բնակարանում: Պարմությունը գրի է առել Ավետիս Քելիշյանը: Զրույցին մասնակցել են նաև Ն. Խառափյանը և Ս.Նարությունյանը:

(Պարմությունը փպագրվում է կրճարումներով)

Վասակ Թորոյանի հայրն իր մոր՝ Վասակի փարի հետ գաղթել է Բիթլիսի նահանգի Արփի գյուղից և 1916 թ. հանգրվանել Արևելյան Նայասարանում, որպեղ հետագայում հասարակել է Թալիկի շրջանի Շղարշիկ գյուղում: Վասակ Թորոյանն այժմ ապրում է Երևանում, աշխատում է Երևանի պետական համալսարանում, փրայնասագիտության դոկտոր է:

Ծնողներս, այսինքն՝ հայրս, ծնվել է Բիթլիսի նահանգի Մուրկան գավառի Արփի գյուղում: Մեր նախնիների մասին ես փղեկություն ունեմ մինչև իմ պապի պապի հայրը, անուններով գիտեմ, նրանք բոլորն էլ ապրել են Արփի գյուղում: Որքան ես գիտեմ, այդ գյուղում մինչև XX դարի սկիզբը միայն հայեր են ապրել, նրանք այնպեղից դուրս են եկել 1916 թվականին... Արդեն փախչելու խնդիր էր, որովհետև էն ժամանակ արդեն մնալ հնարավոր չէր, և բոլորը պեք է փախչեին, և հերաքրքիրն էն է, որ էդ փախուստի ժամանակ մի թուրդ մարդ շաք է օգնել գյուղի բնակիչներին, որպեսզի թիչ կոտորվեն... Մալուն, Մալո էր նրա անունը: Ես նրա մասին հետո կպարմեմ:

Արփիից գաղթածները բնակվել են հիմնականում Թալիկի շրջանի Շղարշիկ գյուղում, այսինքն՝ էնպեղ, որպեղ ես եմ ծնվել: Այսօր էլ Շղարշիկում մարդիկ խոսում են նույն բարբառով, ինչ Արփիում են խոսել. ես հիմա վարա եմ, որովհետև վերջերս գնացել եմ Արփի: Գնացի էնպեղ, ինձ ասացին, որ հայերեն խոսում են կամ հասկանում: Դե ես, բնականաբար, մեր բարբառով խոսեցի, որովհետև ես այն գիտեմ: Միշտ, իհարկե, ուզեցել եմ գնալ, բայց գնալու մի թիչ անակնկալ եղավ:

2000 թ. Անկարայում միջազգային գիտաժողով կար, ինձ հրավիրեցին: Գնացի էնպեղ, գեկուցում ունեցա և գեկուցումից հետո անմիջապես գնացի: Քանի որ արդեն գիտեի, որ պեք է գնամ Էրզիր, մեր փունը փեսեն, էտրեղից արդեն նախապարասավեցի: Աշխատում էի հանգիստ ներվերով գնալ, որպեսզի շաք փղեկություններ բերեմ: Էնպեղ մեր գյուղում եկեղեցի կա՝ Անգեն Ասրվաճաճին: Մեր ընտանիքը մինչև էսօր էլ հավատարիմ է էղ եկեղեցուն. ամեն փարի Անգենու Ասրվաճաճնի մարաղը մեր փանը կարարվում է, մինչև հիմա: Այսինքն՝ փարս էնպեղից էր եկել, ես կարարել է, դրանից հետո մայրս էր կարարում, հիմա էլ մեծ եղորս կինն է գյուղում, ես է կարարում, ամեն փարի... Վարդեվառի օրերին են անում: Նույնիսկ եթե Վարդեվառի օրը մենք առանձին մարաղ ունենք, անում ենք, բայց Անգեն Ասրվաճաճնի մարաղը առանձին է կարարվում: Ամեն փարի կարարվում է մեր փանը:

Գնալիս արդեն նախապարասավել էի, որ պեք է գնամ Անգեն Ասրվաճաճին: Խունկ էլ էի վերցրել էնպեղ ծխելու համար, մոմեր... Նայրս, ուզում եմ ասել, շաք էր պարմել, և մեր փան դիրքը, որպեսզի գնամ գյուղ, մեր փունը գրենեմ: Քանի որ հայրս արդեն մահացած էր, ես, բնականաբար, փորձեցի վերականգնել, թե ոնց պեք է գրենեմ: Մեր հեռավոր ազգականներից մեկի

մութ ինչ-որ գծագրեր կային, քարտեզի նման, հայրս էր թողել, ես դա գնալուց առաջ վերցրեցի: Նեպո փնեցիներին հարցրի, թե ինչ կուզենան՝ էրգրից բերեմ: Տղաս՝ Նովիաննետ, էն ժամանակ ութերորդ դասարանում էր, գրում է. «Նայրիկ, ինձ համար կբերես...» (*Վասակը լռում է մի պահ, հուզված ջուր է խմում, հեպո խոսում է փոխված ձայնով*): Ի՛նչ էր ուզում ութերորդ դասարանի փղան իր հայրիկից, որ գնում է էրգիր՝ իրենց փուն... Ասում է. «Նայրի՛կ, ինձ համար կբերես մեր աղբյուրից ջուր, մեր բոսրանից հող, մի քիչ հող կբերես, մեր պարի միջից մի հար քար, փոքր քարի կտոր մեր պարի միջից, հեպո կբերես պտուղ մեր ծառերից...» (*դադար, լռություն*): Նա, ֆուրոպարար ու վիդոկամերա էի վերցրել: Պեպք է բոլորը նկարելի:

Գիրաժողովում իմ գեկուցումը հենց կարդացի, գիրաժողովի մասնակիցներից մեկին (մի ռուս ակադեմիկոս կար, ես մեր պարմությունը մի քիչ գիտեր արդեն) ասացի. «Ես գնում եմ էրգիր»: Ասացի. «Ես բանկերի չեմ գա, ես հեպ եմ գնում»: Նեպո ասացի. «Եթե հանկարծ մի փասն օրից քեզ չգրեն, կնշանակի, որ ես փեղ չեմ հասել, ուրեմն դու պեպք է գբաղվես, թե որքեղ եմ...» (*դադար, ջուր է խմում*): Էդ փարիներին թուրքիայում հարաբերությունները քրդերի հեպ բավականին սրված էին, իսկ այդ շրջանը, ուր ես գնում էի, համարվում է քրդական շրջան: Այդ ժամանակ էլ խոսակցություն կար, թե իբր հայերը, քրդերի հեպ միացած, թուրքերի դեմ ինչ-որ գործարքներ են կարարում... Ամենահարմար թիրախը լրպեսի ես էի, որ գնում է Նայասփանից այնպեղ: Օգոստոս ամիսն էր, երաշք էր: Նա, փղաս ասաց՝ կբերես պտուղ, ինչ որ կպարահի, և մի բան էլ ասաց՝ կբերես մնդովենու ճյուղ:

Նե - Ինչի՞ ճյուղ

ՎԹ - Մնդովենու:

Նե - Մնդովենին ո՞րն է:

ՎԹ - Քիչ հեպո կասեմ՝ դա ինչ է: Ճիշտն ասած, հենց դրանից հեպո ես ոնց որ թե բոլորը, ամեն ինչ մոռացել եմ, մենակ էդ, մենակ դա է մնացել, բացարձակապես ամեն ինչ մոռացել եմ: Անկարայում գնում ես փունում եմ ավտոբոս, որքեղ բոլորը թուրքեր են, և գնում եմ էրգիր: Էդ ավտոբոսը գնում էր մինչև Վան... Մինչև Վան էր գնում, թե՛ Բիթլիս (հայացքը մի փոքր մոլորված՝ մրաժում է, փորձում է հիշել)... Նիմա կասեմ... Չէ, Բիթլիս էր գնում, Բիթլիս: Ավտոբոսը մինչև Բիթլիս էր գնում, բայց ես գնալուց առաջ արդեն պայմանավորվել էի, որ Մուշում ինձ պեպք է դիմավորեն և փանեն գյուղ: Մի փղայի հեռախոս էին փվել, Մուշից, թուրքի անուն էր, բայց ասել էին, որ ծագումով հայ է (դադար 3 վրկ.): Անունը չասեմ, ասենք թե՛ Ահմեդ: Ներքին օգրագործման անունն էլ հայի անուն էր, ասենք թե՛ Միեր: Ուրեմն ես պեպք է Մուշում իջնելի: Նա, հիմա գնացի, նստեցի իմ ավտոբոսը: Արդեն երեկո է, նստել եմ: Դե բնական է՝ հերաբրքովեցին՝ ո՞վ ես, ասում եմ՝ դե հայ եմ, ո՞ր ես գնում, մեր փուն եմ գնում...

Նե - Ասացիք՝ մե՞ր փուն:

ՎԹ - Նրանք հեշք են դա հասկանում ու ընկալում: Նարցրին՝ ի՞նչ նպարակով...

Նե - Ի՛նչ լեզվով էիք խոսում:

ՎԹ - Նա, ես մի քիչ... Իմ անգլերենը շար փար է, բայց՝ անգլերեն: Մեկը կար, որի միջոցով անգլերեն էինք բացարթում: Էդ... (*դադար*) հա, հեպո ես հասկացա, որ նրանք մրաժեցին, թե ես գնում եմ ոսկու հեպրից, առաջին ռեակցիան դա էր: Նիմա ուզում են հարցնել՝ ես ոսկու՞ ի հեպրից եմ գնում, թե՛ չէ... Քունգ են ցույց փայլա, որ իբր գնում ես փորես, հանես... Մեկը վզից կախած ոսկի է ցույց փայլա... Մեկ էլ էդ անգլիախոսից հարցնում եմ՝ ի՛նչ են հարցնում, չասաց: Նա չասաց, որ ոսկու

մասին են հարցնում: Տղաներից մեկը բիթլիսից էր, որ իմացավ՝ ես Մուշ եմ իջնում Մուրքի գնալու համար, ասաց. «Մի՛ իջի Մուշ, արի գնանք Բիթլիս, ես քեզ... Դու հասարար պորթլեմ չես ունենա, ես քեզ ամեն ինչով կապահովեմ»: Ինչքան հասկացա, քուրդ էր՝ մի երիտասարդ փղա: «Չէ, - ասացի, - ես պեպք է Մուշում իջնեմ»: Ես... Արդեն առավոտ էր, լույսը բացվում էր, դե օգոստոս էր, համարյա թե չորսին-հինգին լույս էր. մենք անցանք արդեն ամբողջ Արևմտյան Նայասփանով, անցանք լույս վիճակով, այսինքն՝ և՛ Արաբկիրը, և՛ բոլորը. էդ ամբողջ շղթայով... Շղթայով, որ գալիս ենք, Բիեպոլը, լճերը, գեպերը գալիս անցնում էին... Ես ձեռքիս ունեի և՛ պարարար, և՛ նկարեկու կամերա... Ես ինձ շար ճնշված էի գգում, ահավոր ճնշված էի գգում. Էնքան, որ... (*դադար 2 վրկ*) չէի նկարում... Ես գիտեի, որ գալու էի էպրեղ, հեպ էի գալու, բոլորը կհարցնեն, կուզենան փեսնել: Ո՛չ կամերան հանեցի նկարեցի, ո՛չ էլ ապարարը... Էդ ահավոր գեղեցիկ երկիր է... Շար:

Մրանք Մշո դաշք: Մրանք Մշո դաշքը, ապարարը հանում եմ՝ նկարեմ, չի սրացվում. ծանր, ահավոր ծանր զգացողություն է, և դա... Շար էի ճնշված... Կարող է կորստի բեռն էր, թե ոնց, ինչո՞ւ համար... Չգիտեմ, չէր գնում ձեռքս: Վերջը մութ մի ժամ, մեքենան գերմանական «Մերսեդես» էր, մութ 100-120-ով գալիս էր, էդ արագությամբ: Մութ մի ժամ Մշո դաշքով գալիս ենք (*դադար 4 վրկ*)... Վերջը Էկանք հասանք Մուշ, ես իջա, ավտոբոսը գնաց: Ավտոբոսը գնաց, հիմա փողոցի մեջքերը մենակ ես եմ, մի հար ինչ-որ կպպոց կար ձեռքիս, իմ ճամպուրկը, և մարդ չկա: Զգացումները... Թե ինչ է կարարվում էդ դեպքում էն մարդու հեպ, որը երևի թե... Ես փոքր ժամանակ շար եմ լսել մեծերի պարմածները, որոնք հավաքվում էին մեր փանը, հարևանի փանը, պարմում էին իրենց պարմությունները, իրենց գլխին նկածը... Դա իմ վրա երևի թե... Ինձ համար անսպասելի ձեռք շար էր ճնշում, և ես չէի հասկանում ինչ է կարարվում: Ես մի պահ զգացի, որ ձեռքս դնում եմ գեպրին, ասում եմ՝ իսկապե՞ս ես Մուշ քաղաքում եմ, և սա երազ չի՞... Պարին էի ձեռք փայլա... Նեպո մրաժեցի՝ կարո՞ղ է ցնդելու խնդիր կա...

Բայց մենակ եմ: Էդ Միերը պեպք է լիներ, բայց չկար, դեռ չկար: Ես հիշում եմ, որ մի փեղ նստեցի ոնց որ, բայց ուզում եմ, ուզում եմ համոզեմ ինձ, որ դա երազ չի... Եվ երևի թե իսկապես (*դադար 3 վրկ*) արգելակում է եղել: Մրաժել չէի կարողանում: Մի քիչ հանդարավեցի երևի, քանի որ մրաժեցի, թե ոնց գրեմ էդ Միերին: Բայց հեռախոս ունեմ: Որքեղ որ կանգնած էի, փեսա՛ ինչ-որ մեկը աշխարհում է սենյակում, փեսա՛ հեռախոս կա, ասի. «Թույլ կրա՞ք գանգեմ»: Այդ մարդը միայն թուրքերեն էր խոսում, բայց հասկացավ, թույլարբեց: Միերն ասաց. «Անկալուչը փոր էդ ում մութից որ խոսում ես, դրան, ես իրեն ամեն ինչ կասեմ»: Նեպո հիշում եմ, որ այս մարդը դուրս եկավ, մի մեքենա կանչեց, ես նստեցի ու գնացի: Երբ Միերին հանդիպեցի, ասաց, որ չի ուզում՝ իրեն հայերի հեպ քաղաքում փեսեն: Ինքը... խոսափում էր, որ հանկարծ իրեն հայի հեպ փեսեն, և երբ դուրս էինք գալիս, նույնիսկ ասաց, որ հայերեն չխոսենք: Ինքը հայերեն մի քիչ գիտեր, մի քիչ էլ անգլերեն գիտեր, վերջը, իրար հեպ մի ձեռք, զոռով բացարթվում էինք: Նեպո գնացինք իրենց փուն: Կինը կապուրաչյա էր, ազգությունը չիմացա, հայերեն խոսել չգիտեր, շար համակրելի էր, հա, մուսուլմաններ էին իրենք, մուսուլմաններ էին: Կինը շար պարարարակամ էր, սպասում էր, որ անպայման հնարավորինս շար ծառայություն մարուցի:

Քնեցինք այդ փանը, առավոտյան ելանք... Ինքը պեպք է փարսի գրեմ, որ գնայինք: Առավոտյան ասաց, որ փարսի չկա, բայց ինքն ինչ-որ մեքենա գրել է, գնանք: Ինքը վարորդն էր արդեն: Մշո դաշքից գնում ենք դեպի Բիթլիս: Ես ճշտել էի, որ Էնթեղից... Մուշում մի քուրդ կար, էդ քուրդն ասաց, որ ինքը գիտի, թե Արփի ոնց պեպք է գնանք, ինքն ասաց՝ «Նարփի»: Ասում եմ չէ, դա Նարփին չի, դա Արփին է: Որովհետև իրենք պարկերացնում են, որ պեպք է Մուշից ուղղակի դեպի հարավ բարձրանաս Սասնա լեռները: Ես գիտեի, որ էդպես չի, սկզբում գնում ենք դեպի Բիթլիս: Գնացինք Բիթլիս, հիմա... Ճանապարհին ոնց որ իսկական մուսուլմանները, ոնց որ հավաքացյալ մուսուլմանները, էդ Միերն անընդհար նամազ էր անում: Չե՛ս չէր անում... Մի քանի անգամ, փարբեր ժամերի, էդ հինգ անգամից մի քանի անգամ ավելի... Նինգն էլ արեց, բայց էդ արանքում մի քանի անգամ կանգնեցնում էր մեքենան, ասում էր՝ դու սպասի, ես մինչև կգամ: Գնում էր նամազ անելու: Նասանք Բիթլիս: Ահագին արդեն ուշացել էինք: Գնացինք հասանք Բիթլիս, մեկ էլ (*դադար 3 վրկ*)... Բիթլիսի մութը, ելքը ոնց որ փակ էր, սրուզում էին: Մեկ ներս թողեցին, մրանք:

Բիթլիսը... Բերդը կա, վերևն է՝ ձորի վերևը, և մենք ձորի միջով անցանք, Բիթլիսից դուրս եկանք: Տիմա գնում ենք դեպի Մուրքի: Մուրքին էն ժամանակ համարվել է մորավորապես գյուղաբաղաք, հիմա մեծ գյուղի փայլավորություն թողեց... Էդ արանքում ես արդեն ուզում էի, որ նկարեմ, բայց Միեռը վախենում էր, թե հանկարծ չնկարեմ... Ասում էր. «Որովհետև այսպեղ հերևում են, բոլորին հերևում են, հանկարծ որ նկարես, էնպեղ զինվորը...»: Չինվորներից ահավոր վախենում են: Տիմա Բիթլիսից գնում ենք դեպի արևմուտք: Ծանապարհին յուրաքանչյուր երեք - չորս կամ երկու-երեք կիլոմետրի վրա հրանոթներ էին դրված, մեծ հրանոթներ էին դրված, և դա, ինչքան հասկացա, քրդարևակ է էդ մասը, երևի թե քրդերին ճնշելու համար: Վերջը գնացինք, մտանք մի հար շար սիրուն ձոր: Արդեն ասֆալտը վերջացավ, դարձավ հողային, հողածածկ ճանապարհ: Մրանով գնացինք, մտանք մի ձոր. շար գեղեցիկ ձոր էր, ահավոր գեղեցիկ էր: Փորձեցի մի երկու կադր նկարեմ, ասաց՝ չէ, չէ, ասի՝ դե լավ: Կողքից գեղ էր գնում... Գնացինք հասանք մի գյուղ, Միերն ասաց՝ անունը Մեյդան է: Ասաց՝ Մեյդան: Գնացինք էնպեղ կանգնեցինք: Մի հար էլ գեղ էն կողմից էր գալիս. էդ գեղն էլ Արփի գեղն էր, որ գալիս է Արփի գյուղից արդեն: Ես էնպեղ մի քիչ կանգնեցի: Նեղաբերին էն է, որ իրենք Արփի ճանաչում են որպես Արփի գյուղ, բայց ոնց որ թե գյուղի անունը փոխված է, բայց որ ասում են՝ Արփի, բոլորը գիտեն, Արփին գիտեն:

Տիմա ես մի քանի սպասում էի էդ մեքենայի մեջ, էլի Միեռը գնաց (*դադար 4 վրկ*), դե ես էլ մտածում էի՝ երևի նամազ անելու համար է գնացել, որովհետև չգիտեմ՝ ուր է գնացել: Բայց գնալուց առաջ ինձ ասաց, որ էլ ճանապարհ չկա, չենք կարող Արփի հասնել, հեղ ենք դառնում: Նա գնացել է, ես էլ շար անսրբամաղիք, մեքենայում նստած, սպասում եմ: Մեկ էլ մեկը էկավ, դուռը բացեց, ինձ ձեռքով ասում է՝ դուրս արի: Տեսավ, որ չեմ արձագանքում, ձեռքով ուզեց ինձ բաշել, մեքենայից հանել: Ես էլ ասի՝ ի սեր Ասրձու, հեռու գնա, սիրտ չունեմ: Էդ պահին Միերն էկավ: Միերն էկավ շար այլայլված, թե՛ կորանք, զինվորները մեզ բռնեցին: Միեռը որ էկավ, էս փողն էս մարդը, հրամայողի կեցվածք ընդունեց, Միերին նստեցրեց դեկի մոտ, ինքն էլ նստեց, թե՛ քշի: Միերին հարցնում եմ՝ ի՞նչ է պարահեղ, սա էլ միայն ասում է՝ կորանք, կորանք: Ասում եմ զինվորներն ինչ են, ասում է՝ հա, ասում եմ՝ դե զինվորներից մի վախենա: Բարձրացանք վերև՝ սարի լանջ էր, զինվորների, կայազորի նման մի բան, չգիտեմ: Մեզ փարան մի սենյակ: Չորս-հինգ հոգի երիտասարդներ են նստած՝ զինվորական: Ասում են՝ ովքե՛ր եք, ի՞նչ եք անում, ինչի՞նք եք էկել: Ասի, որ էկել եմ մեր գյուղը փեսենեմ: Իրենք իրար մեջ խոսում են, իմ հետ քիչ են խոսում, մեկ էլ, չգիտեմ ինչու, ասացի. «Ծանապարհ չկա գնալու, դուք զինվորական եք, հասարակ էնպեղ գնացող մեքենա կունենաք, մի հար մեքենա փվեք՝ գնանք»: Մա լսեց, թարգմանեց իրենց լեզվով, մեկ էլ էր թարգմանության ժամանակ ես էն կողմից մի բառ լսեցի, որը ես հասկանում եմ՝ ինչ է՛ փարա: «Փարա» բառը որ լսեցի, դրամի մասին էր խոսքը, ես ասի՝ երևի թե, ընդ, եթե դրամին հասավ խոսքը, ես երևի թե կգնամ, ու դեռ ինձ բան չեն ասել, ես շտապ ասացի, որ կվճարեմ: Մա շուտ էկավ, ասաց՝ 200 դոլար: Կունկրեք թիվ ասաց՝ 200 դոլար: Չգիտեմ ինչու, ես սկսեցի սակարկել: Ասի՝ քանի՞ կիլոմետր է, բա թե՛ 20-25 կիլոմետր: Մեկ էլ լավ, ասաց՝ «մարդը 20 դոլար»: Նամաձայնվեցի: Ինձ թվաց, թե իրենք մեքենա կրան, բայց մեզ մեր մեքենան նստեցրեցին: Տիմա էդպեղից սկսվում է, սերպանտին է սկսվում... Մեր մեքենան մի մարդ էլ նստեց իրենցից, բայց քաղաքացիական հագուստով էր, երևի զինվորական չէր:

Ծանապարհը սերպանտին է, բարձրանում ենք վերև: Երկու կողմից էլ ահավոր ձորեր են, անդրեղախոր ձորեր են, մենք մեջքերով ենք գնում: Ծանապարհը էնքան վար չէր, բայց ասֆալտ չէր: Բարձրանում ենք, մեկ էլ էս երրորդը, որ փեսավ իմ մոտ էր կամերան, ապարտը, ինչ-որ բան ասաց: Միեռը թարգմանեց. «Ասում է՝ ինչի՞ չի նկարում»: Ասում եմ՝ «կարելի՞ է»: Լավ, հանում եմ՝ նկարեմ, մեկ էլ սա սկսեց բացապրել, ասում եմ՝ էն գյուղը Մեյդանն է, ասում է՝ դա Պուզնուր գյուղն է, այսինքն՝ արդեն հայկական անունն ասաց, այսինքն՝ էլ Մեյդան անունով գյուղը հայկական Պուզնուրն է: Մեր գյուղում, այսինքն՝ մեր հիմնիկավ գյուղում՝ Շղարշիկում, պուզնուրցիներ կան: Ադամյանները, օրինակ՝ ակադեմիկոս սրբաբան Ադամյանը պուզնուրցի է, էսօրվա մեյդանցի, այսինքն՝ իրենց ընտանիքը Պուզնուրից է եկած: Մի երեք ընտանիք կա մեր գյուղում, որ Պուզնուրից են էկել (*դադար 2 վրկ, ջուր է խմում*): Մեկ էլ արդեն վերևից ներքին ձորի մեջ ես էլի ինչ-որ գյուղի անուն ասաց, էնպեղ ես մի քանի կադր նկարած ունեմ, բայց ես քանի որ շար էի հուզված... Էսպես ինչ-որ անկապ, կցկտուր բաներ են էղել, նույնիսկ փակ վիճակում եմ

նկարել ինչ-որ բաներ, չեմ հիշում: Նա, բարձրանում ենք, ձախ կողմի վրա մի հար գյուղ կար, անունը ասաց, ես չհասկացա, ես կրկնեցի իր ասածը. էդ անունը կադրում կա, բայց շար փոքր գյուղ էր: Փորձեցի գոռով, մինչև էդ գյուղի դիրքը գրա, կամերայով ուղղում ես, մեքենան էլ գնում է... Նույնիսկ ասաց՝ «կանգնի, թող ինքը նկարի». Էդպես բան էլ ասաց: Ասաց՝ «կանգնի, թող նկարի...» Դե վերջը նկարեցի ինչ-որ բաներ: Բարձրացանք, ահագին եկանք, աջ կողմում՝ ձորի մեջ, Նիչն էր, գիտես, արդեն Նիչը, մեր պարմական Նիչ գյուղն էր: Նիչը, հիմա Նիչի կողքի էս վերևից, Նիչում փեր կային, բայց մի քանի փուն էր էղածը. փոքր, ձորի մեջ փոքր բան էր: Նեղո մի հար մեքենա եկավ մեզ անցավ: Ավտոբոս էկավ, պարզվում է, որ ավտոբոս էլ էր բարձրանում: Չգիտեմ, թե Միերն ինչու էր ինձ ասել, որ ճանապարհը փակ է: Տիմա գնում եմ, ճանապարհին...

Նեղո մի հար հեղաբերիք, շար հեղաբերիք դրվագ կար, որը ես մինչև հիմա չեմ կարողանում բացատրել: Մեքենայի առաջ մի հար շուտ դուրս էկավ, մեծ շուն էր՝ գամփո, իսկապես մեծ շուն էր, ու մեքենայի ճանապարհը կտրեց: Չգիտեմ, թե էդ շունը որպեղից հայտնվեց, ես չգիտեմ, բայց համենայն դեպս էդ շունը մեքենայի ճանապարհը կտրեց, էնքան, որ մեքենան կանգնեց նույնիսկ: Որ կանգնեց, էդ շունը շուտ էկավ, էկավ, ես աջ կողմում էի նստած՝ վարորդի կողքին, էսպես թաթերով բարձրացավ ու էսպես ուղղակի խփեց բանին, խփում է մեքենային, դե բնական է՝ հեղն էլ հաչում է: Մեքենան հենց շարժվում էր, առաջ էր ընկնում, գնում էր դարձյալ առաջը կտրում: Նենց որ կանգնում էր, կրկին գալիս էր միայն իմ լուսամտի մոտ ու թաթով խփում էր: Դրան իսկապես բացաբություն չունեմ, բայց դե գուցե ինչ-որ ձևով համենայն դեպս կարել է բացատրել. աղբնալիս էր շարացել, թե ինչ էր, չգիտեմ, ինչ-որ բաներ շունը շուտ է գզում... Բայց դա եղել է, հասարակ:

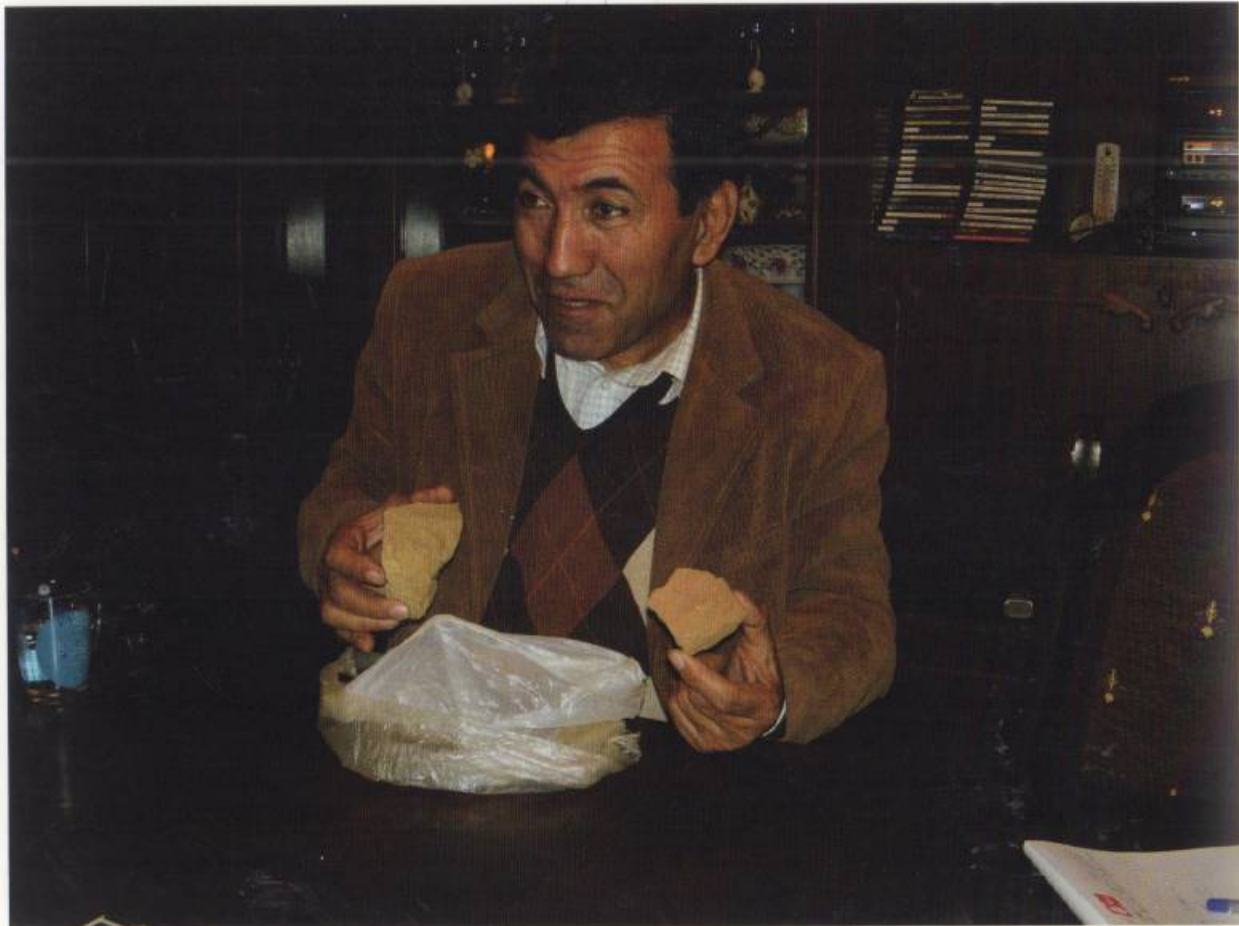
Ես շար էի լարված, ահավոր... Մի քիչ էլ գնացինք, հիմա էլ... Բայց էդ ժամանակ շար մեծ երաշք էր, էդ փարին էդ օգոստոսին երաշք էր: Տիմա ես արդեն գյուղին մոտենում եմ, փեսա (*դադար, լուր մի քանի անգամ թուրք կուլ է փայխա*), որ երևի թե էն որ հայրս էր պարմում, որ դրախար է, էդ դրախարի ծառերը չեմ փեսնում... (*դադար, ջուր է խմում*): Տիմա գյուղին եմ մոտենում: Անկեղծ ասած, խնդրեցի մեքենան կանգնեցնել: Տիմա երկու բան կա... Տիմա ո՛րն է ավելի կարևոր՝ հիշողությունը, թե՛ հանկարծ էդ դրախարի հիշողությունը կորելն է ճիշտ: Գնալ ճիշտը փեսեն էլ, թե՛ հետ գնալ: Վերջը որոշեցի գնալ: Մոտենում եմ գյուղին, մի հար աղբյուր կար արդեն: Մի հար աղբյուր կար, մենք կանգնեցինք՝ համ չուր խմենք, համ էլ... Մեկ էլ մի կին էդպեղից... Տուն կար, մոտիկ փուն կար, վազելով էկավ, ընկավ ոտքերս: Ընկավ ոտքերս ու լաց է լինում: Մեկ էլ հայերեն է խոսում՝ մեր բարբառով. ինչ-որ բաներ ասաց: Ես սրան բարձրացրի, հիմա փաթաթվել ենք, էրկուսս ենք լաց լինում: Ես արդեն կորցրել էի, այսպես ասած, էդ բանը՝ ռեալությունը: Էնպեղ ես մի բան... Տարօրինակ... Դե լավ, դա արդեն մանրուք է: Նամենայն դեպս մեկ էլ ասում եմ. «Բուր ջան, ես մեր գյուղում մարդիկ կա՛ն»: Ասում է՝ «հա», ասում եմ «մեղրվենին կա՛», ասում է՝ «հա», ասում եմ «ի՛նչ բան է էդ մեղրվենին», ասում է՝ «էդ ընկույզի ծառ է, բայց պտուղները մանր են, ասել են մեղրվենի»: Երևի մանր բառից է՝ մեղրվենի... «Բա որտե՛ղ է էդ մեղրվենին»: «Աղբյուրի մոտ»: Լավ: Վերջը ահագին դժվարությամբ բաժանվեցինք իրարից, իսկապես շար էր... Երկուսս էլ... Գնացինք, արդեն մեր գյուղը էրևաց:

Նե - Ինչու՞ այդ կինը եկավ ընկավ ոտքերդ: Ուրբեղի՞ց իմացավ՝ դու ով ես:

ՎԹ - Նա, երևի թե էդ մեքենան, որ մեզ անցավ, ինքն ասել էր երևի, որ Նայաստանից հայ է գալիս:

Նե - Իսկ այդ մեքենայի վարորդն ի՞նչ իմացավ, որ Նայաստանից հայ է գալիս:

ՎԹ - Որովհետև ինքը էկավ նույն փեղից, Մեյդանից էր գալիս... Արդեն դա շար-շար արագ էր փարածվում: Դե հիմա մեր գյուղը, ի վերջո, Մարութա սարի փակն է... Այսինքն՝ մեր գյուղից դեպի սարը բարձրանում է, այսինքն՝ ճանապարհ է բարձրանում... Մարութա սարի փակն է մեր գյուղը: Այսինքն՝ Սասունից եթե գնաս, Մուշից բարձրանաս Սասուն՝ դեպի հարավ, կլինի, կհասնես Մարութա սարը, հեղո էն մյուս կողմից կիջենք մեր գյուղի վրա: Տիմա արդեն գյուղին ենք մոտենում, փեսա,

2009 թ.-ի նոյեմբերի 13-ին «Լասակ Թ»-որոշանը պարմում էր իր հայերենի գյուղ՝ Արփի այցելելու պարմությունը

Նկրո մեկը մոտեցավ, ասաց՝ «անոթի՛նս...» Նայերեն: Ասի՝ «հա»... Ու ես էլ ժամանակ մի շարք էր, ես գոնե մի փասք կլիո քաշից պակաս կլինեի, որովհետև ես ոչինչ չէի կարողանում ուրել, միայն թեյ էի խմում, ահավոր, շաք մեծ լարվածություն էր, ահավոր մեծ լարվածություն: Ասացի՝ «հա», ու անցա գնացի: Գնացի հասա մեքենայի մոտ, փեսենմ՝ հավաքվել են, էնտեղ բան են բերել՝ ուրելիք՝ գաթա, բոբոն, մածուն, շաքար, թեյ, էլի բան կար՝ չեչի պանիր, էլ էր երևի... Մոտեցա, էնտեղ մի քիչ խոսակցություն կա, կադրում կան դրանք, էլ խոսակցությունները: Նկրաքքիրն էն է, որ ես, արդեն ես հանգիստ, իսկպաես շաք հանգիստ խոսում եմ, ասում եմ՝ էս գետը գալիս է էստեղից, էսպիսի բաներ եմ ասում, էդքանը կարողանում եմ նկարել, կադրում էլ կա: Մեկ էլ մոտեցա անցավ, ասի՝ փեսենս սրանք հայերեն խոսում են, թե՛ չէ: Ասի՝ «ո՛վ է հայերեն խոսում այստեղ»: Ոչ մեկը չի պարասխանում: Էլ մարդը, որ ինձ մոտեցավ, իրեն, իրեն ոնց որ դեմ փվին, թե՛ խոսի հայերեն: Ասում եմ՝ «կխոսե՛ս հայերեն»: Չխոսեց: Մեկ էլ չգիրեմ որտեղից որտեղ հայտնվել էր էդտեղ մի գիևկոր՝ ավտոմարն էլ ձեռքին:

Ֆինվորական հագուստով էր: Ուղղակի չարության համար կամ չգիրեմ՝ ինչի համար, ասում եմ՝ «դու կխոսե՛ս, խոսում ես հայերեն»: Մա կադրի մեջ կա: Ինքը զգաստ դիրք ընդունեց, բանը՝ զենքը բռնեց կանգնեց, ոչինչ չասաց (*դադար 4 վրկ*): Դե լավ, էլ թողեցինք, հեք էկանք...

Նե - Իսկ մարդիկ մի՞ թե չհեքաքքովեցին՝ դու ո՛վ ես, որտեղի՞ց ես...

«Է՛» - Ես ասում եմ՝ էնտեղ էնքան շաք խոսելու կյուք կար, բայց ես իմ ասածը, իմ ուզածը արել էի արդեն, որովհետև մնացածը թեզված էր, էլ էր մնացել... Դա արել եմ, մնացածը թեզված էր բացարձակապես: Տիմա հեք ենք գալիս, հեք էկանք: Մեդան պեքք է գանք՝ փաստաթղթերը վերցնեմ: Եկանք հասանք Մեդան, արդեն մութ էր, փեսենմ՝ փոխվել են, գիևկորականները փոխվել են, մի քիչ փարիքով էլ են մեծ, և ինչքան հասկացա, բարձր կոչում ունեն: Տարան մեզ էնտեղ: «Ո՛վ եք, ի՛նչ եք անում»: Նա, միշտ, իմիջիայուց, ասեմ հեքկալը. հենց որ մոտում էինք, շոգ էր, միշտ առաջարկում էին ջուր, թեյ, միշտ առաջարկում էին երկուն էլ, առաջարկում էին... Վերջը, խոսեց, հարցրեց, դե ես հնարավորինս իրեն բացատրեցի: Տիմա ես փեսում եմ՝ մյուսները, ում ես փող եմ պարքք, էլ մութ չեն գալիս: Տիմա ես հարցնում եմ, թե ո՛նց պեքք է փող փամ, սրանք բացարձակ ձեն չեն հանում: Ինչքան հասկացա, էնտեղ, հեքո ես զգացի, որ մեծ աղմուկ էր եղել, թե ո՛նց եք թողել՝ գնացել են էլ կողմերը: Նկրո փարիքով մի գիևկորական ինձ բերեց հասցրեց մինչև մեքենան, փաստաթղթերը փվեց, ասաց՝ «ու՛շ է, պեքք է զգույշ գնաք», ու ես այդպես էլ եկա, փաստորեն փող էլ չարվի: Եկանք մարանք ձոր, մե՛ծ ձոր է, թեք, մութ է արդեն, դեմից գազաններ են փախչում՝ նապաստակ, աղվես, էլ ձենի բաներ են, հեռվից աչքերը պսաղում են: Մի քիչ հեքո փեսենմ՝ էս ճանապարհը փակ է, լուսարձակները՝ պրոժեկտորները դրած, ու մեր վրա պահեցին, կանգնեցրին ձորի մեջ: Մեքը էս կողքից էլի՝ «վայ կորանք, կորանք, կորանք»: Ասում եմ՝ «ի՛նչ է պարահեկ»: Մեկ էլ հեքոն երկու դուռն էլ բացին, երկու գիևկոր նստեցին՝ ավտոմարները ձեռքներին, և ինչքան հասկացա, հրամայեցին՝ դե բշի: Բերեցին, բերեցին, էկանք հասանք Մուրքի: Էկանք հասանք Մուրքի, բարձրացանք մի բարձր տեղ... Բայց բացարձակ հանգիստ եմ, բոլորովին լարվածություն չկա, ոնց որ ամեն ինչ նորմալ է: Տիմում եմ՝ Մեքին ասացի, որ եթե գիևկորներ են, մի վախենա, ինչ որ կհարցնեն, ամեն ինչ ճիշտը պարասխանի: Եթե էլ խուժան լինի, կարող է մի տեղ դեմ փան պարին, սպանեն, ասեն՝ «տեք, հայ լուրեաները էկել էին, բռնեցինք, չենթարկվեցին, տրիպված հաշիվները մաքրեցինք» (*դադար 5 վրկ*): Բարձրացրին, փարան վերև, էնտեղ գիշեր էր արդեն, դուրս էին էկել ընդանիքներ, էնտեղ նարդի էին խաղում, թեյ էին խմում, էլ կարգի բաներ: Մեզ փարան, ուղեկցեցին մի տեղ: Երկու մարդ էր նարած: Նստեցրին ինձ մեկի մոտ, նրան՝ մյուսի մոտ, էն մեկը թուրքերեն է խոսում, էս մեկն էլ ինձ հեք անգլերեն է խոսում: Իր անգլերենը շաք լավ էր, իմ անգլերենը իր համեմատ չի ձգում երբեք: Նարցնում է. «ո՛վ ես, ի՛նչ գործ ունես էս կողմերում, ի՛նչ գիրաժողով էր, դու ի՛նչ թեմայով էիր խոսում»: Ասում եմ՝ դե դա շաք մասնագիտական է, ասում է՝ «ոչինչ, ասա»: Ես էլ ասում եմ: Նկրո հարցրեց, թե «ձեռոնք ի՛նչ էին անում էստեղ»: Ասում եմ՝ «ապրում էին, էստեղ էր իրենց փունը, էստեղ ապրում էին»: Ասում է. «ովքե՛ր են էստեղից գնացել»: Ասում եմ՝ «դե հայրս է իր մոր հեք, մյուսները չեն գնացել»: Ասում է՝ «ի՛նչ էին անում էստեղ»: Ասում եմ՝ «հայրս երեխա է եղել»: «Բա մա՛յրն ինչ էր անում»: Ասում եմ՝ «գյուղացին դարի սկզբին ի՛նչ պեքք է անեք»: Լավ, վերջապես ասում է. «դու գիրե՛ս, որ դարի սկզբին հայերը ռուսների հեք միացել էին այստեղ, իրար հեք կո՛վում էին թուրքերի դեմ»: Ասացի՝ «ես ամեն ինչ գիրեմ»: Ասում է՝ «Բիթլիսի դեպքերն էլ գիրե՛ք»: Ասացի՝ «հա, իհարկե, ես բոլոր դեպքերն էլ գիրեմ»: «Լավ, - ասում է, - գնացեք»: Մեզ ուղեկցեցին, նստեցինք մեքենան, գնացինք:

Էկանք հասանք Մուշ: Մինչև գնալս ես ծրագրել էի, որ գոնե Մշո Սուլթան Սուրբ Կարապետը մրենի, այդ հողին կանգնեի: Նա, հեքո որ եկանք, էլ առավոտը կողմն էր արդեն, Մեքի կինը մեզ սպասում էր: Եկանք, մեկ էլ (*դադար 4 վրկ*), դե լավ, ասի. «Չէ, ես գնում եմ, առավոտը գնում եմ: էլ ոչ մի տեղ չեմ գնում»: Իրերս հավաքում էի, մեկ էլ փեսենմ՝ ճամպրուկումս շաք նվերներ կալին: Տիշեցի, որ գալուցս առաջ Երևանում՝ Վերնիսաժի մտրից անցնելիս ընկերներիցս մեկը մի ամբողջ խորձ ուլունքներ, թզբեններ, էլ կարգի բաներ բերեց, ասաց. «Լսի, որ կիջնես ձեր գյուղը, հեքով մարդկանց կրածանես, կգնաս, ոչ մի բան մի հարցնի, բոլորին նվեր կդաս կանցնես»: Դրանք բոլորը մտոացել էի, ճամպրուկի մեջ էին: Նանեցի, փվեցի Մեքի կնոջը,

կոնյակներն էլ փրկեցի Միերին: Միերի կինը բերեց մի հափ սվիփեր, մի հափ շալ, ասաց՝ էս կրանես... Անուսին է թարգմանում, ասում է. «խանութի համար է փախիս, որ փանես փաս խանութին»: Ասում եմ՝ լավ, կրանես կրամ խանութին:

Առավոտյան նստեցի ավտոբուս, գնացի: Ես պեքք է գայի Անիի կողքից անցնելի, պեքք է Անի մքնելի, Էրզրում... Ավտոբուսը գնում էր մինչև Էրզրում, Էկանք հասանք էն հողի կամուրջը, որ պեքք է թեքվի Էնրեղ, մեքենան կանգնեցրի, իջա: Ասի՝ թող ինքը գնա Էրզրում, ես էսփողից մի հափ մեքենա կնստեմ, կգնամ Կարս: Կգնամ Կարս, հեքո՛ Արդահան: Մի հափ մեքենա նստեցի, հասա Կարս: Կարսում ես ահագին ծրագրեր ունեի՝ Բերդը, Առաքելոցը, լիքը բաներ կար Կարսում: Բացարձակապես բան չարի, մի հափ մեքենա՝ փաքսի գրա, ասի՝ հասցրեք ինձ Արդահան: Բացարձակապես ոչինչ չէի կարողանում... Ես ուզում էի փուն հասնել, միայն ուզում էի փուն հասնել, չգիտեմ ինչու, միայն փուն հասնելի: Արդահանում գիշերեցի, առավոտյան եկա Ախլցխա, Ախալքալաք, Էնրեղից՝ Երևան (*փնակաս դադար*):

Եկա այսօրեղ, դեռ գյուղ՝ Շղարշիկ չեմ գնում: Բայց պեքք է գնայի, գիտեի, որ բոլորն ինձ են սպասում: Պեքք է գնայի, պարմելի: Ցույց փայի: Չեմ գնում, չգիտեմ ինչու, չեմ գնում: Մի երկու օրից մեծ եղբայրս եկավ. «Էս ու՛ր ես, ինչու՞ չես գալիս»: Էղպես հավաքվեցինք, ընթանիքով գնացինք գյուղ: Մեր ավարը մեր հեք, ինչ որ ունենք, գնացինք գյուղ: Էղ ջուրը, բնական է, բոլորին էքան փրկել եմ (*ցույց է փայլիս՝ թիչ-թիչ, որ բոլորին հերիքի*): Մի բան շար փավորվեց իմ մեջ գյուղում այսօրեղի մեր գյուղում Շղարշիկում: Դե եկան, անմիջապես լցվեցին մեր փուն: Պարսում եմ, էղ հողը, որ ցույց փրկեցի, թե էս էլ մեր հողն է, մեր գյուղից բերած քարը, մի փղա կար, էն ժամանակ ինքը 40 փարեկան կլինե՛ր՝ 40-50 փարեկան, հիմա մահացել է, հենց որ հողը փրկավ, անմիջապես մի պփղունց վերցրեց, գցեց բերանը: Ես դա չեմ մոռանում, էսպես մի պփղունց վերցրեց, գցեց բերանը... էղ հողը բոլորին, հնարավորինս բոլորին բաժանեցի, որ իրենց գերեզմանները փանեն, ջուրը, ովքեր եկել էին, խմեցին, հեքո...

Նեքարքթիր մի բան կար. Էնրեղից մինչև էսրեղ գալը ես, հենց որ քնում էի կամ ննջում էի ինչ-որ փեղ, անմիջապես երագում հայրս էր գալիս, անընդհար, անընդհար, անընդհար: Ամբողջ գիշերով երագում հայրս էր: Բայց հենց որ փարանք էղ հողերը լցրեցինք գերեզմանին, վերջը Էնրեղ էղ արարողությունը կարարվեց, Էնրեղի բերած խունկը բերինք այսրեղ ծխեցինք հորս գերեզմանին, եղբորս գերեզմանին, արդեն դրանից հեքո էղ հորս չէի փեսնում երագում:

Մի բան էլ կար էլի էղ սենթիմենարայության ասպարեզից: Անկարայից որ գնում էի Էրզրի՝ մեր փուն, գիշերը թիչ էի քնում, մեկ էլ մի գիշեր երագ փեսա. իբր թե իջնում եմ ինչ-որ մի փեղ, մեկ էլ իմ վրա հարձակվում է մի հափ կարմիր մեծ ցուլ, մե՛ծ կարմիր ցուլ է իմ վրա հարձակվում և ինձ գեքնեց պարգապես, ինձ գեքնեց... Միակ բանը, որ մքածում էի, ասի՝ լավ, իր կոտորներից էսպես բռնեմ, որ չսեղմի, կուրծքս չջարդի, մնացածը ոչինչ: Դիմադրում եմ, էսպես պահում եմ կոտորները ու սկսում եմ դիմադրել: Ահագին էղպես: Ցլին ոնց որ բան չհաջողվեց: Ոնց որ բան չարագվեց, ասի լավ, էս բանը՝ ցուլը, չի կարողանում, հլա սպասի ես փորձեմ: Ոնց որ ուժ փրկեցի, շուտ փրկեցի ցլին, ցուլն ընկավ: Ցուլն ընկավ, ելա կանգնեցի, մեկ էլ փեսնեմ՝ հայրս, մի թիչ հեռու կանգնած, նայում է, ձեռքերը մեջքի հեքը դրած, կանգնած՝ նայում է: Ասի՝ այ հեր, էս ցուլը ինձ կոտորում էր, դու բան չարիք: Ներս ոչինչ չպարասխանեց, շուտ էկավ, էլի ձեռքերը մեջքին դրած՝ կամաց-կամաց գնաց: Զարթնեցի՝ երագ էր:

**ՄԵՐ ԶՐՈՒՅԱԿԻՅՆԵՐԸ (ԵՐԿՐՈՐԴ-ՍՅՈՒՆՅԱԿ)
ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՓՐԿՎԱԾ ՆԱՐԱԶԱՏՆԵՐԸ (ԶՈՐՐՈՐԴ-ՍՅՈՒՆՅԱԿ)**

Ֆրուցակիցների անունները, ծննդյան թվերը, վայրը, հարցազրույցի անցկացման վայրը

Զրուցակիցների լուսանկարները (Գասնիկ Մանուկյանի փոխարեն փրկադրված է նրա՝ Եղևռնի գոհեթին նվիրված "Ցալի կանչը" գրքի լուսանկարը)

Զրուցակիցների փրկված հարսզարների ծննդյան վայրը, նրանց դեգերումների ուղին մինչև Նայասարնի հանրապետությունում հաստատվելը

Զրուցակիցների փրկված հարսզարներից մեկի լուսանկարը (Գասնիկ Մանուկյանի հարսզարի փոխարեն փրկադրված է նրա "Սիփան սարի ծաղիկները" գրքի լուսանկարը՝ որպես իր և իր հարսզարների հայրենիքի կարտրի արքրահայություն)

1 Ալիդա Թովուգյան, 1948թ. Բեյրութում, Երևան

Նայրը՝ Աղաբազարից, մայրը՝ Մերսինից, Նունասարան-Լիբանան-Արևելյան Նայասարան

2 Ավետիս Բեշիշյան, 1930 թ., Բեյրութում, Երևան

Ծնողները՝ Աղանայի և Մարաշի միջև ընկած Լափաշ գյուղից- Ալեքսանդրիա-Պաղեստին-Բեյրութ-Նայասարանի Նանրապետություն

3 Անահիտ Նովհաննիսյան 1979թ., Թալինի Աշնակ գյուղ

Նայրը Մշո Գոմեր գյուղից- Արևելյան Նայասարան: Լուսանկարում Անահիտ Նովհաննիսյանի ամուսնու ծնողներն են՝ Մկրտիչը և Անահիտը Սասունի Մջգեղից

4 Ալբերտ Մամիկոնյան,
1953թ., Կիրովականում,
Երևան

Նայրը Արդվինից,
փարերից մեկը՝ Արդահանից-
Ռուսաստան-Պարսկաստան-
Լիբանան-Հայաստանի
հանրապետություն: Ալբերտ
Մամիկոնյանի հայրը փրկվել է
մեկ փարեկանում

5 Անահիտ Բարդակչյան
1940 թ., Բեյրութում,
Երևան

Ծնողները Մարաշից
Լիբանան-Հայաստանի
հանրապետություն:
Լուսանկարում Անահիտ
Բարդակչյանի մայրը՝ Մարին
և մորաքույրը Բեյրութում

6 Արփիկ Շահինյան 1923թ.,
Արմավիրի մարզի
Փարաքար գյուղ

Ծնողները՝ Բիթլիսի Թեղուր
գյուղից-Արևելյան Հայաստան

7 Անահիտ Նովսեփյան,
1952թ., Գեղարքունիքի
մարզի Նորակերտ գյուղ

Ծնողները՝ Բիթլիսի Սեխ
գյուղից-Արևելյան Հայաստան

8 Արթակ Նովսեփյան,
Գեղարքունիքի մարզի
Նորակերտ գյուղ

Ծնողները՝ Բիթլիսի
Օվ գյուղից-Արևելյան
Հայաստան: Լուսանկարում
Արթակի հայրն է: Նկարը
արտադրված է "Երկիր"
թերթից:

9 Առաքել Հարոյան, Ուջան
գյուղի գյուղապետ, ծնվել
է 1953թ. Ուջանում

Հայրը՝ Սերոբ Հարոյանը
Սասունի Ծման գյուղից
Սիրիա՝ Դամշու-
Հայաստանի
հանրապետություն: Առաքել
Հարոյանի հայրը՝ Սերոբ
Հարոյանը

10 Արեգնազ Պողոսյան,
1940թ., Երևան

Ծնողները Սասունի Արփկունք
գյուղից-Ռուսաստան-
Արևելյան Հայաստան:
Արեգնազի մայր Խանումը
փրկվել է 6 փարեկանում:

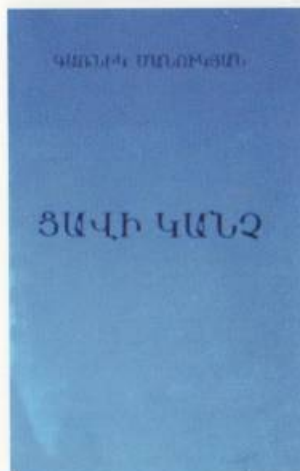
11 Ալմասր Նարոթյունյան,
1920թ., Աշտարակի
Ուջան գյուղ

Ալմասրի մայր Նայկանուշը
Բաթմանա դաշրի
Գրասիրա գյուղից էր,
փրկվել է 13 փարեկանում,
ճանապարհներին թաղել
է սպանված մորը, սովից
մահացած եղբորը, քրոջը:

12 Գառնիկ Մանուկյան,
Գեղարքունիքի մարզի
Նորակերպ գյուղ

Վանի թիմար գավառի
Մոսրաթ գյուղից-Արևելյան
Հայաստան

13 Գարեգին Չուգասզյան,
Երևան

Պապը՝ ԱՄՆ-Մերասրիա
Իրան-Թավրիզ, Հայաստանի
հանրապետություն:
Լուսանկարում Գարեգին
Չուգասզյանի պապն է:

14 Գյոզալ
Նովիաննիսյան, 1918թ.,
ծնվել է երկրորդ գաղթի
ճանապարհին, Արմավիրի
մարզի Դալարիկ գյուղ

Ալաշկերտի Խասարուր
գյուղից-Արևելյան Հայաստան

15 Գրիշ Բաղայան, 1935թ.
Վուրայքի մարզի Գեղաշեն
գյուղ

Վանի Վերին Սիփան
գյուղից-Արևելյան Հայաստան

16 Ելենա Արդահանյան,
Երևան

Տայրը Արդվինից,
մայրը՝ Արդահանից ոչ
հեռու՝ Շավշեթ գյուղից
Վրաստան-Հայաստանի
հանրապետություն

17 Էլյա Դավթյան, 1938թ.,
Աշնակ գյուղ

Ծնողները Սասունի Գոմեր
գյուղից-Արևելյան Հայաստան

18 Էլենորա Ղազարյան,
1949թ., Աշնակ գյուղ

Ծնողները Սասունի
Մջգեղից՝ Արևելյան
Նայաստան: Լուսանկարում
մայրն է:

19 Թամարա Պողոսյան,
1924 թ., Գյումրի

Ծնողները՝ Բասենի գավառի
Էկկարաթ գյուղից՝ Վրաստան-
Արևելյան Նայաստան

20 Նայրապետ Յազիրյան,
1920թ., Սալոնիկ,
Նունաստան, Երևան

Ծնողները՝ Դարդանեղից
Նունաստան՝ Սալոնիկ-
Նայաստանի
հանրապետություն

21 Նամյեր Նովսեփյան,
1951թ., Թալինի Աշնակ
գյուղ

Ծնողները Սասունի Մջգեղից
Արևելյան Նայաստան:
Լուսանկարում Նամյերի
պապեղբոր կինն է՝ Վարդերը,
Սասնա Դժուկ գյուղից:
Վարդերի աջքի առաջ սպանել
են նրա երկու զավակներին,
երկուսին փարել անհայտ
ուղղությամբ, ավելի ուշ
սպանվել են ամուսինն ու
ավագ, վերջին զավակը:

22 Նրաչ Նովհաննիսյան,
1941թ., Արմավիրի մարզի
Դալարիկ գյուղ

Նրաչ Նովհաննիսյանի
ծնողները՝ Միրանը և
Գյոզալը Ալաշկերտի
Խաստուր գյուղից հասել
են Արևելյան Նայաստան:
Միրանը որբացել է հինգ
փարեկանում:

23 Նամեստի Ավագյան,
1945թ., Բաղդադ՝ Իրաք,
Երևան

Մայրը Թագուհին Վանից էր,
փրկվել է 3-4 փարեկանում,
ժանտախտով հիվանդների
միջից նրան վերցրել են
որբեր հավաքող ամերիկացի
միսիոներները: Ընդամենից
միակ փրկվածն է: Այրել է
Իրաքում:

24 Նովհաննես
Նովհաննիսյան,
Ապարանի Չքնաղ գյուղ

Տալը՝ Նայկանուշը Մշո
Բուլանդխից էր, 1915թ.,
գաղթի ճանապարհին 10
փարեկան աղջկան դիակների
փակից հանել են ռուս
զինվորները: Ընդամենից
միակ փրկվածն է:

25 Մուշեղ Գևորգյան, 1952թ.
Թալինի Դաշտաղեն գյուղ

Պապը՝ Մշո Բաղլու
գյուղից, փառը՝ Վանա
Արճնից-Արևելյան
Նայաստան: Տալը՝ Խումար
Նովհաննիսյանը իր կորած
բրոջը գրավ միայն 1987թ.,
երբ ինքը 77 փարեկան էր:

26 Նահիրի Թաջիրյան,
1936թ., Կահիրե, Երևան

Կեսարացի մայրն ու ամասեցի հայրը ծանոթացել և ամուսնացել են Կահիրեում՝ Եգիպտոս-Նայասրանի հանրապետություն: Պապը Կիլիկիայում կրված ֆրանսիական բանակի կամավոր էր:

27 Նվարդ Մանասյան,
1969թ., Երևան

Աղանա- Նունասրան-Նայասրանի հանրապետություն:

28 Սարիբեկ Թովմասյան,
1954թ., Ուշան գյուղ

Նայրը՝ Կիրակոս Թովմասյանը Բաթմանից էր, Սասուն-Ղաճշու՝ Սիրիա-Նայասրանի հանրապետություն:

29 Սամվել Միրզոյան,
1929թ., Գեղարքունիքի մարզ, Նորակերտ գյուղ

Ծնողները՝ Բիթլիսի նահանգի Օվ գյուղից-Նայասրանի հանրապետություն:

30 Վարդուհի Մարտիրոսյան, 1932թ., Թուրքիայի Իսկանդերունք քաղաքում, Երևան

Իսկանդերուն-Սիրա-Նայասրանի Նանրապետություն

31 Վարդ Աբաջյան, 1954թ., Աշնակ

Նայրը՝ Մանազկերպից-Արևելյան Նայասրան: Մայրը՝ Զոզան Գվարս գյուղից էր: Լուսանկարում ձախ կողմինը Վարդի մայրն է՝ Զոզանը:

32 Վասակ Թորոյան,
1949թ., Թալինի Շղարշիկ գյուղում, Երևան

Նայրը և փայրը՝ Բիթլիսի նահանգի Մուրկան գավառի Արփի գյուղից-Արևելյան Նայասրան

Վասակ Թորոյանի հայրը

33 Վազգեն Ղուկասյան,
1933թ., Աջնակ

Ծնողները՝ Խուրթի Ավարք
գյուղից- Արևելյան
Հայաստան: Լուսանկարում
հայրն է՝ Խուրթեցի Խաչոն,
Սովետական Հայաստան
թերթի 1988թ. հունվարի 1-ի
համարում

34 Վարդան Հակոբյան,
1960թ., Գեղարքունիքի
մարզի Նորակերպ գյուղ

Պապերը՝ Վանի Մխկներ
գյուղից- Արևելյան
Հայաստան

35 Տաթևիկ Հովհաննիսյան,
1983թ., Երևան

Պապերը՝ Ալաշկերտի
Խասարոտ գյուղից-Արևելյան
Հայաստան

Ներազոտություններ Թուրքիայում՝
«Երանի նրանք գնացած չլինեին»
Հայկական հիշողությունների քեռը
Թուրքիայում

Լեյլա Նեյզի

«Երանի նրանք գնացած չլինեին». հայկական հիշողությունների բեռը Թուրքիայում

Թուրքիայում մեր գրույցի մասնակիցներից մեկը, խոսելով հայերի մասին, օգտագործեց վերը բերված արտահայտությունը. «Երանի նրանք գնացած չլինեին»: Այս արտահայտությունը նշանակալից է, քանի որ այն մարտնչում է անցյալի հանդեպ կարոտի վերջերս դրսևորվող երևույթը: Դրանով ընկալվում/պարկերացվում է մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև գոյություն ունեցող ներդաշնակ հարաբերությունների վրա հիմնված մի կորուսյալ հասարակություն, որտեղ վերջինների արդիականությունը հակադրվում էր առաջինների հեղափոխությանը: Անցյալն իդեալականացնող այս դիսկուրսը միաժամանակ լեկայն, հարմարորեն խուսափում է խորթին հարցերից, իր իսկ լռությամբ ենթադրել տալով, որ այս հողի զգալի մասը կազմող քրիստոնյա բնակչությունը «գնացել է» իր սեփական կամքով:

1990-ականներին առաջացած կարտախարի այս դիսկուրսը կարող է դիտարկվել որպես փաստանյայտների ընթացքում հանրային ոլորտում լռության մարմնաված անցյալի մասին խոսելու երկչոր փորձ: Մեր հեղափոխությունը ցույց է տալիս, սակայն, որ անհարմար իրենց փորձը փոխանցել են սերնդես սերունդ, և Թուրքիայում հայերի մասին անձնական ու փրկական հիշողությունները միանգամայն կենդանի են: Մենք նախընտրեցինք անցյալի հիշողություններին անդրադառնալ ներկայի համար դրա կարևորության փաստակցույթից: Նախորդ սերունդների փորձի մասին փրկություններից զար հայկական հիշողությունների բեռը, որը մարդիկ Թուրքիայում շարունակում են կրել, կարող է դիտարկվել մեր հասարակության՝ իր ոչ վաղ անցյալի, արդիականության և ազգային ինքնության դեռևս չուժկված և շիզոֆրենիային հարաբերությունների փոխաբերություն:

1923 թվականին հիմնադրված Թուրքական Նահապետության նպատակը նոր, ժամանակակից ազգ ստեղծելն էր: Արդիականության դիսկուրսը խիստ հաջողակ էր մեծ չափով ներգաղթածներից կազմված հասարակությունում, որոնք հույս ունեին բարելավել իրենց հեղափոխ սերունդների կյանքը: Նահապետությունը նոր կյանքի սկիզբ էր, և «Աթաթուրքի զավակների» սերունդը սովորեցնում էր կենսորոնանալ ապագայի վրա: Թուրքական ազգային ինքնությունը, սակայն, անխուսափելիորեն իր ներկից բերում էր նոր պարմության անհրաժեշտություն: Պարմությունն այնպես, ինչպես շարադրված է դասագրքերում, կենսորոնանում է ոչ թե վաղ անցյալի պարմությունների, բռնությունների և փրավմանների վրա, այլ՝ Կենսորոնական Ասիայիում թուրքերի ծագման խնդիրների: Թուրք լինել՝ ենթադրում էր խոսել թուրքերեն, ունենալ սուննի մահմեդական ծագում և նույնականանալ էթնիկ թուրքերի հետ: Նաշվի առնելով օսմանյան հասարակության բազմալեզու, բազմէթնիկ և բազմակրոն բնույթը, միասնական ազգային ինքնության պահանջի համառությունը շարերին հարկադրում է կամ հրաժարվել իրենց բոլոր փարբերություններից, կամ փարանջափել իրենց հասարակական ու անձնական ես-երը (ինքնությունները): Այս մոտեցումը կաղապարին մասամբ չհամապատասխանող մահմեդական համայնքների հանդեպ էր, այնպիսիք, ինչպիսիք քրդերն ու ալավիներն են: Օսմանյան հասարակության անբակրելի մասը կազմող քրիստոնյաները (և հրեաները) բացառվում էին: Պարմության դասագրքերը քիչ էին անդրադառնում նրանց, բացառությամբ թուրք ժողովրդի համար պարենցիալ վրանգ ներկայացնող «այլոք» հիշարարվումների:

Կրթական համակարգի կամ լրարվության միջոցներով մարմնավոր ազգային պարմությունը մարդկանց մարտնչու աստիճանը պայմանավորված է դրանց, ինչպես նաև այլ՝ անցյալի մասին գիտելիքների այլընտրանքային աղբյուրների մարզելիությամբ: Ժամանակակից թուրքական ինքնություն ստեղծելու փորձը հիրավի ձևավորեց թուրքական ազգայնամտությունը ներառող

հզոր միջին խավ, սակայն դրա հետ միասին բնավական վերնախավն անբնդիար բախվում էր հակամարտող շարժումների մարտահրավերներին: Այս պրոբլեմները մշտապես ուժային մեթոդներով ճնշվում էին: Գոբալ գործընթացներից հետո թուրքական ազգային պետության ամենագորեղ մարտահրավերն առաջ եկավ 1980-ական թվականներին, երբ ինքնության քաղաքականությունից բխող հակամարտությունները սկսեցին սպառնալիք դառնալ ազգային ինքնության բեկուն հիմքերին:

Ազգ-պետություն կայությունն այսօր հերազա ժողովրդավարացման ուղղությամբ համարձակ քայլեր է պահանջում, ներառյալ ոչ վաղ անցյալի պարմության վերագնահատումը որպես քաղաքացիների և պետության միջև նոր պայմանագրի միջոց: Նորագույն պարմության վերաբերման հնարավորություններից մեկը հանրային/ազգային պարմության և տեղական ու անձնական հիշողությունների խզման մարտահրավերն է:

1980 թվականի զինվորական հեղաշրջումից սկսած վերջին երեսուն տարիների քաղաքական ցնցումները, այդ թվում աշխարհիկ-խալամական հակամարտությունը և թուրքական բանակի ու ՔԲԿ-ի (Քրդստանի Բանվորական Կուսակցություն) միջև զինված բախումները հանգեցրին պարմության ու ազգային ինքնության հարցերի հանրային բնարկումների ծավալմանը: Ռևիզիոնիստական (քննադատարար վերանայող) պարմությունը մարտահրավեր է նետում պաշտոնական պարմությանը և փոքրամասնությունների նկատմամբ հեղափոխությունն ածում է: Անհատները և համայնքները, հաճախ հիշողությունների օգնությամբ, սկսել են իրենք հեղափոխել այլընտրանքային պարմությունները և ինքնությունները: Պարմական իրադարձությունների ոչ վաղ անցյալի անձնական և տեղական հիշողությունների կենսունակությունը հնարավորություն է տալիս մուտք գործել տարատեսակ, երբեմն հակասական դեպքերի շրջան:

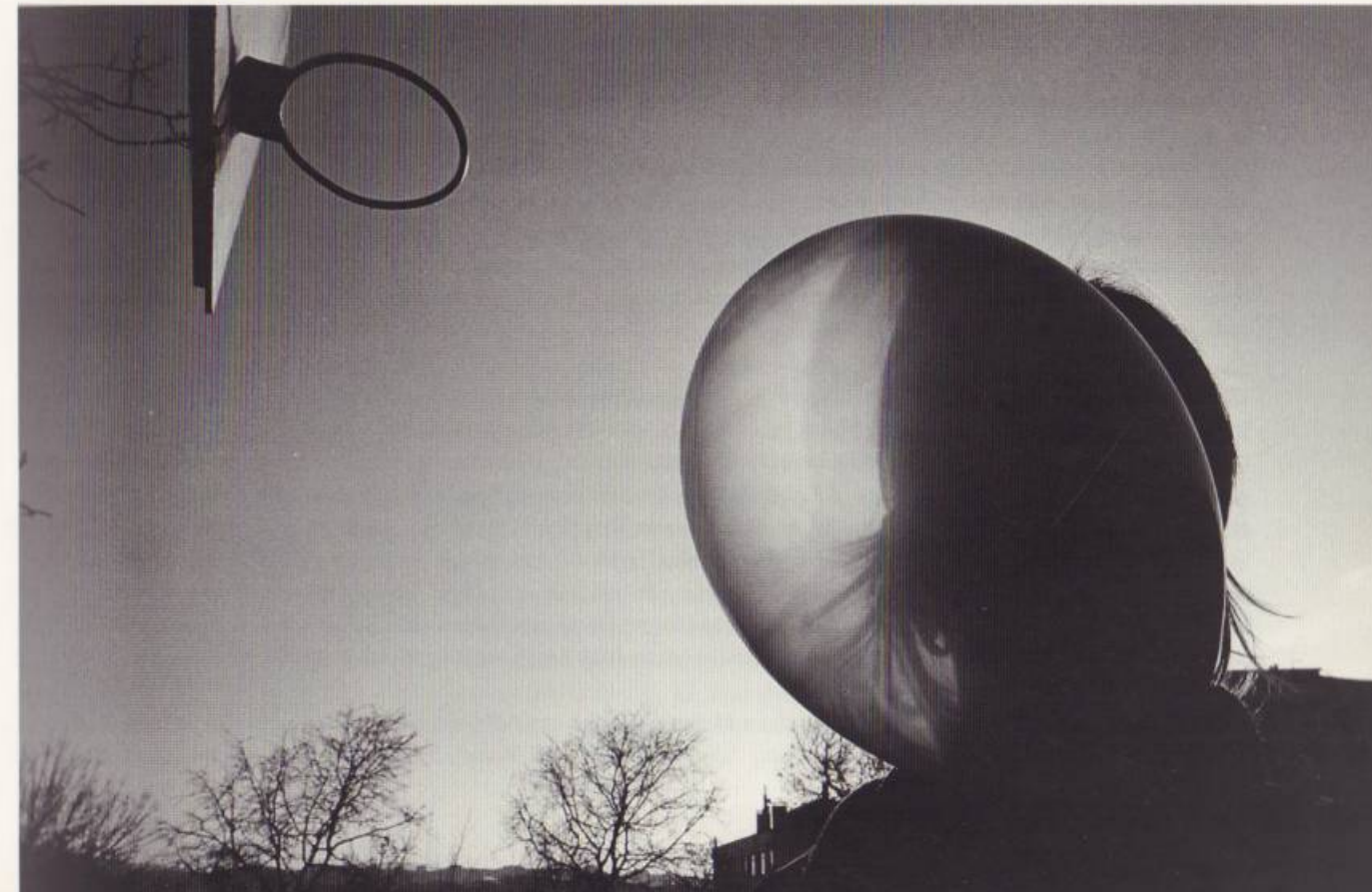
Նայվական հիշողությունների բեռը Թուրքիայում իր անցյալի հետ շիզոֆրենիկ հարաբերությունների օրինակ է. այսօրեղ հանրության լռությունը կամ մերժումը գոյակցում է նրա հետ, ինչն իրականում «բաց գաղտնիք» է: Թուրքիայում

կան որոշ համայնքներ և տարածքներ, որոնց վրա 1915 թվականը չի ազդել և որտեղ հայերի մասին հիշողություններ գոյություն չունեն: Լրաբովամիջոցների բնարկումները մեծ մասամբ կենտրոնացած են միջազգային քաղաքական խնդիրների վրա, այդ դեպքերի ազդեցությունը Թուրքիայի անհատների և բնակավայրերի վրա հաշվի չեն առնվում և չեն վերլուծվում: Ինչու՞ է նորագույն պարմությունն այսպես կրթող բնարկվում այսօրվա Թուրքիայում: Ինչպե՞ս են անհատները և համայնքները վերականգնում նորագույն պարմությունը: Ինչպե՞ս են 1915 թվականի իրադարձությունները փոխանցվել սերնդն սերունդ: Ի՞նչ կարծիք ունենք մենք պարմության հակասությունների և լռությունների մասին: Ինչու՞ Թուրքիայում հայերի մասին հիշողություններն այսօրն ևշանակալից են ազգային և այլ ինքնությունների կառուցման համար: Մրանք այն հարցադրումներից են, որոնք մենք առաջադրել էինք մեր հեղափոխության ընթացքում:

Մեթոդաբանությունը

Նկարի ունենալով հայերի հարցի նրբությունը Թուրքիայում, լուրջ խնդիր էր հասարակության տարբեր շերտերից պոբենցիալ գրուցակիցներ գտնել, ովքեր կկամենան խոսել այս հարցի շուրջ և կհամաձայնվեն, որ գրույցը գրի առնվի: Մենք չէինք ցանկանում նաև հարցազրույցի թեման սահմանափակել այնպես, որ հնարավոր բնարկումների ընդգրկումը նեղանա: Մեր գլխավոր ռազմավարությունը անձնական վտահեղի կապերի միջոցով գրուցակիցներ գտնելն էր: Օրինակ՝ յուրանբանչյուր հարցազրույց անցկացնող գրուցակիցներին որոնում էր իր անձնական ծանոթների ցանցի միջոցով: Այս ցանցերի միջոցով մենք կարողացանք

պարմություններ գրանցել փարբեր սեռա-փարիբային խմբերի և էթնիկ, կրոնական ու սոցիալական միջավայրերի պարկանող հասարակ մարդկանցից: Մեր սեփական ինքնությունները և մեր անձնական կապերը գրույցների ընթացքում կարևոր դեր խաղացին վերջնական արդյունքի և հաջողության հասնելու համար: Զրույցի մասնակիցներին մենք խնդրում էինք պարմել իրենց ընտանիքի և ծննդավայրի պարմության մասին այն, ինչ իրենք գիտեն: Իրականում դրանք ոչ թե հարց ու պատասխանի վրա կառուցված հարցազրույցներ էին, այլ՝ պարմողին ունկնդրելու փորձ: Մեր նպատակը գրուցակիցների համար իրենց սեփական պարմությունները կառուցելու մթնոլորտի ստեղծումն էր:

Նարցագրույցները մենք իրականացրել ենք անցյալում հայերի ցայրուն ներկայացվածության փարածքներում: Մենք աշխատել ենք Սփյուռքում, Կենտրոնական Անատոլիայում և մասնավորապես Նարավ-Արևելյան Անատոլիայում: Մեր գրուցակիցները սերնդային, սեռային, փարածաշրջանային և հասարակական պարականելության առումներով շատ փարբեր էին: Նարցագրույցների մեջ ընդգրկված էին մարդիկ, ովքեր իրենց նույնացնում էին որպես թուրքեր, բրդեր և հայեր: Այս ծրագրի համար գրանցվել, վերծանվել և արխիվացվել են շուրջ հարյուր հարցազրույց:

Այսօր մենք հրատարակում ենք փաստերը անձի պարմություն իրենց սեփական մարմնամբ: Յուրաքանչյուր անհատ, անշուշտ, եզակի է, սակայն մենք փորձել ենք ներկայացնել հնարավորինս փարբեր փաստի անձանց, ինչպես նաև պարմություններից բխող փարբեր թեմաներ: Քանի որ մեր հարցվողներից ոմանք անանունություն պահանջեցին, մենք ամենուր օգրագործել ենք ծածկանուններ: Տեսքերին ուղեկցող լուսանկարները նույնպես պարզ դիմանկարներ չեն, այլ՝ յուրաքանչյուր հարցազրույցի ոգին ներկայացնելու փորձ:

Թեմաները

Մեր գրուցակիցներին մենք խնդրել ենք խոսել իրենց ընտանիքների և իրենց ծննդավայրի պարմության մասին: Նրանց պարմություններն ըստ էության փարբեր աղբյուրներ ունեն իրենց սեփական հիշողությունները, նախորդ սերունդներից փոխանցված հիշողությունները (նրիշողություններ), գրավոր պարմությունը և լուսավամիջոցները: Պարմությունները հաճախ մանրամասն փրեկություններ են պարունակում գրուցակիցների, նրանց ծնողների, պապերի-փարբերի և, որոշ դեպքերում, նրանց պապերի և փարբերի ծնողների մասին: Մա հնարավորություն է ընձեռում վերլուծել, թե մեր գրուցակիցներն ինչ կերպ են վերականգնում մոտիկ անցյալը:

Մեր գրուցակիցների մեծ մասը, եթե նույնիսկ մենք ինքներս չէինք ընդգծում հարցը, 1915 թվականը նշել է որպես 20 դարի Անատոլիայի պարմության ըստ երևույթին ամենացավալի իրողություններից մեկը: Նայական բնակչության համար խիստ աղերալի հեղանքներից զատ 1915-ը հսկայական ազդեցություն է թողել Անատոլիայի բնակավայրերի և մարդկանց վրա, որոնց արձագանքները կարելի է զգալ միջև այսօր: Նյութական մշակույթի մնացորդները, որպիսիք են ավերվող եկեղեցիները, փրները, գերեզմանոցները, անհամար իրերը, ինչպես՝ պղնձյա սկուրեղները, կարի մեքենաները կամ դաշնամուրները ամենուրեք են: Նայերի մասին փրեղական պարմությունները նույնպես կենդանի են պահում հիշողությունները: Առանձին անհատների, հայերի մասնակցությամբ փրեղի ունեցած փրեղական իրադարձությունների, թաղված հայկական գանձերի մասին պարմությունները փոխանցվում են սերնդե սերունդ: Կյանքում հայերը «հայրենվում են» նույնիսկ մարդկանց երազներում, անեծքների և մոգական խոսքերի միջոցով, որոնք, ըստ շարբերի, հայերը հեռանալիս թողել են իրենց հայրենիքի լանդշաֆտներում:

1915 թվականը մեր գրուցակիցների մոտ ներկայանում է որպես կյանքի առանձին դրվագ: Բրիստոնյանների և մահմեդականների փոխհարաբերությունները միջև 1915 թվականը նրանց պարմություններում ներկայանում են խաղաղ գոյակցության

նկարագրությամբ: Պարմողներն ընդգծում էին մահմեդականների և բրիստոնյանների մշակույթային ընդհանրությունն ու պարմում էին միահյուսված կյանքի առանձին դրվագներ: Մահմեդականները մանրամասն պարմություններ էին հիշում իրենց ընտանիքների կողմից ճանաչված առանձին հայերի մասին: Դրանք հաճախ հարևաններն էին կամ գործարուները, ինչպես, օրինակ վարպետ արհեստավորները [*ուստա*]:

Խիստ ուշագրավ են Անատոլիայի հայ բնակչության ոչնչացմանը հանգեցրած դեպքերի նկարագրությունների ընթացքում մեր գրուցակիցների կողմից գործածվող արտահայտությունները: Նրանց կողմից օգրագործված փրմիների շարքին են պարկանում ուսգմական մոթիլիզացիա [*seferberlik- սեֆերբերլիկ*], պարբերած [*savas- սավաշ*], հակամարտություն [*catısma- չաթըշմա*], 1915, 1915 թվականի դեպքերը [*1915 olayları- օլայլարը*], արտաքսում [*tehcir, kaste- թեհչիր, քաֆլե*], զնալ կամ մեռնել [*yitim- գիթմեկ*], կոտորած [*katiam, kıym, kırim, kesim - քալիխամ, քլյրմ, քլրրմ, քեսիմ*], զնդասպանություն [*soykırım- սոյքրրմ*] բառերը:

Արուցակիցների կողմից օգրագործված փրմիները թույլ են փայլի դարողություններ անել, թե ինչպես են նրանք նախընտրում ներկայացնել իրադարձությունները: Մահմեդական գրուցակարի հեղ խոսելիս հայ գրուցակիցն, օրինակ, օգրագործեց *սեֆերբերլիկ* փրմինը, ասելով. «Եկեք օգրագործենք ավելի փափուկ բառեր, դրանք չափազանց մեծ ջալ չեն պարճառում»:

Յուրաքանչյուր պարմություն, անշուշտ, եզակի է, սակայն փարբեր համայնքների պարկանող անհատների պարմությունների համամարտությունը հնարավորություն է փայլի ուրվագծել որոշ հիմնական թեմաներ: Նայ գրուցակիցների պարմությունները թույլ են փայլի ներթադրել, որ Նրանք Դինքի սպանությունը շրջադարձային էր, այն ձևափոխեց ինչպես հայկական համայնքի ներքին, այնպես էլ հայ համայնքի և թուրքական հասարակության միջև առկա հարաբերությունները: Նրանք Դինքի սպանությունը և հանրության արձագանքն այդ սպանությանը հայերին խրախուսեց, որպեսզի նրանք հրատարակայնորեն խոսեն 1915 թվականի մասին: Այս երևույթն իր մեջ ներառում է թե ընտանական պարմությունները ներկայացնելը, թե օսմանյան պարմության պարասիանաբարմության մասին խոսակցությունները: Մեր հայ գրուցակիցները հղում էին անում հայերի ու մահմեդականների մրերմիկ հարաբերություններին, ընդհանուր մշակույթին, հողին կապվածությանը, 1915 թվականին փրեղացի մահմեդականների կողմից հայերի պաշտպանության դեպքերին, անցյալի դեպքերի ընդունման անհրաժեշտությանը, որպեսզի կարողանան որպես հավասար քաղաքացիներ միասին ապրել ժողովրդավարական հասարակությունում:

Նայ գրուցակիցների պարմությունները վկայում են նաև, թե ինչ է նշանակում մեծանալ գլխավորապես պաշտպանողական բնագրեր ունեցող քայքայված փորճամասնության համայնքում: Նրանք խոսում էին ընտանիքների կործանման և փրոհման պարճառով իրենց ընտանական պարմության թերի իմացությունների մասին, հաջորդ սերնդի պաշտպանության նպարակով 1915-ի դեպքերի շուրջ ընտանիքի ներսում լուրջան պարբերելի մասին: Նրանք քննարկում էին, թե ինչքան դժվար է հայերի՝ որպես փորճամասնության կյանքը և Թուրքիայի մահմեդական հասարակության ազդեցությունը վախեցած հայերի ինքնության ընկալման, ներկայացման և հանրային կիրարկման վրա: Նրանք դառնությամբ հասարաբարգրում էին, որ համայնքից դուրս իրենք ընկալվում են որպես ներգաղթածներից սերած օրար մահմեդականներ: Շարբերը խոսում էին անունների փոխաբերական դերի, զինվորական և քաղաքացիական ծառայությունների խորականության և Թուրքիայում ապրող հայերի վրա միջազգային հակամարտությունների վնասակար ազդեցության մասին: Չնայած ներհամայնական ամուսնությունների և համայնքի դարողներում իրականացվող հայաբեզու կրթության միջոցով հայերը վերարարողում են իրենց համայնքը, անընդհար նվազում է համայնքի դարողները հաճախող, մայրենի լեզուն օգրագործող, հայերի հեղ ամուսնացող երիտասարդների թիվը, և շարբերը սրարազաղթում են արտասահման: Միանգամայն հնարավոր է, որ Թուրքիայում փոխվում է հայի բնութագիրը, քանի որ երիտասարդ սերունդն իր հայկական ժառանգությունը հրապարակայնորեն հասարակելուն զուգահեռ իրեն ավելի հարմարավեր է գզում թուրքական հասարակության մեջ ինտեգրվելով:

Այն փաստը, որ ԶԲԿ-ն 1915 թվականի իրադարձություններում ճանաչել է քրդերի դերը, քրդերի հանրային դիսկուրսի, մասնավորապես երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչների վրա ունեցել է կարևոր ազդեցություն: Ճար գրուցակիցներ բացիևրաց քննարկում էին Նարալ-Արնեյան Թ-ուրքիայում հայերի դեմ սանձազերծված բռնությունների հարցում քրդերի պարասխանարվությունը: Այս իրողությունները բացառելիս հղում էր արվում պեղական քաղաքականությանը, կրոնական առաջնորդների ազդեցությանը և նյութական շահախնդրություններին: Քուրդ գրուցակիցները դեպքեր էին պատմում հայերի դեմ կիրառված բռնությունների, հայերի սեփականության բռնագրավման և հայ կանանց ու երեխաների առնանգման մասին: Նարցագրուցները հաստատում են, որ լայնորեն տարածված էին հայ աղջիկների (հազվագյուր՝ նաև փղաների) ներառումը մահմեդական ընտանիքներ: Պատմությունները վկայում են այս հարաբերությունների շահագործողական բնույթը՝ կանայք բռնությամբ տարվում էին սեռական ծառայություններ մատուցելու, աշխատանքի և երեխաներ ունենալու համար: Պատմությունները ցույց են տալիս նաև, որ տեղական հակամարտությունները քրդերի միջև արդյունքում կարող են հանգեցնել հայերի պաշտպանությանը: Պեղական բռնության և բռնագաղթի քրդական տարապանքների փորձն այսօր շարքերը նույնականացնում են հայերի անցյալ տարապանքների հետ: չն ս ոք չն (*չիվ ու պոչիվ*) քրդական արտահայտության իմաստը հենց նշանակում է, որ եթե հայերին խժոեղ են որպես «առաջին կերակուր», ապա քրդերը կդառնան հաջորդ կերակուրը:

Քանի որ հայկական ծագում ունեցող ընտանիքները և անհատները Անտառլիայում հայրնի էին, հայ հարսնացուների մասին պատմությունները կարող են հայտնաբերվել հաջորդ սերունդների, ներառյալ նրանց հետնորդների պատմությունների մեջ: Միջոցներից մեկը, որով հայ կանայք իրականում կարող էին արտահայտել իրենց ներկայացվածությունը, իրենց մահմեդական զավակներին իրենց պատմությունները փոխանցելն էր: Նույն կերպ, քանի որ հայերին պարկանած շար փներ, դաշտեր և նույնիսկ ընկերություններ՝ աշխատանքային գրասենյակներ հայրնի են, ապա նրանց պատմությունները նույնպես սերունդներ հետո կարող են ի հայտ գալ:

Կանանց և սեփականության մասին պատմությունները ցույց են տալիս, որ դժվար թե 1915 թվականը կարելի է վերագրել անցյալին. այն մնում է ժամանակակից Թ-ուրքիայի ամենօրյա կյանքի անքակտելի մասը:

Խիստ ուշագրավ միտում է դիտվում մահմեդականների, մասնավորապես երիտասարդների պատմություններում սեփական ընտանիքներում հայկականություն վերահայտնաբերելու և հայերի հետ իրենք իրենց նույնականացնելու: Ջոնի հետ նույնականացվելու նրանց այս մղումը կարող է դիտարկվել որպես ժամանակակից քաղաքական ինքնության արդյունք և իր պարասխանարվությունը հրապարակայնորեն ընդունելուց հրաժարվող հասարակությունում մեղքի դեմ պայքարելու միջոց: Երիտասարդ քուրդ գրուցակիցներից մեկի խոսքերով՝ այս համարեքստում ինքն իրեն գոհ ներկայացնելը կարելի է դիտարկել որպես իշխանության աղբյուր:

Թ-ուրքերի պատմությունները շար հստակ արտահայտում են ազգային պատմության և տեղական հիշողությունների հակասությունները: Նարցագրուցների թուրք մասնակիցները նույնպես ընդգծում էին մինչև 1915 թվականը մահմեդականների և հայերի միջև առկա մտերմիկ կապերը: Նրանք պատմում էին իրենց կամ իրենց ընտանիքների հարևանների, ընկերների կամ աշխատակիցների՝ անհատ հայերի մասին: Այդ հայերի մասին հիշողությունները սովորաբար երանգավորված են կարողով և ափսոսանքով: Պատմությունների հայերի կերպարները հաճախ իդեալականացված են՝ խելոք, աշխատասեր, կարգապահ, կրթված, առաքաձեռն: Մահմեդական գրուցակիցների անցյալի վերականգնումը միտված է հայերի արդիականությունը մահմեդականների թերզարգացությանը հակադրելուն: Դավաճանելով արեմտականական մտքեցմանը, իդեալականացված արդիականությունը թուրքերը նույնականացնում էին եվրոպական լուսավորվածության ենթադրվող համընդհանուր արժեքների հետ: Անցյալում մահմեդական էլիտան հավատում էր, որ օսմանյան հասարակությունը կարող է արդիականության հասնել միմիայն մահմեդականների առաջընթացին խոչընդոտող տեղացի քրիստոնյաների վերացումից հետո: Դրան հակառակ

ներկայումս խոսող մեր գրուցակիցների կարողախարային կարծիքով եթե հայերը «չգնային», ապա նրանց գյուղը, ավանը, քաղաքը և երկիրն այսօր կարող էին ավելի բարգավաճ լինել: Այս տարբերությունը կարող է պայմանավորված լինել հանրապետության նվաճումները ներկայացնող ցինիզմով: Նաչվի առնելով հայաջնջման քաղաքականության հաջողությունը, այն կարող է մեկնաբանվել նաև որպես մեղավորության արտահայտություն:

Թ-ուրք գրուցակիցների մեծ մասն, այնուամենայնիվ, 1915 թվականի մասին խոսելիս վարանուր և խուսափողական է: Նրանք գերադասում են չմասնակցել երևույթի և պարասխանարվության հարցերի ուղղակի քննարկումներին: Տեղացի անհատների և տեղական իրադարձությունների մասին պատմությունների փխրությունն ու ափսոսանքը շար դեպքերում հակադրվում է 1915 թվականի ընդհանուր քննարկումներին բնորոշ լուրջանն ու պաշտպանվողական կեցվածքին: Տարօրինակ է արդյոք, որ հայկական և քրդական հանրային դիսկուրսն, ըստ երևույթին, ավելի է փոխվել, քան թուրքերինը: Ներքին հակասություններով, լուրջամբ և խուսաճավումներով ապրելու գինն, այնուամենայնիվ, շար բարձր է, և երևում է, որ նույնիսկ թուրքերի մեջ հասունանում է տեղական հիշողությունների ու հանրային դիսկուրսի խզվածքը հաղթահարելու անհրաժեշտության գիտակցությունը: Դա նկատելի է հարկապես երիտասարդության մեջ, որոնց անձնական պատմության որոնումները բախվում են ազգային ինքնության սահմանների հետ:

Մերժողականության և անցյալի մասին հանրության լուրջան խախտումը, անհատների, ընտանիքների և համայնքների փորձի մասին միմյանց հետ գրուցելը կարևոր քայլ կլինի խաղաղության և փոխըմբռնման ճանապարհին թե Թ-ուրքիայի ներսում, թե Նայաստանի և Թ-ուրքիայի միջև: Բանավոր պատմության հետազոտությունները կարևոր միջոց են, որի օգնությամբ անձնական հիշողությունները կարող են արտահայտվել և կիսվել հասարակական ոլորտում:

Ինչ վերաբերում է հաշտությանը, մեր գրուցակիցները շարունակ ընդգծում էին այս տարածաշրջանում հայերի և մահմեդականների մշակութային ընդհանրության մասին, չնայած այս համայնքների միջև անցյալում թափված արյանը: Մեր գրուցակիցներից մեկի խոսքերով, «Եթե դուք նույնիսկ սպանել եք միմյանց, եթե դուք նույնիսկ միմյանց դեմքին չեք նայում, ձեզ երջանիկ դարձնում են նույն բաները»: Նրա կարծիքով երբ դուք դեմ առ դեմվում եք անցյալի հետ և պարասխանարվություն ընդունելն անխուսափելի է, այդ ամենը պետք է զուգորդվի ներմամբ և մոռացությամբ՝ որպես համարել ապագա անցնելու միակ հնարավոր միջոց: «Ինչպե՛ս կարելի է մոռանալ ջարդված ձեռքի ցավը: Դա կարելի է մոռանալ ներելու դեպքում: Մի բան է քննարկել, մի այլ բան՝ հարցականի տակ դնել, սակայն, ի վերջո, պետք է սիրես: Իսկ նրանք, ի պարասխան, պետք է քե՛զ սիրեն»: Նույն տրամաբանությամբ մեկ այլ գրուցակից անդրադարձավ անցյալ և ներկա սերունդների տարբերությանը, պնդելով, որ մեզ շրջափակող սահմաններն անհրաժեշտ է բացել, որպեսզի Արաքս գետն այլևս «վախի սահման» չլինի:

Գալիլեոյի մենությունը. «Պապիկ, ովքե՞ր են այդ Գյալուրները»

1960-ական թվականների սկզբներին Քամիլը հաճախում էր կենտրոնական Անաբոլիայի Աբշենիի քաղաքի Վեպերաս Մուստաֆա Քեմալի անվան փարրական դպրոցը: Չնայած խորհրդավոր և վախեցնող դպրոցի շենքը գրավում էր Քամիլի և նրա ընկերների հեղափոխությունը, միայն փարիներ հեղուկ նրանք խնայեցան, որ այն նախկինում եղել է աղջիկների կրոնական դպրոց: «Դուք գիտե՞ք նարարանները, որոնք օգտագործվում են եկեղեցիներում աղոթքի համար, մենք սովորում էինք դրանց վրա: Իհարկե դա առեղծված էր մեզ համար: Նրանք ասում էին. «Ահա «*քիլսևե*» [եկեղեցի], կամ նույնիսկ «*քիլսևե*» [լեռնական բարբառով]: Նկուղում մեծ երգեհոն կար: Մենք բոլորս հեղափոխված էինք դրանով: Երբ մենք սպեղն էինք սեղմում, դրանից ծայն էր գալիս և մենք փախչում էինք: Ուսուցիչները մեզ զգուշացնում էին, որ դրան ձեռք չտանք: Բայց մենք ոչ մի բան չգիտեինք այն մասին, որ երգեհոնը եկեղեցիներում են նվագում: Մեզ ոչ ոք այդ մասին չէր ասում, դա գաղտնի էր: Կարծես թաքցրած մի բան լիներ»:

Մարդիկ չեն ցանկանում խոսել այդ բաների մասին

Ներաբրբասեր մանուկ Քամիլն ուզում էր այդ գաղտնիքն իմանալ և միշտ հարցնում էր պապին. «Պապիկ, ովքե՞ր են այդ Գյալուրները» [«անհավարները»]: Նա աղաչում էր պապին. «Պապիկ, խնդրում եմ ասա, պապիկ, խնդրում եմ ասա», և բրբբբբում էր նրան, բայց պապը խուսափում էր. «Է՛, Քամիլ, ես հոգնած եմ: Է՛, Քամիլ, մի սրիպիր ինձ այդ պատմությունները պատմել»: Այնպես այնպիսի փրկելը կային, ինչպես Գյալուրների թաղամասը, Գյալուրի փունը, Գյալուրի համաձուր [հանրային բաղնիքը], բայց Գյալուրները այնպես չէին: Ոչ ոք նրանց մասին չէր խոսում ու Քամիլի հեղափոխությունը չէր բավարարվում: «Դա նման էր նրան, որ պեպությունը, կամ, ասենք, ոչ թե պեպությունը, այլ ինչ որ մեկն արգելել էր: Մարդիկ չէին կամենում խոսել այդ մասին: Ես ճշգրտորեն չգիտեի՝ վախի թե այլ պատճառով»:

Փոքրիկ Քամիլից թաքցված փրկությունները հեղափոխում էին. «Այս եկեղեցին հայկական եկեղեցի էր, այս եկեղեցում աղոթող մարդիկ Գրիգորյան հավաքի թիսպոնյաններ էին, սա միանձնուհիներ պարրաստող եկեղեցական դպրոց էր աղջիկների համար»: Դրա մասին նա խնայեցավ մեծանալուց հետո:

Չնայած ուսուցիչները փորձում էին երեխաներին հեռու պահել երգեհոնից, նրա պապը հոգնածության պատճառով հրաժարվում էր և «ինչ որ մեկը» նրան արգելում էր խոսել դրա մասին, այնուամենայնիվ հնարավոր չէր երեխայից թաքցնել Գյալուրների հեղափոխությունը:

«Ո՛վ է այն մարդը, որ ասել է «երկրագունդը կշարունակի պտտվել, եթե նույնիսկ դուք ինձ կախաղան հանեք»-, Գալիլեյը, դուք գիտե՞ք, նրան ինկվիզիցիայի մոտ էին բերել: Նա ասել է՝ «եղավ, երկրագունդը չի պտտվում»: Իսկ երբ նա հեռանում էր, նա ասել է. «ընկեր, դու հիմար ես, երկրագունդը պտտվում է»: «Ներիք է քեզ այդպես պահես», - ասել է նա: Նայերն ու թուրքերն միասին այնքան երկար են ապրել, որ ինչքան էլ ուզենանք դա մոռացության փայլ, վերջացնենք այդ, մեկ է՝ չենք կարողանա: Դա հնարավոր չէ, որովհետև մենք ունենել ենք այդքան մրերիմ, այդքան ընկերական և այդքան հարևանական հարաբերություններ»:

Քամիլը փորձում է պաշտոնական պատմագրության միջոցով հասկանալ այս դրացիության պատմությունը, անվեր մնացած եկեղեցիների կամ թաղամասերի, սեփականատերերին փոխած փրկելի և *համաձուրի* գաղտնիքը. «Մենք այսպես եկել ենք 1071 թվականին: Ո՛վ կար այսպես: Նայե՛րն էին այսպես, հույներն էին այսպես»: Պաշտոնական պատմագրության համաձուրն այդ օրերից Անաբոլիայի դռները բացվեցին թուրքերի համար մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, երբ արվարքին ուժերը «թշնամություն հրահրեցին երկու ժողովուրդների միջև, հայ և թուրք բնակչությունը շար լավ հարաբերություններ ուներ»: Ըստ Քամիլի պատմության առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ փրկելի ունեցավ «սաղարթների» մի շղթա. Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը հրահրեցին հայերին, Գերմանիան գրգռեց թուրքերին. «Այս մարդիկ պարկեշտ և ազնիվ էին: Մակայն մի փխմար բան եղավ, ինչ որ մեկը նրանց շեղեց ճանապարհից, քարոզեց նրանց և երկու ժողովուրդները թշնամացան: Իմ պապ Ալիի խոսքերով նրանք հաճելի մարդիկ էին: Մինչև նրբ: Մինչև այդ սաղարթները փրկելի ունեցան»:

Մադրանքի ենթարկված հայերը «արտաքսվել են»: Քամիլի համար դա անընդունելի մեծ մեղք է. «Դու մարդկանց պոկում ես հողից, որտեղ նրանք հազարավոր փարիներ ապրել են, և աքսորում ես նրանց: Ես հարցնում եմ ձեզ, կարո՞ղ է արդյոք նման դաժան բանն ընդունելի լինել, ճիշտ չէ»: Եվ նրանք, ովքեր պարասխանաբու են պարահաճի համար, ոչ թե Թալեաթը, էնվերը կամ Քեմալ փաշաներն են, այլ այն մարդիկ, ովքեր հրահրել են նրանց. «Երեքն էլ այս երկրում մեծացած ամենախելոք մարդկանցից են: Բայց պարերազմի ժամանակ գերմանացիք խառնաշփոթ սրբեղծեցին նրանց մեջ: Գերմանացիք օգնում էին մեզ այդ պարերազմի ժամանակ: Եվ դրա դիմաց խառնեցին մեզ ու հայերին բռնեցին այսօրեղից»:

Այս պարմությունը բացառում է այն գաղտնիքը, որով նա մրահողված էր փարրական դպրոցում և պարասխանում է իր կողմից պապին ուղղված մշտական հարցին, թե «ո՞վքեր են այդ գյալուրները»: Սակայն այն չի բացառում, թե ինչու՞ այդ պարմության մասին չի խոսվում, կամ արգելված է խոսել: Չնայած մեղավորները դիտարկվում են որպես դրսում գրվածներ, այս պարմությունը ափսոսանքների պարմություն է. «Դա սխալ էր, օսմանների կողմից թույլ րված բացահայտ սխալ էր»:

Նամեմարենք այն րները, որտեղ նրանք էինք ապրում, մեր րների հեպ

Այդ սխալը շար թանկ նարեց Աբշեհիի վրա: Նին ժամանակների Աբշեհիի նկարմամբ Քամիլի կարողը և հայերի մասին հիշողությունները խառնվում են. «Մա առևրի և արհեստների ոլորտում շար զարգացած քաղաք էր, շար ավելի առաջադեմ, քան Կոնյան և Աֆիոնը: Մա զարգացած էր, որովհետև հայերը այսրեղ էին ապրում»: Մեծ րարբերություն կար Աբշեհիի և այն շրջապարող բնակավայրերի միջև, Աբշեհիի հայերի և այն շրջապարող բնակավայրերում ապրող հայերի միջև. «Այս րարածքում, - ես մի հար եկեղեցի եմ րեսել Աֆիոնում, - ոչ մի րեղ սրա նման մեծ, շքեղ, հսկայական եկեղեցի չկար: Ինչու՞: Որովհետև Աբշեհիի բնակչությունը իրենց մասնագիտություններում շար աշխարասեր, հմուտ և փորձառու էին ու շար հարուստ»: Նայերի և թուրքերի Քամիլի համեմարությունը հիմնված է նաև ասարհանաբար աճող քննադարության վրա. «Եթե համեմարենք այն րները, որտեղ նրանք էին ապրում, մեր րների հեպ, նրանց աշխարարեղերը և մեր աշխարարեղերը, նրանց այգիները և մեր այգիները,

այս վիթխարի րարբերություն կրեսներ: Ինչպես Ամերիկայի և Թուրքիայի միջև: Դա շար հեպարքի է: Ուզում եմ ասել, որ մի կողմից փողկապ կապող ու գլխարկ դող մարդիկ էին, մյուս կողմից՝ բոկամաշիկներով ման եկողներ, մեծն անվաները»:

Իր հասարակության քննադարության հեպ մեկրեղ Քամիլն իղեպականացնում է հայերի նկարագիրը: Քամիլի կողմից երկու հասարակությունների ընդգծված րարբերության ընդգծումը հաճախ ոչ թե հակամարության, այլ համեարաշխության պարկեր է ներկայացնում: Աշակերտներից մեկը, որոնց առասպելականացված հայ արհեսպավորները «պաշրպանել և աճեցրել են», - Քամիլի պապն էր: Վարպերը պապին մաթեմարիկա էր սովորացրել: Նա մի արհեսպավոր էր, որ այդ րարիներին կարկին, քանոն, չափիչ և անկուռացուցիչ ուներ: Պապիլը միայն գրել և կարդալ գիրեր, բայց դա նրա հայ վարպերն էր սովորեցրել: Փայր կրրելու ժամանակ նա կանգեցնում էր Ալի պապիկիս. «Ալի, րդաս, լ՛ավ ես չափել, գծել, թղթի վրա նախագիծ, մի փոքր գծագիր կազմել ես»: Քամիլը հպարտ է, որ հայերից խոհարարական մշակույթ է սովորել. «Այդ մարդիկ հեքիաթային մեզե խախորժարեր միջոց] էին պարասարում Աբշեհիի մեկխաններում [ոտարորաններում]: Շար համով ժածան, գայլամուկ, նամանի ձկնկիթից և ուղեղից աղցան պարրասարերը հայերից են սովորել»:

Մեղքի վիթխարիությունը, այդ մեղքի հեպնանքով առաջացող ափսոսանքը այսրեղ է թաքնված: Երբ հայերը, որոնք ապահովել էին Աբշեհիի զարգացումը, հեռացան, այն երբեք այլևս առաջվանը չարձավ. «Տես, շար հեպարքի բան էի նկարել, այս մարդիկ շար կիրթ էին: Երբ նրանք հեռացան, թուրքերը շվարել էին, թե ո՞վ պերք է մեր ասարհանները սարքի, մեր շորերը կարի, երկաթագործությամբ գրաղվի: Նրանք ոչ մի բան չգիրեին»: Քամիլի պարմամբ բացառում է Աբշեհիի անցյալի նկարմամբ նրա կարողը և այսօր զգացվող ափսոսանքը. «Եթե այդ բաժանումը չլիներ, եթե մենք հայերի հեպ միասին ապրեինք, հնարավոր է, որ Աբշեհիը առևրի և արդյունաբերության րեսանկուռից շար հարուստ, շար հաջողակ րեղ լիներ»: Եվ հնարավոր է, որ նույն բանը ճշմարիտ է ամբողջ Թուրքիայի համար. «Նարավոր է, որ եթե նրանք այսրեղ մնային, Թուրքիան շար առաջադեմ հասարակություն լիներ: Մա այն բաներից մեկն է, ինչի համար ես ափսոսում եմ»:

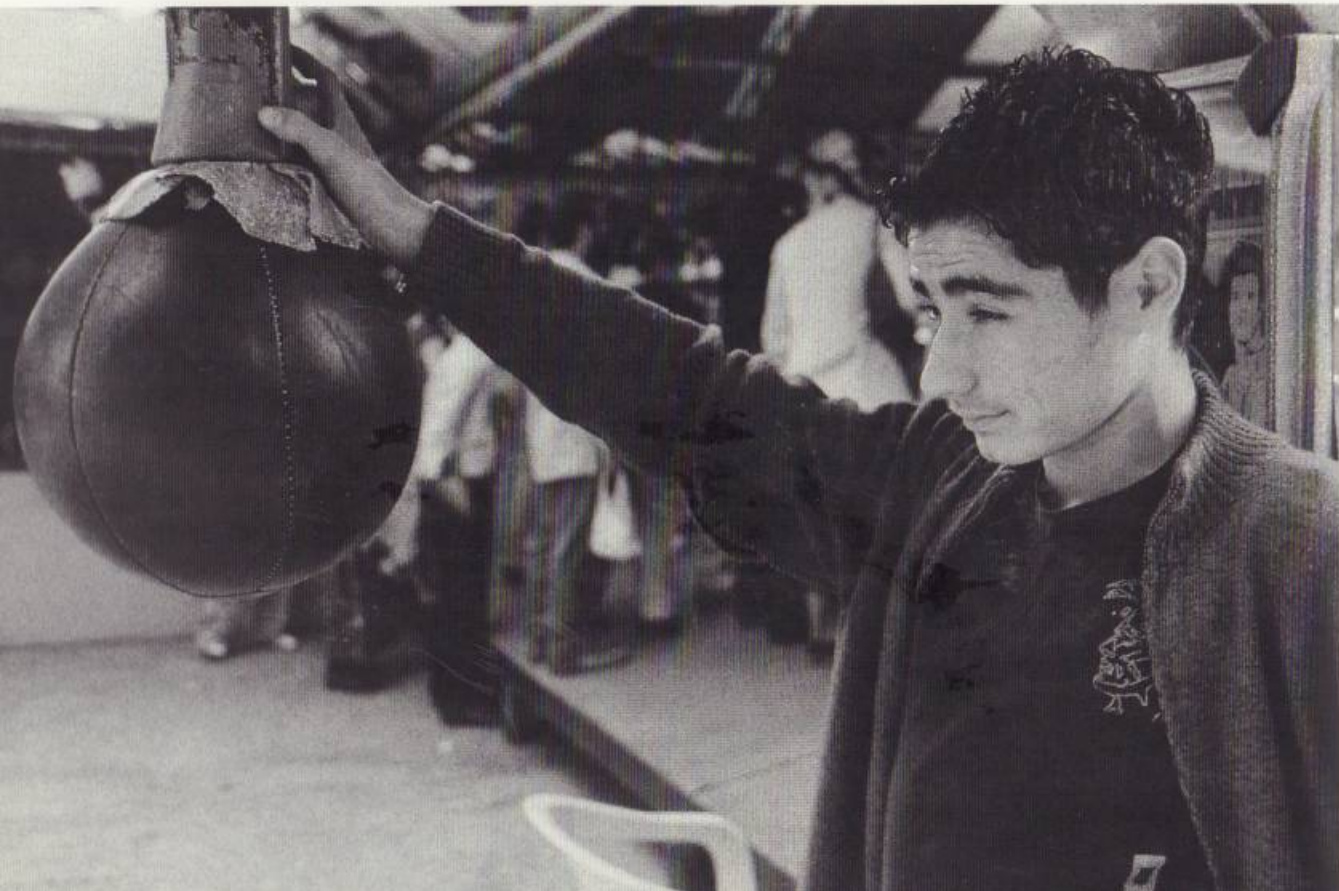
«Մաժանան» համար ցավող Քամիլի նման մարդկանցից բացի կան նաև մարդիկ, ովքեր ուզում են մոռանալ և թաքցնել «միասնությունը»: Ինչպես իր մանկության ժամանակ, Քամիլը շարունակում է հանդիպել նրանց, և շարունակում է չհամաձայնվել նրանց հեպ: Երբ որոշվեց լքված եկեղեցին որպես թարրոն օգրագործել, րարիներով կուրակված փոշին պերք է մաքրվել. «Երբ եկեղեցին լվանում էին, աշխարողներից մեկը ցանկացալ ջրի շիթն ուղղել պարերի վրա: Երբ ջուրը շվում էին պարերի վրա, րարեր նկարներ էին հայրելում: Նրանք լվանում-սպիրակեցնում էին այդ պարերը, որպեսզի ոչ ոք չիմանա, որ հայերն ապրել են այսրեղ: Կարո՞ղ եք պարկերացնել, թե ինչ ավերածություն էր սա»: Որքան Քամիլն ուրախ է իր մանկության ժամանակ «գյալուրի համամ» անունով հայրիկի համամի վերականգման համար, նույնքան նա րխուր է սպիրակեցված-լվացված պարերի համար: Նա հույս ունի, որ ժամանակին որպես աղջիկների կրոնական, իսկ հեպագայում իր համար նախնական դարող ծառայած շնեքը նույնպես կվերականգնվի: Խոսելով գրաղեցված հայկական րների մասին, նա ասում է. «Գրողը րանի, մենք նույնիսկ չէինք մրածել դրանցից մեկ-երկուսը վերականգնելու մասին»: Վերականգնումը երևիաներից թաքցված գաղտնիքների բացահայարման ձևերից մեկն է, թաքնված պարմության համապարասխանեցումն է իրականությանը: Դա առնվազն հարզանքի եշան կլինի այն «համեարաշխությանը», որ որոշ մարդիկ ուզում են մոռացության րալ, և դա Քամիլի համար չափազանց կարևոր է, այնպես, ինչպես 1915 թվականի հեռանալու ժամանակ հարևանների կողմից նրանց թողնված կարի մեքենան, որը փոխանցվել է սերնդն սերունդ. «Պապիկիս հայրը: Նրանց կողքը Օնիկ անունով հարևան էր ապրում: Նա այնպես լավ, անկեղծ, մրերիմ հարևան էր, որ նրա հեռանալուց հեպր պապիկիս մայրը՝ Փաթման գիշեր ցերեկ լաց էր լինում Օնիկի հեպից: Այդքան շար էին միմյանց սիրում: Կա նաև շար հայրիկի մի պարմություն: Երբ նրանք հեռանում էին, հույս ունեին, որ կվերադառնան: Նրանք իրենց շար իրեր հարևաններին պահպանությանն էին հանձնել: Կարի մեքենան, ձեռքի կարի մեքենան, որը իմ պապը սրացալ: Դա հեպր մորս կողմից պապին հանձնեցին, մորս մայրը դա րարիներով օգրագործում էր: Այն հիմա մեր րանն է գրելում: Դրա պես կարի մեքենա չկար»:

Ինչպես համակերպվել ֆանտոմային ցավի հետ

Արամը Սրամբուլում ծնված 50 տարեկան հայ բժիշկ է: Նոր կողմից պապը Բիթլիսից է, փայրը՝ Կայսերիից: Մայրը կաթոլիկ է, ծագումով՝ Բուլղարիայից: Մի շարք պարճառներով Արամը սերտորեն ներգրավվել է թուրքական հասարակության մեջ: Ռալես նախկին ազգային հավաքականի մարզիկ՝ հայրը հանրահայր հասարակական դեմք է: Իրեն ծախակողմյան համարող Արամը հիմնականում հաճախել է ոչ հայկական դպրոցներ: Ամուսնացել է երկու անգամ, երկու դեպքում էլ՝ թուրք մահմեդական կնոջ հետ:

Իր ընտանիքի պատմության մասին Արամը քիչ բան գիտի: Նոր կողմից նրա փայրի հայրը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ զորակոչվել է և չի վերադարձել: Նոր կողմից փայրն ամուսնացել է փոքր հասակում, փայրիով մեծ մարդու հետ, մտավորապես այն ժամանակ, երբ նրա հայրը գնացել էր պատերազմ: Ընտանիքի անդամներից շարերն են գոհվել 1915

թ., սակայն Արամի պապը և փայրը Բիթլիսից Սրամբուլ գաղթելով փրկվել են: Սրամբուլում նրանք շարունակում էին խոսել լիբանեսից: Արամն ասում է, որ իր մանկության փայրիներին անցյալի մասին չէր խոսվում. «Այդ թեմաներն արգելված էին մեր մանկության փայրիներին: Դրանց մասին չէր խոսվում փայրը: Նրանք ասում էին, որ մենք ունեւոր էինք: Նրանք թաքցրել են ոսկով լի թիթեղյա փուփերը, որոնք իսպառ օգտագործվել են դժվար ժամանակներում»: Արամն ասում է, որ անցյալի մասին խոսելը հնարավոր դարձավ միայն վերջին փայրիներին. «Մենք երբեք չենք ուսումնասիրել մեր հայկական կողմը: Մեր հասունանալու փայրներին նման բաներ անելը համարվում էր ազգայնամոլություն: Նանգամանքները շար ավելի վրանգալոր և բարդ էին: Այն փայրիներին համենայն դեպս հայկական հարցն այնպես չէր քննարկվում, ինչպես այժմ»:

Նոր դիրքի և թուրքական հասարակության մեջ սերտորեն ներգրավված լինելու շնորհիվ Արամի ընտանիքն այլ հայերի համեմատ ավելի լայն ու բազմազան հասարակական կապեր ուներ: Միաժամանակ Արամը խոսում է, թե ինչ գնով է հայր թուրքիայում հասնում հասարակական ճանաչման. «Նա [հայրը] զգույշ մարդ է եղել: Եթե ներկայացնում ես թուրքիան մարզական ապարեզում և հայ ես, քո անցյալի առնչությամբ պետք է զգույշ լինես: Օրինակ՝ նա երբեք չի գնացել Նայասպան: Նավանաբար յի ներարկվել բացահայտ խտրականության, սակայն, կարծում եմ, դա իր գինն ուներ»:

Արամը հիշում է իր հայրիկի մի քանի պատմություններ, որոնք բացահայտում են ազգությամբ հայ մարզիկ լինելու դժվարությունը. «Երբ նա հաղթում էր մրցամարտում, թերթերը գրում էին. «Մեր մարզիկը հաղթեց մրցամարտում»: Բայց երբ պարտություն էր կրում, գրում էին. «Մեր հայ ծագումով մարզիկը պարտվեց մրցամարտում»: Կիպրոսի դեպքերի ժամանակ նա պետք է մրցեր հույն մարզիկի հետ: Ռազմական հարցերով կցորոն ասաց. «Մեզ խայրատակ չանես, դու պետք է հաղթես»: Մրցամարտի ժամանակ հայրս բռնուցքի հարված ստացավ, նրա հոնքը վնասվեց: Ստացավ մեկ այլ հարված, մյուս հոնքը նույնպես վնասվեց: Երբ վնասվում են երկու հոնքերը, բժիշկները սովորաբար դադարեցնում են մրցամարտը: Նա ասաց. «Ես շարունակում եմ»: Եվ մրցամարտում հաղթեց երկու արյունահոսող հոնքերով»:

Ո՞րտեղից ես: Անունդ շար արտասուվոր է

Արամը պատմում է թուրքիայում ապրող այն հայի կենսավորման մասին, ով 1915 թ. հեղու երրորդ սերնդից է. «Երբ հարաբերություն ես հաստատում մեկի հետ, խտրականություն չես զգում: Բայց կարող ես ճշում զգալ դրսից: Դաբեր, որոնց միշտ որևէ փող բախվում ես: Օրինակ՝ մեկնում ես մեկ այլ քաղաք, ճանապարհին ինչ-որ մեկը հարցնում է անունդ, և պետք է բացատրես: «Որտեղից ես» կամ «անունդ շար արտասուվոր է»: Ես թուրքիայի Նանրապետության քաղաքացի եմ, ինչ կպատահի, եթե ասեմ ես հայ եմ»:

Ի վարրերություն թուրքիայում հայերի մեծ մասի՝ Արամը, բժշկի կրթություն ստանալով, հաջողության է հասել. դարձել է քաղաքացիական ծառայող և կանաչ անձնագիր է ստացել, որը տրվում է միայն բարձրաստիճան քաղաքացիական ծառայողներին: «Նրանք գերադասում են, որ պաշտոնաբար անձ չլինես: Կանաչ անձնագիր ունենալն ինձ համար շար կարևոր էր: Ես ասում էի՝ նրանք ինձ նույնպես այն պարտավոր են տալ»:

Միշտ պետք է սիրալիր լինես

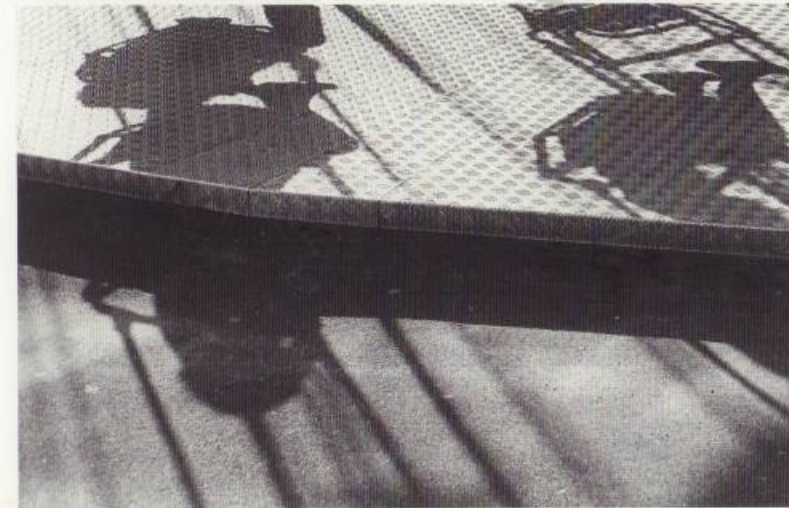
Սրամբուլում ծնված և մեծացած Արամն աշխարհ է Անտարտիկայի հեռավոր վայրերում, որտեղ, չնայած հայերի հարևանության հիշողությանը, ժամանակակիցներից քչերն են հանդիպել կամ աշխարհել հայերի հետ. «Նրանք առաջին անգամ էին

պարբերաբար ընկերանալ հայի հեպ: Ես որևէ անախորժության չեմ հանդիպել: Բոլորը շար բարյացակամ էին: Մական դա, անկասկած, կախված է նաև թեզնից: Դու գիտես, որ դու ես ես, ով միշտ պետք է սիրալիր լինի»: Անաբոլիայում որպես բժիշկ աշխատելիս Արամը հանկարծակի է եկել՝ հաղիպելով մի կրոնափոխ հայի. «Այնքան մի մարդ կար, որի անունը Մեհմեդ էր, նա բուրդ էր: Նա մեծ հեղափոխություն էր ցուցաբերում իմ հանդեպ: Մի օր պղնձյա սկուրեղ բերեց, որի հակառակ երեսին հայերեն փորագրություն կար: Ես հասկացա, որ նրա մայրը հայուհի է եղել»:

Ինչպես բոլոր հայերի համար, 1970-1980-ականներին, երբ ԱՄՆ-ն մահապարժի էր ենթարկում թուրք դիվանագետներին, Արամի համար դժվար էր. «Նրանք զանգահարում էին փուն և հայոյում կամ անիծում: Զանգահարողը չի ճանաչում թեզ, իրականում թո անունը չի փախի: Դու համարվում ես պարասխանաբու որևէ սխալի համար: Ես չէի համարձակվում ամուսնանալ այդպիսի մթնոլորտում»: Նայ կնոջ և մահմեդական փղամարդու ամուսնություններ պարահում էին, հակառակը՝ հազվադեպ: Այդ ժամանակաշրջանում Արամն ամուսնացավ իր թուրք գործընկերուհու հետ: Նրա գրքանչը, մինչ գույզը բժշկի պարբերականությունները կարարելու համար կմեկնեի Անաբոլիա, խնդրեց Արամին պարասխանել մեկ հարցի. «Որդիս, դու կկարողանաս պաշտպանել իմ աղջկան»:

Արամի կյանքում ամենադժվարին փորձությունները նրա պարտադիր զինվորական ծառայության ժամանակ էին: Թեև նա հանձնել էր քնություն, որը հնարավորություն էր փախի ընտրելու իր ծառայության վայրը, նրան այդ իրավունքը չբռնեց, քանի որ քրիստոնյաներն անվտանգության սպառնալիք են համարվում: Նա հիշում է, որ հրամանաբար սպային հայտնել է իր հիասթափությունը. «Ես կարծում եմ, որ դուք անարդար եք: Նենց սկզբից, հենց որ սկսում եմ կարարել իմ զինվորական պարբերականությունները, դուք ասում եք. «Դու մեզնից մեկը չես»»:

Արամը քննադատաբար է վերաբերվում նաև հայ համայնքին: Դա, թերևս, պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ նրա մայրը միշտ իրեն բացառված էր զգում. «Կա այլ ազգին պարկանելու հերևանք, հայերեն ասած՝ այլություն՝ «նա թուրք է»: Մյուս կողմը նույն բանն է անում, ապրում է նույն զգացմունքներով, նույնպես բացառում է»: Նրա վեճը ազգային փոքրամասնությունների հոգեբանության շուրջ հասկանալի է. «Այն կառուցվածքը, որը միշտ բացառվում է, պետք է ինքն իրեն պաշտպանի: Նրանք, ովքեր այդպես են ապրում, դառնում են պահպանողական, վախեցած: Նրանք չեն ներքաշվում քաղաքականության մեջ,

ասում են. «Թող նրանք ձեռք չբան ինձ, թող ես չներգրավվեմ: Եկեք չպակասեցնենք, չոչնչացնենք, չկորցնենք մեր մշակույթը»: Մա է վախը: Ե՛րբ է սկսվում ազգայնամոլությունը, ե՛րբ է դա իրոք վերաբերում մշակույթի պաշտպանությանը՝ դժվար է ասել: Յուրաքանչյուր դպրոց ունի իր միությունը: Նրանք միշտ Իշխանաց կղզիներն (Princes Islands) են գնում, որպեսզի նույն փարիքի աղջիկները և փղաները միասին լինեն: Բնականոն է թուրքերին այլ համարել, եթե ապրում են նրանց մեջ»:

Թուրքիայում ապրող շար հայերի պես Արամն ազգականներ ունի արտասահմանում: Եթե ոմանք 1915-ից փրկվածներն են, մյուսները

Թուրքական Նանրապետության փարիներին քրիստոնյաների դեմ կիրառված խորականության զոհերն են: Օրինակ՝ Իգալիայի քաղաքացի նրա թեռին Իգալիա է մեկնել 1960-ականներին, քանի որ արտասահմանյան քաղաքացիություն ունեցող մարդկանց համար Թուրքիայում դժվար է եղել աշխատել: Ի փարբերություն իր շար ընկերների և ազգականների՝ Արամը երբեք չի մտածել Թուրքիան լքելու մասին: Այն պարկանելիության զգացումի պարճառով, որ զգում է իր սոցիալական ցանցի և շրջապարի նկատմամբ. «Մեծ թվով փոքր հարաբերությունները կապ են սրելոծում: Դու միշտ ապրում ես նույն փարածքում: Զրոսնելով ճիշդիում կարող եմ պարզապես մի բուռ ընկույզ վերցնել խանութից: Իմ մանկության շար ընկերներ իմ հայրիկի մանկության ընկերների երեխաներն են: Այս համայնքը այլ զգացմունք է: Ես ապրում եմ իրականացված երազների զգացումով: Արմաբավորվել որևէ փեղ: Այդ է պարճառը, որ չեմ գնում արտասահման»:

Նա ընդգծում է, որ թուրքերը և հայերը նույն մշակույթն ու կապվածությունն ունեն փեղի հետ. «Ես չեմ կարծում, որ փարբերվում եմ իմ մշակույթով: Որովհետև պարկանում ես նույն հողին: Դու պարկանում ես այս փեղին: Եթե անգամ սպանել եք միմյանց, եթե անգամ չեք նայում միմյանց դեմքին, նույն բաներն են ձեզ երջանիկ դարձնում»:

Արամը մի հուզիչ անեկդոտ է պարմում, որն արտահայտում է Թուրքիայում ապրող հայի՝ անցյալի հետ հաշտվելու զգացմունքները. «Կինը և ամուսինն անհաշտ են և պարբերաբար են բաժանվել: Մյուս օրը կինն ընկերուհիներին ասում է. «Մենք որոշել ենք լքածանվել»: Երբ ընկերուհիները հարցնում են, թե ինչու, պարասխանում է. «Նա լավ գրոխկոնձի է փախի»: Երբ հարցնում են, թե դա ի՞նչ նշանակություն ունի, պարասխանում է. «Ես ուզում եմ հաշտվել»: Ինչպե՛ս կարելի է մոռանալ ջարդված ձեռքի ցավը: Դա կարելի է մոռանալ ներելու դեպքում: Մի բան է քննարկել, մի այլ բան՝ հարցականի փակ դնել, սակայն, ի վերջո, պետք է սիրես: Իսկ նրանք, ի պարասխան, պետք է թե՛զ սիրեն»: Ներելու, սիրելու և պարասխան սեր պահանջելու Արամի մրածումները կարևոր նպաստ են Թուրքիայում հաշտության մրածելակերպի ձևավորման համար:

Մարդկանց և ընտանիքի գաղտնիքների մասին

Մեթեն 24-ամյա փղամարդ է, փեսագրման մի նախագծի է մասնակցում, որը նվիրված է ընտանիքի հետ նրա հարաբերություններին, անցյալին և նրա բազմազան ինքնություններին: 2009 թ. մարտից սկսած նրա փեսը փեղադրված փեսայիցիլը դարձել է ընտանիքի մի մասը: Մեթեն հափշտակված ձայնագրում է խոսակցություններն ընտանիքի անդամների հետ և նրանց միջև. խոսակցության ժամանակ փեսայիցիլը միանում է: Նախագծին միանալու դրդապատճառները Մեթեն այսպես է նկարագրում: «Դա շարք ինքնակենսագրական նախագիծ է: Դա այն հարցի մասին է, թե ով եմ ես: Ես հարցուփորձ եմ արել հորս. իմ փղամարդկայնությունը, իմ փարբեր ինքնությունները...»:

Վաղ ուսանողական փարիքից սկսած Մեթեն վերահայտնագործել է իր ընտանիքի անցյալը՝ սեփական ինքնության հետ համակերպվելու համար. «Իմ նախնիների արմարները շարք խճճված են, և ես շարք թիչ բան գիտեի այդ մասին: Երբ երեխա

էի, դա կարևոր չէր թվում, բայց հիմա ուրիշ է»: Խոսելով իր փարբի, մոր և հոր հետ՝ նա հայտնաբերել է ընտանիքի անցյալը, որի մասին նախկինում շարք թիչ գաղափար ուներ: Նրա խոսքերով՝ անարթությունը գալիս էր նրա դաստիարակությունից. «Նրանք մոռացել էին, ուզում էին մոռանալ, իբր ոչ մի վախենալու բան չկա, որովհետև մենք թուրք ենք: Մենք բանվոր, ծախ կամ աղքատ չենք, մենք թուրք բուրժուա ենք»: Մտիպել ընտանիքի անդամներին խոսել անցյալի մասին՝ նշանակում է մի կողմ նետել վերջերս ձեռք բերած հարստության կեղծ դիմակը և անկեղծորեն արտահայտել փազնավանքը:

Ինչո՞ւ պիտի խելոք, գեղեցիկ, հարուստ ընտանիքի փղամարդը փոթորկի պես խառնի իր ապահով աշխարհը: Մեթեի համար դրա պարճառը դարձրեց բարձր դասարաններում նրա սեռական ինքնության հետ կապված ճգնաժամն է եղել: Նա ցնցված էր, երբ հայտնաբերեց, որ մի փեսակ օտար է հենց իրեն: Չնայած ճգնաժամը շարք ցավոր էր, դա ազարեց նրան և ստիպեց րացահայտել իր ինքնության այլ՝ ընտանեկան գաղտնիքների հետ կապված կողմերը:

Մեթեն, որ դաստիարակվել է որպես միջին դասի փարբան՝ թուրք, իր ընտանիքի փոխմաճառում հայտնաբերեց «թաքնված» հայեր, քրդեր և արաբներ: Նա խնդիր ունի իր սեռական ինքնության հարցերը կապել Թուրքիայում փրոդ վախի և լռության մարմնված այլ ինքնությունների հետ:

Ինչի՞ց է այս մուգ մաշկը

Մեթեն ծնվել է Մրամբուլում և մեծացել այն թաղամասերում, որտեղ ապրում էին միջին դասի ներկայացուցիչները: Քանի որ նա հարուստ ընտանիքի միակ զավակն էր, ծնողները նրան պաշտում էին, և նա մասնավոր թանկ դարձրեց էր հաճախում: Նա գիտեր, որ իր ընտանիքն արաբական արմարներ ունի, որովհետև իր հասակավոր ազգականները, այդ թվում մոր կողմից փարբիլը արաբերեն էին խոսում: Չնայած ջահել սերնդին արաբերեն չէին սովորեցրել, Մեթեի խոսքերով, նրա հայրը արաբական մշակույթը հպարտությամբ էր կապում օսմանյան անցյալի հետ. «Մեր ընտանիքում կարծիք կա, որ մեր ծագումը գալիս է սուլթան Մուրադ III-ից: Իմ հայրը պաշտում է օսմաններին»: Մակայն ընտանիքը ծագումով ոչ թե Օսմանյան կայսրության կենտրոն հանդիսացող Մրամբուլից է, այլ Նարավարենյան Անարոլիայում գտնվող Միիրթ քաղաքից: Մանկության փարբներին Մեթեն միաժամանակ ընկալում և ժխտում էր դա. «Տարրական դարձրեց ինձ ծաղրում էին մաշկիս մուգ գույնի համար՝ անվանելով «կեղտոտ քուրդ»: Ես գիտեի, որ մենք Միիրթ քաղաքից ենք, սակայն ամաչում էի դրանից: Ինձ համար ամենափաճ հարցն էր՝ «դու որտեղի՞ց ես», որին արագ պարասխանում էի՝ Մրամբուլից:

Մեթեի անհանգստության պարճառը Նարավարենյան Թուրքիայի քրդական լինելն էր: «Դու արևելքի՞ց ես», իրական հարցն այս էր՝ որտեղի՞ց է այս մուգ մաշկը: Ու՛մ հետ է իրենց երեխան ընկերություն անում: Որտեղի՞ց են նրանք եկել, հո կլան կամ ավազակ չեն: Ծնված լինելով ՔԲԿ-ի ակտիվացումից հետո՝ Մեթեն փորձում է առանձնացնել իրեն հարավ-արևելքից. «Ես նույնականացրի դա, բանի որ ծնվել եմ ահաբեկչության, բաղադրիչով, ՔԲԿ-ի ժամանակ: Այնտեղ վար բաներ են փեղի ունենում, բռնություններ, բայց ես դրա հետ ոչ մի կապ չունեմ»:

Դեռևս ընտանեկան նախագծի վրա աշխարհելիս Մեթեն ստիպված էր հաշտվել այն փաստի հետ, որ իր ընտանիքը ոչ միայն արաբական, այլև քրդական ու հայկական ծագում ունի: Նրա խոսքերով՝ հայրը խուսափում էր քննարկել սեփական հոր քրդական ծագումը. «Ես գամփոռե (ոչխարապահ շներ) ունեմ մեր ամառանոցում: Երբ դեռ դարձրեց էի գնում, պահակներից մեկն ինձ մի անձանոթ լեզվով բան ասաց, որը չհասկացա: Նա ասաց. «Դու քուրդ ես, ինչպե՞ս կարող ես ասածս չհասկանալ»: Մարդիկ մեզ անվանում էին «Միիրթի քրդեր»: Ես հորս հարցրի դրա մասին: Նա այնպես արձագանքեց, որ չհասկացա՝ դա ճմարություն՞ն է, թե՞ ոչ: Այդ թեման փեղնուրեղը փակվեց»: Քրդական ծագումը ոչ միայն ազգային, այլև նույնքան

դասակարգային խնդիր է: Մեթեն շշուկներ է լսել, որ իր պապը դոնապահ է եղել, սակայն հայրը ժխտել է դա: Նա չի կարողանում հասկանալ նաև, թե Սփամբուլ փեղափոխվելու ժամանակ դեռ փղա եղած իր պապն ինչպե՞ս է կարճ ժամանակահատվածում հարստություն կուրակել: Ընդհանրապես պարմության որոշ հանգամանքներ լռության են մտնում: Մեթեն բարկանում է հոր վրա. «Մենք հեղինակներ ենք նորություններին, դու երբեք չես ասել, որ մենք նաև ջուրդ ենք: Ոչ բոլոր ջրղերն են փղեղ, դաժան ու ահաբեկիչ»: Նրա խոսքերով՝ «նրանք էլ կարող են մարդ լինել»: «Իմ հայրը ստորադասի զգացում ունի: Նրանք մեծացել են՝ ոչնչացնելով իրենց թրդական էությունը, ուրնահարելով իրենցից ցածր կանգնածներին»: Միաժամանակ Մեթեն հասկանում է ընդհանրի՞ք՝ երեխաներին պաշտպանելու ցանկությունը. «Ես վիճում էի հորս հետ, բայց հասկանում էի նաև, որ նրա նպատակներից մեկն էլ ինձ պաշտպանել էր: Երբեմն ես ըմբոստանում էի նրա դեմ և ուզում էի վիրավորել նրան»: Մեթենի հիմնական խնդիրը, վերջ է վերջո, փղամարդկության և առարկայական վախի հակասությունն է. «Դուք չէք կարող պարկերացնել, թե ինչպես մկանուր, խիզախ, ինքնավստահ փղամարդը կարող է այդքան վախենալ շիբուկությունից և ճշմարտությունից: Ես փորձում եմ հասկանալ նրա էությունը, բայց նա դիմադրում է»:

Մեթենի ընդհանրի՞քի մեծագույն գաղտնիքը և վախի ամենամեծ աղբյուրը նրանց հայկական ծագումն է: 1915 դեպքերի մասին քննարկումն առաջին անգամ նա լսել է դեռևս դպրոցի ավագ դասարաններում. «Երբ առաջին անգամ լսեցի դրա մասին, մտածեցի՝ կարո՞ղ էր դրա նման բան փեղի ունենալ: Ի՞նչ ցեղասպանություն: Դա նացիստներն են արել: Նրանք փորձում էին դա նմանեցնել Նոլդոսարին, որովհետև մենք բոլորս գիտեինք նացիստների մասին և ուրիշ ոչ մի բան»:

Նրա աչքերի գույնը մուգ կապույտ էր, մանուշակագույն

Իր ծրագրի վրա աշխատելիս Մեթեն գիտակցեց, որ իր ընդհանրի՞քը հասկանալու բանալին իր մոր հայրական կողմի փառիկի հայությունը թաքցնելու փաստն է: Իր փառի՞քի հետ ունեցած գրույցներից նա ավելի շարք բան իմացավ Միլվայի մասին, որի անունն իր պապի հոր հետ ամուսնանալուց հետո փոխել էին Սուբրանի: Նրա փառը հիշում է այն խորհրդավոր դիպվածը, երբ Միլվան որբացավ Միլիթում. «Աղոթողների առաջնորդը մզկիթում քարոզում էր. «Մենք պետությունից լուր ենք ստացել, այդ անհավարները մեզ սպանելու են: Մենք պետք է սպանենք նրանց, քանի դեռ նրանք մեզ չեն սպանել»: Նրանք էին այս ասեկոսները փարածել: Մահմեդականները կտորոհածը սկսեցին ուրբաք օրը մզկիթից դուրս գալուց հետո»: Ջաբելը ամուսնացած կին էր, որի ամուսինը և եղբայրները սպանվել էին: Նրա հետ միայն իր աղջիկն էր մնացել: Մայրական կողմից Մեթենի պապը ամուսնացած էր մի արաբ կնոջ հետ, բայց փրկա չուներ: Չնայած նրա ընդհանրի՞քն ասում է, որ այդ մարդը Ջաբելին ու նրա դուստր Միլվային վերցրել է մարդասիրական նկատառումներով, Մեթեն կասկածում է նրա ազնիվ շարժառիթներին, երբ իմանում է, որ նա շուրջով ամուսնանում է աղջկա հետ. «Ես մտածում էի, որ Միլվայի մայր Ջաբելը սիրավեպ է ունեցել Միլվայի ամուսնու հետ: Կնոջ համար նա շարք ջանք էր: Նրանք հափշտակությամբ էին խոսում իմ փառի՞քի մոր գեղեցկության մասին: Նա յուրահավուր աչքեր է ունեցել, մուգ կապույտ, մանուշակագույն. Մեր ընդհանրի՞քում միշտ խոսվել է անհավարների գեղեցկության մասին»:

Նայության թեման Մեթենի պարմություններում զուգորդվում է սեռային խնդիրների հետ: Մեթեն պնդում է, որ Միլվայի մասին պարմությունը հիշելու գլխավոր պարճառներից մեկն այն է, որ Ջաբելը այդ պարմությունը բազմիցս պարմել է իր հարսին՝ Մեթենի փառի՞քին: Մեթեն դա համեմատում է փղամարդկանց վախկոտ լռության հետ. «Մայրիկիս փառի՞քի մայրն իր հարսին՝ փառի՞քիս միշտ ասում էր, որ «Նրանք դա արել են մեր հանդեպ, սպանել են եղբայրներին, ոչնչացրել են մեզ»: Կանայք նստում խոսում էին այդ մասին, և դա մնում էր նրանց մեջ: Գուցե երեխաները կարող էին դա լսել: Բայց մայրս չի հիշում, որ հայրս այդ մասին երբևէ բան ասած չի: Նայ մայր ունենալը նրան զոհ է դարձնում, սակայն նա երբևէ չի ուզեցել զոհի կարգավիճակում լինել: Տղամարդիկ լռում են: Ես փորձում եմ խախտել այդ լռությունը»: Նույնիսկ այդ պարմությունները լսելուց հետո, սակայն, պարտադիր չէ, որ ընդհանրի՞քի կանայք ցավակցեին հայերին. «Իմ մորաքրոջ ամուսինը չգիտեր, որ իր կնոջ փառը հայ է եղել:

«Եթե նա նրան ասելի, ու մի օր մենք կռվեինք, նա ինձ «հայի սերուն» կանվաներ»: Իմ փառը վեճերի ժամանակ ամուսնուն ասում էր. «Ախ, Օսման, դու հայի արյուն ունես»:

Թուր դեպքերում Մեթեն կարծում է, որ ծրագիրը վերափոխում է իրեն և իր ընդհանրի՞քը. «Ես բանաստեղծություններ եմ գրել: Ինչու՞ եմ նա դա գգում: Ինչպե՞ս կարող է ամբողջ ընդհանրի՞քից և ոչ մեկն այդ մասին չմտածել: Ես այնքան վախեցած էի, որ երբեմն մորս հետ միասին լաց էի լինում: Մայրս գրել էր Միլիթայում պարտափախված արաբական մակագրություններով ոսկի մարտադրամը, որը նրա փառը մահից առաջ իրեն էր փվել: Այդ օրերին նա երգում էր արաբական, թրդական և հայկական երգեր»: Մեթենն նույնիսկ հաջողվել է ձայնագրել իր հոր պարմած մի միջադեպ. «Երբ նա ծառայում էր Իսկենդերունում, նրա համազգեստի ուսի կողմում խաչի նման մի եշան կար: Մի անգամ ընկերների հետ թաղաք եկած ժամանակ մի փարեց կին կառչել է նրա ուսից՝ վաք թուրքերենով ասելով. «Տուր իմ խաչը... Եթե միայն դու իմանայիր, թե ի՞նչ են արել նրանք մեզ հետ»: Մեթեն հայրենաբերել է նաև, որ իր հոր ընդհանրի՞քում միայն Միլվան չէ, որ այդ ընդհանրի՞քում առևճակն մի հայ հարս էլ կա:

Ես փեսախցիկի հեղինակ եմ, ապահով փեղում

Մեթեն մտորում է իր ընդհանրի՞քում փեսախցիկի խաղացած դերի շուրջ. այն գրանցում է հուզումների վերելքներն ու վայրէջքները, թուրքական մի ընդհանրի՞քի ինքնընկալումը և ընդհանրի՞քի անդամների հարաբերությունները՝ բացահայտելով այն երկրասարդ սերնդի համար . «Մայրս լաց է լինում, իսկ նա փեսախցիկի հեղինակ եմ՝ ապահով փեղում: Երբ փեսախցիկը միանում է, իմ հայրն ուրիշ մարդ է դառնում: Երբ փեսախցիկը անջարված է, նա ավելի հավասարակշռված է դառնում՝ հոգու խորքում հպարտ, հասկանալ փորձող հոր դերի մեջ մտնելով. «Ես չեմ կարող խոսել, դու շարք խորն ևս փորփորում: Ես այս դերը կխաղամ, մենք երբեմն կվիճենք, բայց կարծում եմ՝ դու միշտ ճանապարհի վրա ես: Մյուս կողմից՝ ես վախենում եմ քեզ համար»: Նա, իհարկե, այսքան շարք բառեր չի օգտագործել: Մենք վիճում ենք, նա երգում է Թուրքիայի ազգային օրհներգը: Ես անջարում եմ փեսախցիկը և լարվածությունը թուլանում է: Ես այն կրկին միացնում եմ, որոշ ժամանակ դա նորմալ է ընդունվում, բայց նա հուզվում է: Նայրս իր կյանքում առաջին անգամ լաց է լինում»:

Մեթենի պարմությունը ցույց է փառիս, որ Թուրքիայի թաղաքական և մշակութային ոլորտներում կարարվող փոփոխությունների հերևանքով ավելացել են ոչ վաղ անցյալի հասարակական քննարկումները, և դրանք վերափոխում են ընդհանրի՞քների և անհարների հարաբերություններն ու անցյալի մասին հիշողությունները, միաժամանակ կարևորվում է նախկինում լռության մարմնավոր հիշողությունների և առանձնահատկությունների մեծացող դերը:

Մոսիի կանաչ աչքերը. ինչու՞ են ես փարբեր

Ադիլը ծնվել է 1983 թ. Դիարբեքիրում: Նա իր պապի առաջին թոռն է: Այի պապը գյուղում հարգված և հեղինակավոր մարդ էր, Ադիլին շար էր սիրում ու միշտ նրան երես էր փայխա: Ադիլը երջանիկ մանկություն է ունեցել, բայց շարունակ անհարմար էր զգում, երբ մոր կարած շորերը հագած դուրս էր գալիս: «Դե հասկանում եք, բոլորը մռայլ էին, սև մազերով և կեղտոտ շորերով: Իսկ իմ մազերը շեկ էին, շորերս՝ նոր: Մորս հարցնում էի՝ ինչո՞ւ են ես փարբեր: Բոլորն ինձ *բոզո* են անվանում, նրանք ինձ *զերո* են անվանում: Ինչո՞ւ են բոլորն ինձ ծաղրում: Ինչո՞ւ իմ մազերը սև չեն: Ինչո՞ւ իմ աչքերն այսպիսի գույն ունեն: Ինչո՞ւ են իմ շորերը այսպիսին»: Շիկահեր, կանաչ աչքերով Ադիլը միակ թոռն էր, որ նման էր ընտանիքի հայկական կողմին:

Ադիլի պապի մայրը՝ Մոսին, փասներեք փարեկան է եղել, երբ «նրանք բռնել են նրան, ինչպես շարերին շար փարբեր վայրերում»: 1915 թվականին զոհված իր ողջ ընտանիքից միայն Մոսին էր ողջ մնացել: Ադիլի պապի հայրը Մոսիին «զնել» էր նրան զամբյուղի մեջ թաքցրած մի գյուղացուց և հետո ամուսնացել, չնայած Մոսիից 20 փարով մեծ է եղել: Ադիլը Մոսիին աղոթ է հիշում. «Նա շար հաճելի կին էր: Նավարացյալ մահմեդական: Նա մշտապես աղոթում էր և ոչ մի բանի չէր խառնվում»: Սակայն Ադիլը չի մոռանում Մոսիի պարմությունները. «Դա շար ազդեցիկ և ցավոտ էր երեխայի համար: Նա լաց էր լինում և փխրում էր»:

Ադիլը միակ մարդը չէ, որ կրում է հայերի մասին հիշողությունների բեռը ժամանակին մեծաթիվ հայերի ապրած գյուղում: Ադիլի պապը թոռանը պարմել է իր մահից առաջ Ադիլի պապին խոստովանած Նուսեյն անունով մի մարդու մասին. «Նա ասում էր, որ «կենսագիրն հավաքեցինք գյուղի բոլոր հայերին: Էսքարում շար բարձր ժայռ կա: Բոլորին այնտեղ փարանք և մեկը մյուսի երևից ժայռից ցած գցեցինք: Ես այլևս չեմ կարողանում զիջերները քնել: Ամեն անգամ աչքերս փակելիս իմ կողմից ծորը զգված երեխաները ձեռքս բռնում են և ինձ քաշում դեպի ժայռը»:

Քահանայի դաշտը

Ադիլը հիշում է մի պարմություն, որը Մոսիին սփայում էր լաց լինել, իսկ այդ պարմության մասնակից Նուսեյնին՝ մեղավոր զգալ: «Մեղքի զգացում ունենք: Ես համոզված եմ: Մենք միասին էինք ապրում, իրար չէինք խանգարում, իսկ հետո չգիտեմ ինչ պարահեց, և մենք նրանց գույքին փրագանք: Օրինակ՝ մեր հողերի մեծ մասը նախկինում հայերի սեփականությունն էր: Պապս հիսուն փարի դափական գործերի վրա ծախսեց: Վերջ ի վերջո նա սրացավ բոլոր հողերը: Բայց մեր գյուղի շար փարածքներ հայկական անուններ ունեն: Օրինակ՝ Ռեջոն, Դիզն, Էլվին, Քեշիշը [քահանա]՝ «Քահանայի դաշտը»: Դա ուղղակի ակնհայտ է: Օրինակ, լուրեր են պարվում, որ Դիզեյում ապրել է հին հայկական թագավորը: Մեր պապն իր կյանքի մեծ մասն անց է կացրել Դիզեյում ոսկի փնտրելով: Ես հիշում եմ, թե ինչպես էր հայրս պապիս ծաղրում, «Դու թո կյանքի 20-30 փարին վարենցիր, բայց միայն երեք օսմանյան մեղադատում գրար»: Մարդիկ կարծում են, որ արտաքսված հայերն ուզում են վերադառնալ: Նենց այդ պարմառով էլ նրանք իրենց ոսկին այստեղ թաղել են: Ամբողջ Քուլպով մեկ բոլորը փորում են, ոսկի են փնտրում»:

Գյուղացիները վախենում են, որ հայերը մի օր կվերադառնան. «Ես լավ եմ հիշում այն ժամանակը, երբ ՔԲԿ-ն ակտիվացել էր, ես այդ ժամանակ դպրոցի բարձր դասարաններում էի սովորում: Այդ ժամանակ երեք պարսիզան սպանեցին: Նրանց մերկ

պատկերել էին հիվանդանոցի դիմաց: Մարդիկ ասում էին. «Նրանք թլպարված չեն, նրանք հայեր են, նրանք եկել են թողածը վերադարձնելու համար»: Այնտեղ մի փեղ կա, որտեղ մենք հաճախ քշում էինք մեր հոփը: Մեր գյուղի պահակախմբի անդամն այնտեղ գրնվող պարսիզաններին ասել էր. «Մենք գիտենք, թե դուք ինչու եք այստեղ, դուք բոլորը հայ եք, դուք եկել եք հողը մեզից խլելու համար»: Սա նրա խոսքերն են: Դուք կարող եք համոզված լինել, որ դա մարդկանց կողմից գյուղի պահակախմբին միանալու պարճառներից մեկն է»:

Նախնականները փոխվում են, խաղի կանոնները նույնն են մնում, բայց խաղացողներն արդեն փարբեր են: Օսմանյան ժամանակի Նամիդիե գործերը փոխարինվել են գյուղի պահակախմբերով, իսկ հայկական ջարդերը մեղավորության զգացումով կիջող քրդերն արդեն իրենք են զոհ դարձել. «Իրականում մինչև գյուղի պահակախմբի հայտնվելը մեր գյուղը շար աշխույժ փեղ էր: Բոսնիայից դեպքերը շարագան անվտանգության հետ կապված միջոցառումների հետևանքով: Գյուղի պահակախմբին միանալուց հրաժարվողները սփայված եղան այն լքել: Իսկ միացողները մնացին գյուղում»:

Ադիլի բարեկամներից մեկը միացել է գյուղի պահակախմբին, իսկ մյուսը համալրել է ՔԲԿ-ի շարքերը. «Նրանք հող ունեին, որտեղ հինգ փարվա ընթացքում մի գեղեցիկ առանձնաբուն էին կառուցել: Դա այդ ժամանակների ամենաշքեղ փեղից մեկն էր: Ելլո փուն նա փեղափոխվեց ամուսնը, իսկ աշնան դեպքերից հետո բոլորին սփայում էին հավաքագրվել գյուղի պահակախմբին»:

Մեր բարեկամը դիմադրում էր, ասում էր «Ես այս փունը 5 փարի կառուցում էի, և այնքանից ոչ մի դեպքում չեմ հեռանա: Ես ամեն գնով այստեղ եմ մնալու, եթե նույնիսկ դրա համար սփռված լինեմ միանալ գյուղի պահակախմբին»: Մեր մյուս հարևանը ուխտի գնաց Մատույան Արաբիա: Մի երկու փարի անց, րեսնելով, որ չի վերադառնում, մենք հասկացանք, որ նա միացել է ՔՔԿ-ին»:

Օգոստոսի փոթորկալի մի գիշեր, շփոթելով մի այլ գյուղի պահակի հետ, Ադիլի զարմիկը սպանել էր Ադիլի մեկ այլ բարեկամի. «Երբ նա րեսավ մեր սպանված զարմիկին՝ ցնցվեց: Նա անընդհար եր ու առաջ էր գնում, գրկում էր մարմինը, ուզում էր մնալ, բայց նրան, ի վերջո, զոռով փարան: Ամեն անգամ, երբ այս պարմությունը պարմում եմ, ներքին ցավ եմ զգում: Ես այն պարմում եմ հուսով, որ լսողը կհասկանա իմ ցավը: Եվ դա իմ բերը թեթևացնում է»:

Երբ դու գոհ ես, մարդիկ գլուխդ շոյում են

Դպրոցում սովորելով, գյուղում ու Սրամբուլում ապրելով, Ադիլը ձեռք էր բերել այն կենսափորձը, որ սփռվել էր նրան վերագնահարել Մոսկի հայ լինելու փաստը և խորականության դրսևորումները իր միակ հայ համադասարանցի Աբդուլլայի նկարմամբ: Զոհի իր կենսափորձն Ադիլը կապում է Մոսկի կերպարի հետ. «Տարիկիս հայ լինելու փաստն ինձ այդքան հեքաքրքրում էր, որովհետև փորձում էի հաղթահարել իմ մեղքի զգացումը»: Ադիլը գրկում է, որ դա բնորոշ է ոչ միայն իրեն, այլ նաև այլ քղերի, ովքեր նախկինում պարձենում էին, թե իրենց պապն ինչքան հայ է սպանել: Նրանք հիմա նույն կերպ փորձում են ապացուցել, որ իրենց փաստը հայ է եղել: Նրա կարծիքով՝ դա քրդական շարժման ցաղափարախոսության փոփոխության հետևանքն է և այս կերպ ճնշվողների հետ հարաբերություններ հաստատելու ցանկությունը. «Նայերի հետ կապ հաստատելը, նրանց հետ բարեկամական հարաբերությունների մեջ մրկելը արվոնության մի ձև է դարձել: Զոհի կարգավիճակը, այդ պարասխանարվությունը իշխանության ճանապարհ է բացում: Զոհ լինելը գոհացնող է, դա մարդկանց սփռում է շոյել թո գլուխը»:

Ադիլի գյուղի բնակչության փորձը և հիշողությունները մինչև այսօր մարդկանց կյանքի վրա ազդող բոնությունների շղթայի միայն մի մասն են:

Փորձանքը վերևից եկավ

Նեջմին թոշակի անցած 70 փարեկան ուսուցիչ է, դիպրորդի ունակություններ, հոյակապ հիշողություն ու պարմելու հազվադեպ հմտություն ունի: Իր մանկության Դիվրիջի քաղաքում, որը մի պահալանողական քաղաք է Անարոլիայում, Նեջմին վաղ փարիքից մեծահասակների պարմություններ էր լսում. «Խայրս հաճախում էր մի սրճարան, որտեղ ես սովորաբար լսում էի մեծերի խոսակցությունները: Այդ ժամանակ ութ կամ փասը փարեկան էի»: Նա անչափ զնահալում է բանավոր պարմությունները որպես րեղական պարմության աղբյուր. «Մեր բոլոր մեծերը մահացել են: Դա այնպիսի կորուստ է, որ ո՛չ արխիվները և ո՛չ էլ գրադարանները չեն կարող փոխհալուցել: Դա մեր ամենամեծ կորուստն է, աղեպ է»: Նեջմինի խոսքերով ամենահալասարի պարմությունների աղբյուրը թերուս փարեց կանայք էին. «Կիսագրագետ, կրթություն չստացած կանայք առավել ճշմարիտ և օրենկրիվ դալողություններ են անում: Նրանք հաճախ բնագղաբար շալ հեքաքրքիր բաներ էին ասում, բանի որ օժրված էին Անրձու կողմից րրված զնահալրման ունակությամբ»:

Նեջմին նկարագրում է հեռավոր և ինքամփոփ մի քաղաք. «Դիվրիջին խուլ բնակավայր էր, փակուղի էր քաղաքների միջև: Այնրեղից հնարավոր չէր որևէ րեղ գնալ: Դա վայրի բնությունով, քարափներով, սարերով շրջափակված մի րեղ է: Սրամբուլը

այնպեղից շար հեռու է և աներևակայելի, ինչպես լուսինը»: Ե՛վ ուշ բախումը ժամանակակից իրականության հետ, և՛ պարմության բանավոր փոխանցումը հնարավորություն է տալիս Նեջմիի մանկության պարմությունների միջոցով որոշ գաղափար կազմելու Դիվրիջի XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի կյանքի մասին: 1915 թվականը մեծապես ազդել է քաղաքի ժողովրդագրական, քրեական և մշակութային կյանքի վրա: Մանկության փարիներին Նեջմիի լսած պարմություններում այդ դեպքերի մասին խոսվում է: Բացի դրանից, նա ծանոթացել է կենդանի մնացած և աղեփից հետո վերադարձած ընտանիքների և ականաբես է եղել քաղաքի մահմեդական ու հայ հարևանների հարաբերություններին: Վկայակոչելով այն փաստը, որ 1915 թվականը լոկ նույնանման մի շարք դեպքերի բարձրակետն էր, Նեջմին հիշում է, թե ինչ է լսել փարեցներից 1895 թվականի մասին. «*Աղաների* [տեղական իշխանավորների] մեծ մասը բողոք էին: Գյուղերից եկածներն ուզում էին արագ հարստանալ, թախենել և իշխանության հասնել: Նրանք արյուն էին թափում և սարսափ փարածում: Մարդիկ վախենում էին: Նրանք ձիեր ունեին և զինված էին: 1895 թվականի դեպքերի ժամանակ բողոքական ցեղերը, համաձայնության գալով զինյալ խմբերի պարագլուխների հետ, հարձակվում էին հայկական տների վրա և առգրավում ունեցվածքը: Նաջող օրը խմբապետերը ծրի հաց էին բաժանում՝ ասելով. «Տավում ենք մեր հողում հայերին պարահաճի համար»: Տարեց մարդիկ ասում էին. «Մեր խմբապետերը թախաչիների կողմից հայերի կողոպուտած ունեցվածքից իրենց մասնաբաժինը ստանում և շքեղ առանձնավանդ են կառուցում»:

Նեջմիի կարծիքով XIX դարի մահմեդա-քրիստոնեական հարաբերությունների կարևոր հարցերից մեկը քրեական անհավասարությունն էր և դրան ուղեկցող նախանձի գզացումը. «Տեղական մահմեդականներն ավելի հնազանդ, զսպված ու մեկուսացված էին արաբին աշխարհից: Մեղք գործելու վախից հնարավոր չէր ինչ-որ արհեստով զբաղվել: Լավագույն դեպքում նրանք աշխատում էին հացի փռում, մսագործի մոտ կամ *համաւ էին* աշխատեցնում, որովհետև այնպեղ գինն ամրագրված էր: Կրոնական արգելքները խախտելու ռիսկը մեծ էր դարբնության, թիթեղագործության, ժամագործության և նման արհեստներում: Այս շահավետ մասնագիտություններով զբաղվում և հարստանում էին ոչ մահմեդականները: Նարսությունը փոխանցելու որևէ տեղ չկար և այդ մարդիկ ոսկի էին կուտակում, ու դրա մասին լուրեր էին պարվում: Որոշ մարդկանց մեջ այդ հարստությունների փրկանալու ցանկություն էր առաջանում: Գրեմվում էին միջնորդներ, անիրազեկ մարդիկ սադրանքների էին ենթարկվում: Չնայած դա արտաքսելու հիմք չէր, սակայն արտաքսումից հետո կարարվել է վերաբաշխում»:

Ասպրը հայտնվելուց հետո մենք լավ օր չենք տեսել

Քաղաքի սովորական մարդիկ ասում էին, որ Աղեփի պարմառը վերևից եկող և տեղական իշխանությունների հետ կապ չունեցող ուժերն էին: «Ջավակս, փորձանքը վերևից եկավ», - ասում էին նրանք: Ես նկատի ունեմ կառավարությունը, դա մեզ հետ ոչ մի կապ չունի: Մեր հարևան հայ տարիկը նույն բանն էր ասում: Նրանք ասում էին. «Ասպրը հայտնվեց, և մեր հայրենիքը վերացավ: Նայերն ու բողոքը կտվում էին միմյանց դեմ, սկսվեց պարտազմը, փարածվեցին կարիքն ու համաճարակը: Դրանից հետո մենք լավ օր չենք տեսել»: [Ասպրը Նալի գիսաստղն է, որին 1910 թ. կարելի էր հեղել առանց հեռադիտակի]:

Նեջմին կարծում է, որ տեղի հայերը սադրանքի են ենթարկվել, իսկ տեղի մահմեդականները համոզված էին, որ իրենց վրանց է սպառնում. «Բողոքը համոզված էին, որ սադրանքի նախաձեռնողը հայկական կազմակերպություններն են, իսկ թշնամությունն առաջացել է այլ աղբյուրներից: Դա եղավ, իսկ նրանք զինված էին: Եփրատը Քալթը ջուր անունով մի գետաբազուկ ունի, որն անցնում է Դիվրիջի միջով: Այլևս հնարավոր չէր գնալ գետի մոտ, քանի որ հայկական թաղամասը դրա վերևն էր գրեմվում: Նայ երեխաները փանիքներից քարեր էին նետում մահմեդականների վրա, ինչպես այսօր՝ հարավարևելյան քաղաքներում: Մի առավոտ հայրս ու պապս ջրաղաց էին գնում, մի տղա քար նետեց նրանց վրա, և քարը դիպավ հորս գլխին: «Դա դեռ ոչինչ, - ասաց երեխան, - մենք կսպանենք քեզից առաջ քայլող հորդ»: Վախը փարածվեց: Մարդիկ հավաքում էին, որ եթե մի օր էլ սպասեն՝ հայերը բոլոր թուրքերին կսպանեն »:

Ինչ վերաբերում է դաժանություններին և բռնություններին, ապա Նեջմին հիշատակում է պերական պաշտոնյաներին, թափառող ավազակներին, տեղական վերնախավին և փորձում է արդարացնել համեստ եկամտաբերով սովորական մարդկանց, ովքեր, նրա կարծիքով, հիմնականում փորձում էին փրկել իրենց հարևաններին, ընկերներին և նույնիսկ անձանոթ մարդկանց. «Նամայնը իր նկատում էր գրեմվ խնդիրների լուծումը: Նրանք, ովքեր փորձում էին միջամտել, շար վաղ բան էին անում: Պաշտոնական միջամտությունը, առանց տեղական առանձնահատկությունները հասկանալու, կարող է աղեփալի լինել: Է, միշտ էլ կարելի է մարդասպան գրեմվ: Դահին գրեմվուց հեշտ բան չկա:

Դիվրիջիում մահմեդականները հայերի նկատմամբ երբևիցե որևէ վաղ բան չեն արել: Նրանք, ովքեր հեռացան, կարողացան իրենց արժեքավոր ունեցվածքն իրենց հետ տանել: Անպտուխան լի էր ավազակներով: Բոլոր փախած զինվորները սարբերում էին: Նամաբարած կամայականություն էր: Որևէ քաղաքի պաշտոնական գրասենյակի ղեկավար կարող էր դաժան լինել, բայց եթե մյուս քաղաքում ավելի մարդասեր գրեմվը՝ կարող էր այլ կերպ վարվել: Ինչ վերաբերում է մարդկանց, ապա թուրքերը բանում էին հայերին պաշտպանել: Նայերից ոմանք մահմեդական դարձան, ոմանք ամուսնացան, որոշ մարդկանց թաքցնում էին տներում: Մեկը փորձում էր փրկել իր վարպետին, որից նա արհեստ էր սովորել: Եթե նույնիսկ մարդը հնարավորություն չունի փրկելու իր վարպետին, փորձում էր փրկել նրա մնացած երեխաներին: Գոնե փորձում էր հաց տալ նրանց: Նամաբարածության դեպքում փրկում և թաքցնում էր նրանց»: Նեջմիի հայրը դարձել էր ոսկերիչ, որովհետև փրկել էր մի հայ արհեստավորի. «Ողևկցողները ցուցակը ներկայացնում են: Իմ պապը գործավար էր քաղաքապետարանում: Նա ցուցակում տեսնում էր ոսկերիչի անունը: Կանչում է նրան մի կողմ և ասում. «Դու անհայտ տեղ ես գնալու: Ես կարձակեմ քեզ այս շարասյունից՝ եթե ոսկերիչություն սովորեցնես իմ տղաներին»: Ներագայում վարպետը հորս ասել է. «Դու ոչ մահմեդական մի տղայի կտովորեցնես այն ամենը, ինչ սովորել ես ինձից»:

Ապուրամանը և դրա շուրջ դրված գոյակները

Պաշտոնական հրամանի հիման վրա տեղի հայերին հավաքելու դեպքերը նկարագրելով, Նեջմին սովորական մարդկանց մասին խոսում է որպես պատիվ ականատեսների: Նրա պարմելածը, սակայն, ցույց է տալիս, որ լուծում էին ոչ միայն ականատեսները, այլ նաև ինքն էլ. «Բռնագաղթի ժամանակ մարդկանց մի խումբ անցավ Դիվրիջի միջով: Նրանց փարան կողքի ճանապարհով, որպեսզի մարդկանց խումբը նկատելի չլինի: Մայրս ասում էր. «Մի գիշեր փողոցից քայլերի ձայն լսեցինք: Մտաբեցանք բակի դարպասներին և տեսանք, որ մեկը մյուսին պարանով կապած մարդիկ լուռ գնում էին: Շարքերը տեսանք և հագում էին: Նրանք ողողակի քայլերով անցան»: Նայրս ասում էր. «Մի առավոտ արթնացանք և տեսանք, որ Դիվրիջիում ոչ մի հայ չի մնացել: Գնացինք նրանց տները և տեսանք, որ դրանք դաբարակ են: Մի փան մեջ սեղան էր գցած՝ ապուրամանով և շուրջը դրված գոյակներով: Նրանք ըստ երևույթին շար հանկարծակի է եղել: Ծուկայում քաղաքի զգիրը հայտարարել էր, որ «հայերը հավաքվեցին»: Խանութները փակվեցին: Նրանք հայերին փարան քաղաքապետարանի ետևը: Մենք չգիտեմք, թե ինչ պատահեց: Ամեն մեկն իր տուն վազեց: Մենք տեղյակ չենք, թե դրանից հետո ինչ պատահեց: Մենք չենք կարողանում այդ պահի ականատես գրեմվ»:

Նեջմին, այնուամենայնիվ, պնդում է, որ մինչև 1915 թվականը և նույնիսկ դրանից հետո մահմեդական ընտանիքները և նրանց հայ հարևանները մերթմեկ հարաբերություններ ունեին: Նա հիշում է քաղաքի ընդհանուր մշակույթը. «Այնպեղ երաժիշկների մի փոքր խումբ կար: Երբ նրանք գնում էին հայկական հարսանիք՝ երգում էին հայերենով: Եթե թուրքական հարսանիք էր, ապա նույն երգը թուրքերենով էին երգում, իսկ քրդական հարսանիքի դեպքում՝ քրդերենով: Նրանք բոլոր լեզուները գիտեին: Մեր կողքին մի հայկական ընտանիք էր ապրում: Մյուս կողմի մահմեդական ընտանիքի ներքևում նույնպես մեկ կամ երկու հայ էր ապրում: Այս ընտանիքներն արտաքսվեցին: Ռամադանի ժամանակ մի երեկո մեր հայ հարևանները հրավիրված էին ընթրիքի: Մեր հարևանն ասաց. «Մեզ նախօրոք փեղյակ պահեք, որ կարողանանք պաս պահել»: Մենք ընդհանուր պար ունեինք, և երբ գիշերն արթնացանք, պարը թակեցինք, որ նրանք արթնանային և մեզ հետ մինչև պատը վերջին անգամ ուրեին: Նրանք ասացին. «Այո, մենք քեզ լսեցինք, հարևան»: Նրանք հետևում էին ավանդույթներին՝ մահմեդականների նման պասից դուրս գալով: Երբ աղոթում էինք, կարելի էր նկատել, որ նրանց շրթունքները նույնպես շարժվում են: Վերջին քահանայի կինն ապրում էր քաղաքում: Խեղճ կինը բռնագաղթի բոլոր փառապանքները կրեց: Ինձ այդ մասին մայրս է պարմել: Նրանց փախչելու ժամանակ ժայրի եզրին ամբոխ էր հավաքվել ու նրանք թաքնվելու կարիք ունեին: Սակայն նրա ամենափոքր աղջիկը սկսել է լաց լինել և վախենալով, որ իրենց կհայրնաբերեն, մայրն իր աղջկան ներել է երեքհարյուր մետրանոց ժայրից: Նա իմ մորն ասել է, որ շարունակ լաց էր լինում: Նրա ամուսինը՝ պարոն Վարդանը կարվի ձագեր էր հավաքում, լցնում պարկի մեջ ու սպանդանոց փանում կենդանիների համար մի փոքր կեր գրնելու համար: Ճանապարհին հորս հետ խոսելու համար նա մեր դուռը թակում էր: Երբ կարվի ձագերի ձայնը լսվում էր՝ ասում էր. «Ես կրկին հայերի շարասյուն եմ բերել»: Նա այս կերպ կարակում էր, հեզնում»: Նեջմինի կարծիքով, 1915 թվականի դեպքերի մասին իրենց մահմեդական հարևանների հետ փրկվածների խոսելու փաստը վկայում է նրանց մերթմեկ հարաբերությունների մասին, սակայն կարակներն ու հեզնանքը նույնպես կարող են զայրույթ արտահայտելու ձև լինեն, որը դժվար էր արտահայտել ուղղակիորեն:

Նեջմին պնդում է, որ հայ համայնքի ոչնչացման հետևանքով քաղաքն աղքատացավ: Սակայն նրա պարմածից երևում է, որ փեղյակները դրա հետևանքով սեփականություն վաստակեցին. «Տեղի բնակչությունը ոչ մի բան չստացավ: Շաք քիչ հայ արհեստավորներ մնացին քաղաքի կենտրոնում: Նրանց բոլոր թաղամասերը քանդել էին: Երբ երեխա էի, հաճախ էի այցի գնում: Եկեղեցին մեր փան դիմացն էր: Մի մարդ մուրճը ձեռքին ժամանակ առ ժամանակ բարձրանում էր աշտարակ: Նրանք աճուրդով վաճառում էին հայկական փնեքը: Գնորդները փան քարերը հանում էին և վաճառում շինարարներին»: Նեջմինի հայրը գնել է մի փուն, որն ընտանիքը սովորաբար վարձում էր ամառվա ընթացքում. այն գրնվում էր նախկին հայկական թաղամասում:

Ավագների հիշողությունների և իր մանկության կենսափորձի վրա հիմնված Նեջմինի պարմությունը ցույց է տալիս, թե սովորական թուրքական քաղաքի առօրյա կյանքում որքան զգայական է մահմեդա-քրիստոնեական բարդ հարաբերությունների նկատմամբ վերաբերմունքը: Զարմանալի չէ, որ նրա պարմությունը շարունակ ընդհարվում է լուր դադարներով: Օրինակ այն, ինչ չի ասվել փրկվածների մասին: Տեղացի մահմեդականների մասին: Պարմության որոշ հակասություններ ենթադրել են փալիս, որ որպես փեղյակն իրադարձություններին ուշադիր հետևող հավաքարիմ փեղյակի, Թուրքիայի շար մահմեդականների նման, Նեջմին կարող է այլ կարծիք ունենալ որոշ կարևոր հարցերի վերաբերյալ:

«Նեպո՞ ինչ, որ մայրս հայ է»

Ռուհին Տրապիզոնում ծնված 77 փարեկան թուրք փղամարդ է: Իր մասին պարմելիս նա անդրադառնում է իր կյանքի սևեռուն ինչո՞ղություններից մեկին. «Մեր թաղամասում նրանք մայրիկիս ծեծում էին: Ու՛մ հետ կարող էիր խոսել քո խնդիրների մասին: Նրանց հետ, ովքեր ամբոխն էին ղեկավարում, նրա՛նց, ովքեր թաղն էին վերահսկում, բռնակալների հետ: Նրանց հրամանները կատարվում էին: Մենք դեռ երեխա էինք: Ես ընդամենը ութ փարեկան էի: Մենք խաղատրահ ունեցող մի հարևան ունեինք: Նրա փղան գալիս մեր դուռը ծեծում էր: Երբ մայրս դուռը բացում էր, նա ասում էր «Նայ աղջիկ» և ապրակում էր մորս»: Ռուհին հեզնանքով հաստատում է, որ իր մոր ինքնության հայրնաբերումը և այդ ինքնության կորուստը կատարվեց նույն պահին. «Երբ հայրնաբերեցի, որ մայրս հայ է, մորս ինքնությունը կորավ»:

Ռուհին մանկության ժամանակ շար դժվար էր անցյալի մասին խոսել: «Նախկինում ոչ ոք չէր համարձակվում խոսել այդ մասին: Մայրս նույնիսկ հորս անունը չէր ասում: Ես էլ չէի հարցնում»: Այնուամենայնիվ, Ռուհին կարողացել է իրար հետ կապել մոր կյանքի որոշ իրադարձություններ: Նա ծնվել է Բաթումում, այնուհետև նրա ընտանիքը փեղյակիտվել է Տրապիզոն: «1915 թվականի դեպքերի ժամանակ հարձակվել են փան վրա և սպանել նրա ծնողներին: Մեր մայրը 8-9 փարեկան է եղել, երբ դա պարահեղ է: Այդ գիշերը նրան փարել են մի շենքի նկուղ, որը հեռագայում դարձրեց է դարձել: Բացի մայրիկիցս այնպեղ այլ աղջիկներ էլ կային: Ով ուզում՝ վերցնում էր նրանց: «Մենք նստած էինք այնպեղ,- պարմում է նա,- անկյունում: Տղամարդիկ նկան: Մեկը ձեռքս բռնեց, նայեց ինձ և գնաց: Նեպո մյուսը նկավ նայելու: Եվ վերջապես քո հայրը նկավ և փարավ ինձ»:

Ռուհին չի թաքցնում իր արելությունը հոր նկատմամբ: «Նայրս ամուսնացած էր, բայց երեխա չէր ունենում: Նա մորս որպես դուստր է վերցնում, բայց հեռագայում ամուսնանում է նրա հետ: Մորս որպես դուստր փարան, հետո դարձավ կին: Նեպամնաց ժամանակներ էին, և մայրս առաջին անգամ ծննդաբերում է 15 փարեկան հասակում»: Նա շեշտում է, թե ինչպես էին հայերի ցույցը և հայ կանայք օգրագործվում մահմեդականների կողմից: «Տները բաժանվում էին ցանկացողների միջև: Դա այնքան

վրանգավոր էր, որ մենք նույնիսկ չէինք համարձակվում մորս փունը փեսանել: Մայրս պատմում էր. «Ես հորդ ասում էի՝ ազատ փուն շար կա, գնա և գրանցվիր, նրանք քեզ բանալին կրան»: Բայց այդ փխմարն այդքան գեղեցիկ կին էր գրել, փան մասին պետք է մրաժնոր: Նա պարասխանել է. «Ինձ ամառանոցն էլ հերիք է»:

«Աղջիկների հոգեբանությունն արագ է փոխվում»

Ռուսիի ասելով, չնայած մայրը փորձում էր փախչել, փվյալ հանգամանքներում ընդունել էր իր հայ և կին լինելու ճակատագիրը: «Մի հայ ընտանիք փորձում էր օգնել մորս, որ փախուստի դիմի: Այդ մարդը շար բարձր գնահատվող արհեստավոր էր: Եթե նրան չէին սպանել, ապա դա նրա արհեստի շնորհիվ էր: Նրանք լսել էին մորս պատմությունը և ուզում էին օգնել նրան: Բայց այդ ավագակը՝ իմ հայր կոչեցյալը, մորս փունը փակած էր պահում: Մայրս փորձում էր փախչել, բայց չէր կարողանում: Աղջիկ երեխայի հոգեբանությունը շար արագ փոխվեց, նա այլընտրանք չուներ»:

Ութ երեխաներից միայն Ռուսին էր հասկանում մոր փառապանքները և նրան պաշտպանում: «Մենք ութ հոգով էինք ապրում փնակում, որը կարելի էր քանդել մի հարվածով: Մենք դպրոց բռնիկ էինք գնում: Մեր դիմացն ապրող կրոնափոխ մի ընտանիք մեզ իրենց մնացորդներն էր փախի: Մայրս ինձ ամենից շար էր սիրում, որովհետև ինձ ամենից շար էին ծնում: Իմ եղբայրը ծնում էր ինձ, նա կապում էր իմ ձեռքերը և ոտքերը»:

Վերջապես Ռուսին հեռանում է այնպեղից, գնում է Ստամբուլ և էլի այլ վայրեր, նաև Գերմանիա: «Այն պահին, երբ մորս սպրակեցին, իմ մեջ փայլում էր մեծ փայլուն մեծ հայության և չքավորության հետ կապված բոլոր դեպքերը: Ես չէի կարող որևէ փեղ երկար մնալ: Ես աշխատանք էի գտնում, բայց որոշ ժամանակ անց հեռանում էի: Այսպես անցավ իմ մանկությունը: Ես փեղ գնացի 15 փարեկան հասակում: Ստամբուլում աշխատում էի որպես դռնապահ: Մի նպատակ ունեի՝ Միացյալ Նահանգներ գնալ: Գիրեի, որ հայերը Միացյալ Նահանգներում են»:

Մի քանի փարի հետո Ռուսին սփյալված վերադառնում է Տրապիզոն, նրա հոր մահից հետո ընտանիքը փեղափոխվում է Ստամբուլ՝ քեռու մոտ: «1915 թվականին փրկված քեռիս ապրում էր Բեշիկթաշում: Երբ նրան գրանք, բոլորս եկանք այստեղ: Ապրում էինք խիտ դարսված, ինչպես ծուկը պահածոյում»: Վերջիվերջո նրանք Գերմանիա են փեղափոխվում, որտեղ Ռուսին ապրում է մի քանի փասնյակ փարի: Նրա մայրը մահացել է այնպեղ 70-ականների վերջերին: «Նունիսի 6-ի գիշերը 2-ն անց 15 թուպին մայրիկս մահացավ իմ ձեռքերի վրա»:

Ռուսիի պատմությունը ցույց է փալիս, որ Գերմանիայում ապրած կյանքը մեծ ազդեցություն է ունեցել անցյալը վերիշելու, մոր հետ հարաբերությունների և իր ինքնության վրա: «Գերմանիայում չէի ծուկանում: Ես այնպեղ շար բան իմացա: Ես հասկանում եմ, թե ինչ է նշանակում ապրել քաղաքակիրթ կյանքով: Եթե Գերմանիա չգնայի, այս ամենը փարօրինակ չէի համարի: Այնպեղ իմացանք, թե ինչ է մարդասիրությունը: Տգիտությունն անընդունելի է: Ես ամենուր ասում եմ, որ իմ մայրը հայ աղջիկ էր, և այն, ինչ կարարվել է, կտորած է: Մորս 8 փարեկան հասակում փողոցում թողնել, նրան մի գյուղացու փալ, որը քաղաքակրթության մասին նույնիսկ չի էլ լսել... Այդ դեպքերը չեն կարող հեշտությամբ մոռացվել: Ես իրականում պետք է հայց հարուցեմ թուրքական կառավարության դեմ: Եթե Գերմանիայում լինեի, հայց կհարուցեի և կհաղթեի: Իմ կյանքն ամբողջովին շրջվել է»:

Ռուսին գիտակցում է նման դիրքորոշումը Թուրքիայում ազատ արտահայտելու ռիսկը. «Դուք սպանել եք իմ պապին և փարիին, դուք զավթել եք նրանց փունը, ես փոխափուցում եմ պահանջում», - սա պահանջելը նույնն է, ինչ մի գալուն բեկզինով ինքնահրկիզումը»:

«Եթե ես ավելի շար փող ունենայի այսօր, կանեի այն, ինչ որ չեմ արել այն ժամանակ: Ես կփորձեի փեղափոխել նրա գեղեցկանը: Այդ կարգի բաները շար կարևոր են շար խոր ներքին վիրավորանք ստացած մարդու համար»

Իր պատմվածքում Ռուսին համեմատում է իսկանը և քրիստոնեությունը, արևելքը և արևմուտքը, որոշելով իրեն նույնացնել վերջինիս հետ, նույնիսկ այն պարագայում, երբ և՛ ինքը և՛ իր մայրը մասամբ թուրքական-մահմեդական ընտանիքից են. «Ես մորս ինքնությունն ամեն փեղ հպարտությամբ եմ պաշտպանում: Նեպո ինչ, որ մայրս հայ է: Գերմանիան զարգացրեց Թուրքիան, քրիստոնեական աշխարհն է զարգացրել նրան: Եթե ես ավելի ջանեի լինեի, եկեղեցի կգնայի և առանց փարակուսանքի կմկրվեի: Որովհետև իսկանի նկատմամբ ոչ մի համակրանք չուներ: Էդ որ կրոնական ուսմունքը, որ կրոնական խիղճը կարող է արդարացնել այն ամենը, ինչով իմ մայրն է սփյալված եղել անցնել»:

Երբ մայրը մահացավ, հուղարկավորության համար ընտանիքը նրա դին Թուրքիա բերեց: Ռուսին, սակայն, ուզում է իր մոր ազգանունը գրել և նրան քրիստոնեական կանոններով վերահուղարկավորել. «Ես գնացի Տրապիզոն, բայց վախեցա: Մորս փունը 100 մետր վերև էր: Մի՞թե նրա մասին չեն կարող փոխյալներ լինել այստեղ: Մական չհամարձակվեցի: Ես Տրապիզոնից եմ, բայց Տրապիզոնի ժողովուրդն անհանդուրժողական է: Իմ մոր մասին փեղեկություններ և նրա նույնացման փոխյալները գրելու համար ուզում եմ Բաթում գնալ: Սա իմ մայրն է, սա նրա անուն է, սա նրա ազգանունն է, նա այստեղից է, ուզում եմ այդ ամենը հայտնաբերել: Մայրս պաշտոնապես կորցրել է իր ինքնությունը, ես հնարավորություն փեղեցի նրան մարդավարի ապրելու: Ես ուզում եմ նաև նրան թողել հայոց գեղեցկանապանը: Եթե ավելի խելոք լինեի, մորս եկեղեցի կրանեի՝ նրան նորից կնքելու համար: «Մայրիկ,- կասեի,- սա քո փեղն է»: Ափսոսում եմ, որ չեմ ասել սա իմ մորը:

Եթե ես ավելի շար փող ունենայի այսօր, կանեի այն, ինչ որ չեմ արել այն ժամանակ: Ես կփորձեի փեղափոխել նրա գեղեցկանը: Այդ կարգի բաները շար կարևոր են շար խոր ներքին վիրավորանք ստացած մարդու համար»

Ռուսիի մայրն ապրում է իր որդու երևակայության մեջ և նրա երևակայության մեջ է, որ նա փափագելի հայ կին է դառնում, որպեսզի Ռուսին կարողանա դառնալ իր ծննդյան պարահականությունը հաղթահարող զավակ, ընտրի իր կողմից իդեալականացված թաղաքակրթություն՝ մի կողմ ներելով ժառանգած մեղքի զգացումը:

Նարսանիքը և անեծքը. Ինչպե՞ս կարող էր այս գյուղն այսպիսի վերջ ունենալ

Մալիիը ծնվել է մի գյուղում, որտեղ «հայերը, հույները և թուրքերը համերաշխ էին»: Երբ նա ծնվել է, մնացել էին միայն այդ «համերաշխության» հետքերը: Նեոքրեթի թվում էին փարի պարմությունները, հին քարե փերեթի փլատուկները և մնացած «վերջին» հայ հարևանը:

Մալիիը պարմում է իր փարի հարսանիքի պարմությունը: Այն ներկայացնում է գյուղի կյանքը մինչև բռնագաղթի և բնակչության փոխանակման պարմառով հայերի և հույների արտաքսումը:

Պապ երկար ժամանակ աշխատել է քրիստոնյաների՝ հայերի և հույների հետ, նա մտավաճառ էր և մի աշակերտ ուներ: «Մա վերցրու, փար փուր Նակոթին, փղաս»: «Աշակերտը,- պարմում էր նա,- հեփույքը հաճույքից դողողացնում էր, ուզում եմ «ասել՝ կոնքերը վերովար էին լինում, ուրախանում էր: Որովհետև երբ նա այնտեղ էր գնում, քրիստոնյաները նրան թեյադրամ էին փայխ: Այդ պարմառով միսը հայերին և հույներին փանելու համար աշխատողը դռան կողքին սպասում էր»: Քանի որ հայերն ու հույները պապին հետ շար լավ հարաբերությունների մեջ էին, նրանք մասնակցել են նրա հարսանեկան արարողությանը. «Եվ,- ասում էր,- բոլորը *փախլավա* [խմորեղեն] էին բերել»: Նրանք սովորաբար որպես հարսանիքի նվեր հսկայական ամաններով *փախլավա* էին փանում: Մարդիկ ասում էին. «հարուստների բերածը ուրիշ ամանների մեջ դրեք, քանի որ դրանք կարագով

են պարմառված: Մենք կարևոր հյուրերին այդ ամանից կիտրասիրենք»: Փեհիվանդոյու Չորբաջը աղան [քրիստոնյա] մի մարդ էր, ում բերած փախլավան, հավանաբար, ամենաբարձր որակի է եղել: *Փախլավան* նրանք պարմառում էին վաթսուն ջերփից: Նվիրատուն ասել է. «աա շար բարձրակ փախլավա է, ո՞ր դենք այն»: «Դրեք ուր կուգենաք, մեր ունեցած ցանկացած ազար ամանի մեջ դրեք»:

Մնացած հարսանյաց այս ծիսակատարության հիշողությամբ, որին հայերը, հույները և թուրքերը միասին մասնակցել են, անցյալն իրենցականացվում է, այն լեցուն է նաև այդ մասնակցությունն անհնարին դարձնող իրադարձություններով:

«Մարս ասում էր, որ Դերենքի հայերն այս բարձունքով են անցել: «Նրանք գնալիս,- ասում էր նա,- լաց էին լինում»: Դա փարիս պարմածն է: «Թուրքեր, անիծյալ լինեք դուք, լավ օր չբռնեք», - այսինքն՝ սարկեր դուք: Տարը պարմում էր, որ նրանք գնում էին լացելով ու անիծելով. «Մեր օրն ընկնեք»: Ուզում եմ ասել, որ նրանցից ոչ բոլորն էին ահաբեկիչ կամ անարխիստ: Ես չեմ հավատում, որ բոլոր քրդերն աջակցում են ԲԲԿ-ին: Ահա թե ինչպես են հեռացել հայերը»:

Մալիիը մի ակնապարտից լսել է, թե ինչ է պատահել ճանապարհին և գյուղում հայերի հեռանալուց հետո.

Կարմիր մեքադադրամները դռան նախաշեմի փակի փոքր ամանի մեջ

Նրան անվանում էին Անքիթ Դերվիշ, նրա քթի կեսը չկար: Նա է ինձ պարմել դա: Նա մի ծիակառք էր բշում. Դերենքից մի ընդհանրի ունեցվածքն էր փանում: Դե գիտեք, հայերն արդեն հեռանում էին, նրանց արտաքսում էին: Նրա խոսքերով, նրանք Մարաշ էին գնում: Ավազակները կանգնեցրել են նրանց Կայսերիից Մարաշ ճանապարհին: «Նրանց բերանները,- ասաց,- ծածկված էին»: Դե գիտեք, ինչպես են ահաբեկիչներն այժմ դա կրում Սրամբուլի փողոցներում: Դերվիշը պարմում էր, որ «Նրանց բոլորին թալանեցին: Նրանք ոչ մեկին չեն սպանել,- ասաց,- ավազակները վերցրեցին նրանց արժեքավոր ունեցվածքը: Նրանք ինձ ասացին՝ ըջիր այստեղից: Նրանք ինձից, իմ կառքից ոչ մի բան չվերցրեցին: Այն կառապանները, ում թալանել էին, ժանդարմին բողոքեցին, որն ինձ ձեռնեց: Մենք մեր գլուխը փրկեցինք և նրանց փող հասցրեցինք: «Այնտեղ, երբ հայերը իջան, ասացին. «Դերվիշ, փղաս, դու մեր կյանքը փրկեցիր, աստված քեզ օրհնի, դու լավ մարդ ես: Նիշում ես այն փունը, որտեղ մեր բեռը բարձնեցիր, այնտեղ կարմիր մեքադադրամներ կան դռան նախաշեմի փակի փոքր ամանի մեջ: Դրանք վերցրու քեզ, մենք չենք վերադառնալու»: Մի քանի օրից ես Դերենք գնացի: Այնտեղ ոչ մի փուն չէր մնացել, միայն փլատուկներ կային: Ես չկարողացա նույնիսկ փունը գտնել, էլ ուր մնաց դռան նախաշեմը գտնելի: Դերենքը ոչնչացրեցին մեր կողոպտիչները, ես նկատի ունեմ Թալաշի և Թավուսունի ավազակներին: Կայսերիի հին փերեթի աղյուսները Թալաշի, Թավուսունի և Գերմիրի աղյուսներն են: Նրանք քանդած փերեթի աղյուսները փարան վաճառեցին: Պարուհանները փարան վաճառեցին, դռները հանեցին վաճառեցին: Նրանք փարան բոլոր աղյուսները, սյուները և վաճառեցին: Մեր մարդիկ են դա արել»:

Ահա թե ինչպես կորցրեցինք «համերաշխությունը», ամեն ինչ խառնելով և առաջացնելով անցյալի կարոփ: Երբ Մալիիը ծնվեց, գյուղում միայն մի հայկական ընտանիք էր մնացել, և կարծես ռոմանտիկացված անցյալի բոլոր հարկանիշները վերագրվեցին Կուրգին՝ այս ընտանիքի ամենաարեց անդամին:

Տնփեսայ մարդ էր, լուցկի չէր օգտագործում

«Գևորգը լավ կրթված, իմաստուն մարդ էր, նաև ջութակ էր նվագում, գիտեր լապիսներեն ու արաբերեն այբուբենները: Այնպիսի աշխարհող մարդկանց Սրամբուլից նկատ նամակները միշտ Գևորգն էր կարդում: Նա իր ծխախոտը ֆիլտրով էր փաթաթում, չգիտեմ՝ ինչպես էր դա անում: Նա ծխախոտ էր ծխում, բայց ֆիլտրով: Թե ինչու էր դա անում, ինչպես էր անում՝ չգիտեմ: Մենք այն ժամանակ դեռ երեխա էինք: Նա լուցկի չէր օգտագործում, փնփնտող մարդ էր, արևոտ օրերին, դե գիտեմ, ակնոցի ապակյա ոսպնյակները, ծխախոտը դնում էր ձեռքի մեջ, իսկ մենք նայում էինք: Նա որոշակի դիրքով էր ոսպնյակները պահում և երբ ծխախոտի ծայրից ծուխ էր գալիս՝ սկսում էր ծխել: Մարդիկ հիվանդ երեխաներին փանում էին Գևորգի մոտ, որ երեխայի համար աղոթի: Դե գիտեմ, ինչպես ենք մենք նրանց փանում թարգիչի մոտ աղոթելու համար կամ սուրբ շիրիմի մոտ: Դրա նման նրանք երեխաներին փանում էին Գևորգի մոտ, որ նա աղոթի, որովհետև *գյավուրի* շունչն ուժեղ է»:

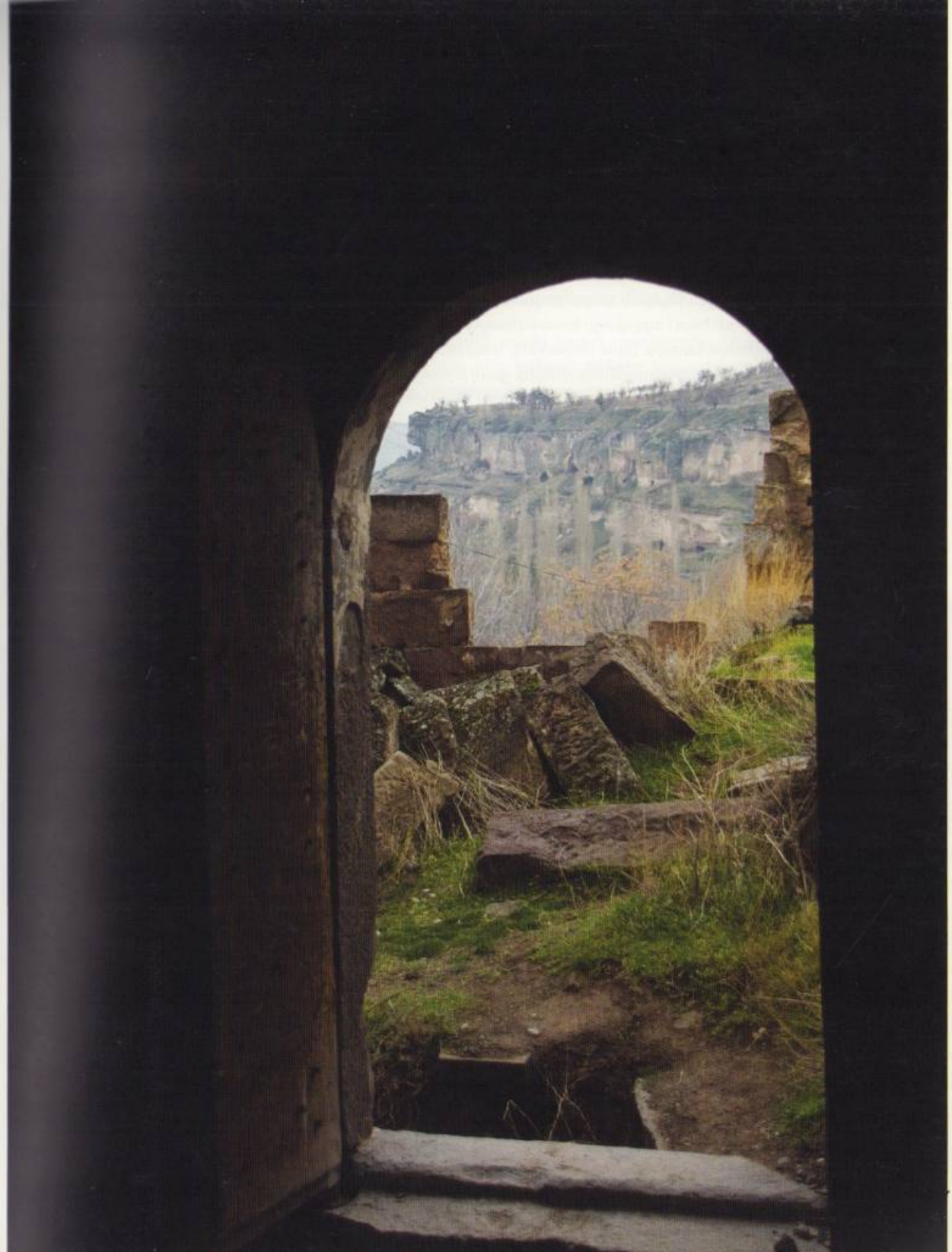
Չնայած Սալիհի կողմից Գևորգին վերագրվող լավ հատկանիշներին, այդ մեծ մարդու մասին մի կաշառակերության պատմություն կա: Գևորգը վանքի մատակարարն էր, նա վանականների կարիքներն էր հոգում: Ըստ Սալիհի փարիկի՝ «հայերը մշտապես մեղադրում էին նրան, որ նա ուրում էր մեր փողերը»: Դա սակայն չի նվազեցնում նրա հիացմունքը Գևորգի նկատմամբ, «Նման բան հիմա էլ է պատահում: Օրինակ՝ մեղրեսևի [կրոնական դպրոց] համար գնորդը համաձայնության մեջ է մտնում կանաչի վաճառողի հետ, ասենք, կանաչին երեսուն ցենտով է գնում, բայց թղթի վրա հիսուն են ձևակերպում: Դա արտասովոր բան չէ, նա քսան ցենտը իր գրպանն է դնում: Նրանք Գևորգի մասին այդպիսի բաներ էին մտածում»: Տեղական փարօրինակ պատմությունների համաձայն Գևորգը «վախենում էր հայկական համայնքից, որովհետև հայերը կարող էին նրան սպանել», և այդ պատճառով նա արտագաղթողներին չէր միացել, մնացել էր գյուղում և իսկա՛մ էր ընդունել: Նա անունը փոխել էր, դարձել Իսմաիլ և մզկիթ էր հաճախում: Սակայն որոշ ժամանակ անց նա այլևս մզկիթ չի գնում, և երբ գյուղացիները հարցնում են, թե ինչու այլևս չի գալիս, նա հանելուկային պատասխան է փալիս. «Ճուտերը փարսխում են, ամեն մեկն իր հավաքքն ունի»:

Վասակը Գևորգի թոռն էր. և ըստ Սալիհի՝ նրանք ամեն ինչի միջով միասին են անցել: Վասակը շատ էր վախենում բանակ զորակոչվելուց, որովհետև նրա հայրը՝ դարբին Գավրիկը, մահացել էր բանակում, իսկ հորեղբայրը մահացել էր դրանից հետո, երբ նրան ուղարկել էին փուն՝ ապաքինվելու, այն հույսով, որ միջավայրի փոփոխությունը նրա վրա լավ կազդի: Այս վախի հերևանքով նա 17 տարեկան հասակում ընտանիքից գաղտնի թաքավորում է իրեն, որպեսզի կարողանա թաքցնել իր քրիստոնյա լինելու փաստը: Նա այդ օրը դպրոց չի գնում և Սալիհի անկողնում է քնում: Երբ 2003 թ. Վասակը «գրոսաշրջիկի կարգավիճակով» գալիս է Բեյրութից, ուր նա արտագաղթել էր 1958 թ., առաջին անգամ խոստովանում է դա Սալիհին. «Լսիր, Սալիհ, ես դա ոչ մեկին երբեք չեմ ասել: Ես փախել եմ, որովհետև վախենում էի զինվորական ծառայությունից»:

Նայերի հետ հարևանությունը հիշելուց բացի, Սալիհը պատմում է նաև գյուղի հմուտ հայ արհեստավորի մասին: Արհեստների իմացությունը հայերին վերագրվող ամենաարժեքավոր հատկանիշներից էր, դրա վկայությունն է Գավրիկի արվեստը:

«Ես սկսել եմ արտադրությունս 1953 թ.՝ արհեստը սովորելու համար: Այդ ժամանակ Կայսերիում մեծ կինոթատրոն էին կառուցում: Իմ վարպետն այնքան որոշ աշխատանք էր անում: Ո՛վ է հղկում կարարելու: Դարասխանեցին՝ Գավրիկը: Դա հայ Գավրիկն էր: Կայսերիում նա միակ արհեստավորն էր: Նրա նման ուրիշ վարպետ չկար: Ասում եմ՝ ամբողջ Թուրքիայում նրա նման հազիվ մի հինգ հոգի գրնվեր: Ճարտարապետ, ինժեներ. նա փխսնիկական գծագրեր ուներ»:

Կինոթատրոնում Սալիհի և Գավրիկի աշխատելու ժամանակը համընկնում է ռամադան նշելու ամսվա հետ: Գավրիկը նույնիսկ «ջուր չէր խմում», որովհետև նրա մահմեդական ընկերները պաս էին պահում: Չնայած նրանք պնդում էին, որ նա ընդմիջման ժամանակ հաց ուրի, հրաժարվում էր: Նա ձվով պարրասպված հացը փաթաթում էր և ուրիշների նման փուն փանում: Նայերի

մասին ամենակարևոր հիշողություններից մեկը փեղական կրոնական ավանդույթների նկարմամբ նրանց հարգանքն է: «Նրանք շար արժանավոր մարդիկ էին» ասելով, Սալիհն արտահայտում է կորցրած «ժամերաշխության» կարողը և այն լավ հարկությունները, որոնք կապվում են հայերին բնորոշ արժանիքների հետ:

Մեծ փարբերություն կա անցյալի, երբ հայերը, հույները և թուրքերը միասին մասնակցում էին հարսանիքի, և այսօրվա միջև: Նրանք, ովքեր արտագաղթում էին, գնալիս լաց էին լինում, վախեցած էին, «և նրանք շար հաճելի մարդիկ էին»: Մնացողները փորձում էին հասկանալ անցյալի և ներկայի փարբերությունը. «Ես հարցրել եմ, թե ինչո՞ւ ոչնչացրեցին Թավրուսունը (ուզում եմ ասել՝ դա մի հրաշալի գյուղ էր): Ինչո՞ւ այդ գյուղը նման ճակատագրի արժանացավ: Ես հարցրել եմ. «Դա գյավուրների անե՞ծքն էր, վարպեպ:» Ես Նապոլեոնին հարցրի [նրա մականունը կապված էր այն պաճուճազարդ կոշիկների հետ, որ հագնում էր]: «Ոչ,- ասաց,- մենք շար լավ հարաբերություններ ունեինք *գյավուրների* հետ: *Գյավուրները* երբեք մեզանից չէին բողոքում: Մեր մեջ ոչ մի վիճաբանություն, ոչ մի հակամարտություն չկար: Մենք չենք բռնազրավել նրանց ունեցվածքը»»:

Մական Նապոլեոնը, պարասխանելով Սալիհի հարցին, պարմել է Բասրի Էֆենդիի պարմությունը, որը «ցարկեց հույն աղջկա վրա», և իր փղայի մասին, որին չնայած ինքը չի ճանաչել, բայց ես շարունակում է իրեն նամակներ գրել Նունասարանից.

«Ուրեմն,- ասում էր Նապոլեոնը,- անկախության համար պարերագմի ժամանակ կառավարությունը, գյուղապետի ներկայացրած ցուցակի հիման վրա, երեխաներ ունեցող զինվորների ընտանիքներին հաց թխելու համար ցորեն էր բաժանում: Կանայք գնացել էին այն շենքի մոտ, որտեղ կառավարությունը ցորեն էր բաժանում: Կանայք իրենց պարկերն էին բերել և հերթ էին կանգնել: Ցորենի բաժանման օրը նրանք ցորենն անվճար էին ստանում: Այնտեղ երկուսն էին, մեկը դափարանի աշխարող էր, իսկ մյուսը հաշվառողն էր: Ազգականներ էին: Նրանք այնտեղ երկու կին են ընտրում. միայն երկուսին. «Դուք հաճելի կին եք երևում, այսօր փարեկան կրաժանենք, ես եմ դրա համար պարասխանաբուն, վաղն էլ ցորեն ենք բաժանելու: Տիմա ոչ մեկին ոչինչ մի ասեք և գնացեք, իսկ վաղն առավոտյան 9-ին կգաք այստեղ»: Իրականում մյուս օրը ոչ մի բան չկար: Ի՞նչ կարող է կինն անել: Եղբայր,- ասում է,- իմ երեխաները փանը սոված են: Սոված: Նա չի հավաքում և գալիս է մյուս օրը: Սալիհ Բաբան մի կառք ուներ, դե գիտես, փակ: Կառքը գալիս է առավոտյան և փանում է կանանց. «Մենք գնում ենք պահեստ՝ ձեզ ցորեն փայու համար»: Նրանք իրենց մարդկանց հետ էին: Կանանց այստեղ բերեցին, դե այգին գիտես, այգու միջի փունը: Եվ նրանք կեսօրից հետո գալիս են, արաղ են խմում, զվարճանում, խաղում, պարում և կանանց բռնաբարում»:

Նապոլեոնն անցյալի նկարների պրոմոմն անիծյալի պարկերը դնում է հարսանիքի նկարի կողքին. «Նրանք են Թավրուսունը ոչնչացրել, փղաս: Եթե Թավրուսունը անիծված է, ապա՝ նրանց պարճատով: Եվ դա մեր շան որդիներն են արել,- ասում է Նապոլեոնը: Դա ոչ թե ես եմ ասում, այլ այն մարդը, ով այդ ամենի միջով անցել է: Նա ասել է. «Ես դա ուրիշից չեմ լսել: Ես եմ այն մարդը, որը դա փեսել է»»:

Ամոթ և նախապիներ. «Ի՞նչ պարահեց, որ իմ թոռը հայերեն չի խոսում»

Մեկին 24 փարեկան հայ կին է, Սյամբուլի համալսարանի ավագ կուրսի ուսանողուհի: Մեկին ինքնության մշտական որոնումները կապված են մոր կողմից պապի և ծնողների հետ ունեցած մտերիմ հարաբերությունների հետ: Չնայած նա մանրամասն փեղակ չէ իր ընտանիքի պարմությանը, գիտակցում է, որ դա ազդեցություն ունի իր կյանքի վրա: «Իմ փարիկի մայրը՝ Վանից է: Մորս կողմից պապս հոգեպես խանգարված էր, որովհետև ահավոր դեպքերի ակնապես է եղել: Նա իր կողմից գրել է եկեղեցում՝ պարկի մեջ: Դրանից հետո նա համրացել է: Ընտանիքի բոլոր անդամները որոշակի խնդիրներ ունեին: Այն ամենը, ինչ կապված է նրանց հայ լինելու հետ, ազդել է ինձ վրա: Իր հարազատ կենսակերպը ժխտելու մայրիկիս սովորությունն անցել է ինձ»:

Թուրքիայի փոփոխվող միջավայրը արագացվել է երեք սերունդների փարբեր կենսափորձում, նախընտրություններում և պայքարում: Մեկին պապիկի կյանքը կապված է 1915 թ. դեպքերի հետ: Նրա ընտանիքը Բուրսայում կորցրել է փունը,

ազարակը և այրաղացները: Սելինը հիշում է իր պապի մոր հետ կապարվածը. «Երբ նա գնում է այրաղացները, փեսնում է, որ աշխարողներն այն բռնազավթել են: Նա շար է զայրանում և կաթվածահար է լինում: Դրանից հետո նա մինչև կյանքի վերջը փննացած շրթունք ուներ: Աշխարողները խղճացել են նրան և հանձնել վեց ամսվա եկամուտը»: Ամեն ինչ կորցնելուց հետո Սելինի պապը մեծանում է փողոցում՝ զարդեր վաճառելով: Նրա՝ որպես վաճառականի հաջողությունը բազմիցս խափանվում է ոչ մահմեդականների դեմ ուղղված գործողություններով: Երկրորդ համաշխարհային պարերազմի ժամանակ նա գորակոչվում է բացառապես ոչ մահմեդականներից կազմված զորամաս: Տխրահոջակ «ունեցվածքի հարկի» պարճառով մեծ պարտքեր էին կուրակվել: 1955 թ. սեպտեմբերի 6-7-ը նա սրիսված էր իր փունը պաշտպանել թալանչիներից: Պայքարելով կորցրածը հետ վերադարձնելու համար և ապրելով վախի մեջ՝ ընտանիքը հույսը կապում է Ամերիկայի հետ: Սելինի մորաքույրն ամուսնացավ մի փղամարդու հետ, ում չէր սիրում, բայց ում միջոցով կարողացավ ԱՄՆ գնալ: Սելինի դեռահաս մայրիկին նույնպես ԱՄՆ ուղարկեցին, ինչի հետևանքով նա հեռացավ ընտանիքից ու ընկերներից և դրա համար դառնորեն զղջում է: Սելինի պապն ի վիճակի չի լինում փեղափոխվելու, և պապի չիրականացած երազանքի միակ հիշողությունը Սելինի մորաքրոջ դժբախտ ամուսնությունն է:

Սելինի խոսքերով նրա պապի մեջ ուժեղ էր հայ ինքնության զգացումը. «Պապս պահպանողական հայ էր: Նա ուզում էր Միացյալ Նահանգներ գնալ, ուզում էր լքել այս գարշելի երկիրը: Դա հասկանալի է, նա շար փորձանքների միջով էր անցել»: Չնայած Սելինը շար մտերիմ էր իր պապի հետ, նրա անհարակալությունը ձևավորվել է իր ծնողների կենսափորձի, նախընտրությունների և զգացմունքների ազդեցության փակ: Նրա ծնողները որոշել են երեխաներին հայկական դպրոց չուղարկել և հայերեն չսովորեցնել: Նույնիսկ փոխել են իրենց հայկական ազգանունները թուրքական ազգանուններով: «Երբ եղբայրս դեռ երեխա էր, նրանք հայերեն էին խոսում, սակայն նրա մանկապարտեզի ընկերներն արտասանության համար նրան ծաղրում էին: Դրանից հետո այլևս հայերեն չխոսեցին: Նայերեն խոսում էին այն ժամանակ, երբ պապս գալիս էր մեզ մոտ, իսկ երբ գնում էր՝ թուրքերեն էին խոսում: Նրանք ազգանունները փոխեցին հենց եղբորս ծնվելուց առաջ»:

«Նշանակություն չունի, թե դու ում հետ կամուսնանաս»

Սելինը փորձում է բացատրել այդ որոշման դրդապարճառները. «Իմ ընտանիքը երկընտրանքի առաջ էր: Նրանք կապված էին իրենց հայ ինքնության հետ, սակայն ցանկանում էին պաշտպանել երեխաներին: Նրանց կյանքը հիմնված է ինքնապահպանության վրա: Քանի որ մեծացել էին փարբեր ճնշումների ենթարկվելով՝ փորձում էին մեզ պաշտպանել դրանցից»: Սելինի խոսքերով, նրա ծնողներն ավելի ազաբամիր էին, բան նրանց սերնդի հայերի մեծ մասը. «Նայերն ավելի փակ շրջապարում էին մեծանում: Նրանք գնում էին հայկական դպրոց, ազաբ օրերը միմյանց հետ էին անցկացնում: Պահպանողական հայը մի մարդ է, ով թուրքերին իրենցից փարբեր է համարում, չի ուզում, որ իր երեխաները թուրքերի հետ ընկերություն անեն կամ հանդիպեն թուրքերի հետ, հետևում է ավանդույթներին, անփարբեր է երկրում կարարվող իրադարձությունների նկատմամբ, ուզում է որոշակի դեր խաղալ համայնքի ներսում, ընդդիմանում է փոփոխություններին, ապրում է պահպանողական հոգեբանությամբ: Քանի որ մայրս շար փորձություններով է անցել և քրոջ հետ շար է փառապել, ասում է, որ չէր ուզում իր աղջկան փոխանցել այնպիսի բաներ, ինչպիսին է «մենք փարբեր ենք, մենք հայ ենք»: Նա ասում էր. «Նշանակություն չունի, թե ում հետ կամուսնանաս»: Ինձ դաստիարակում էր ընդունված սկզբունքներով: Նայերը թուրքերին «բաճիկ» են անվանում: Դա ինչ-որ չափով նսնմացնող արտահայտություն է: Իմ ծնողները զայրանում են իրենց նման արտահայտություններ թույլ փոխ մարդկանց վրա»: Սելինը գրում է, որ իր ծնողները մուրճի և գնդանի արանքում էին. «Նայերը հպարտ են քրիստոնյա լինելու համար: Դա մահմեդականներին ստորադաս համարելու նման մի բան է: Օրինակ՝ կենդանիներին մարդաղ անելը, ինչպես դա արվում է *Քուրբան Բայրամի* ժամանակ: Այդ փարբերությունը նսրած է նրանց ուղեղում: Նույնիսկ՝ մորս և հորս մոտ: Բայց նրանք ավելի լավ հարաբերություններ ունեն իրենց թուրք ընկերների հետ,

որովհետև հայերի ազգայնամոլությունը մեկուսացնում է նրանց դրսի աշխարհից: Ես համոզված եմ, որ իմ ծնողները հաճախ ենթարկվում են հակասության գոհ ել դառնում: Նրանք երկու կողմերի համար էլ փոքրամասնություն են»:

Սելինը կարծում է, որ չնայած իր ծնողները մեծացել են իրենց յուրահաբույլ ինքնությունը գիտակցելով, որոշել են այն չփոխանցել իրենց երեխաներին: Ինչպես է նրա ծնողների որոշումը ազդել Սելինի ձևավորման վրա: «Մեր փանը մի լեզվով են խոսում, որը ես չեմ հասկանում: Իմ ընկերների ընտանիքները մեր ընտանիքից փարբեր են: Ես փորձում եմ հասկանալ այս խնդիրը: Ես հարցնում եմ. «Մամ, ես ո՞վ եմ»: Նա իրեն հայկական համայնքից օտարված է զգում. «Ես միշտ խուսափում էի համայնքից, որովհետև հայերեն չեմ խոսում: Իրականում երիտասարդներն իրար հետ հայերեն չեն խոսում: Սակայն պապս պահպանողական հայ էր, և երբ բարկանում էր, ասում էր. «Ի՛նչ պարահեց, որ իմ թողը հայերեն չի խոսում»: Ես ամաչում էի, ինձ վաթ էի զգում և ինքս ինձ մեղադրում էի»: Չնայած նրա բոլոր ընկերները թուրք էին, նա սրիսված էր բացաբերել, թե ինքն ով է: Ինչպես և շար հայերի դեպքում, նրա անունը փարբերության նշան էր. «Երբ երեխա էի, իմ անունը լսելիս ինձ միշտ հարցնում էին. «Դու թուրք ես»: Դու պարբերվոր ես թեզ հայ զգալ, եթե ապրում ես Թուրքիայում: Նրանք միշտ հիշեցնում են թեզ այդ մասին, այդ պահերին ես ինձ անհանգիստ էի զգում, բայց միշտ կրկնում էի այն, ինչ մայրս սովորեցրել էր նման դեպքերում ասել. « Ես հայ ծագումով թուրք եմ»»:

«Մահմեդական փոռների ժամանակ ես ինձ միայնակ էի զգում»

Սելինը ղժվարանում է հասկանալ իր ինքնությունը. «Ես ո՛չ հայ եմ եղել և ո՛չ էլ թուրք: Ես երբեք չեմ կարողացել հարակ սահմանել իմ ինքնությունը: Իմ մանկության ամենամեծ զգացումը մեկուսացումն էր: Մահմեդական փոռների ժամանակ ես ինձ շար միայնակ էի զգում: Ես մեղքի զգացում ունեի թուրքերից ինձ չփարբերելու, հայերեն չիմանալու և հայ ընկերներ չունենալու պարճառով: Ամենայն հավանականությամբ իմ մեջ այդ զգացումը պապս է առաջացրել: Չնայած նրա հաղթահարած բոլոր փորձություններին՝ նրա թողը թուրքի նման էր»:

Շար Սելինի, չնայած ինքը նախկինում էլ էր հաճախ բարկանում իր ծնողների վրա, ընտանիքի ներքին անդորրը խախտեց Նրանր Դինքի մահը. «Ես միշտ ենթարկվել եմ նրանց: Առաջին անգամ իմ կյանքում նրանք ինձ լուրջ ընդունեցին Նրանր Դինքի մահվանից հետո: Ես փանը մեծ փեսարան սարբեցի նրա մահվանից հետո: Չայրացած էի, որովհետև նրանք նույնիսկ չարխեցին նրա մահվան կապակցությամբ: Բարկացած էի, որովհետև նրանք զրկել էին ինձ իմ ինքնությունից: Նրանք մի բան ունեն, որն ինձ բաժին չեն հանում, և այդ պարճառով ես ինձ մեկուսացած եմ զգում: Դա էր իմ բարկության պարճառը: Առաջին անգամ էր, երբ նրանք խոսարովանեցին. «Մենք փոխել էինք մեր ազգանունը, որ դու ոչ մի խնդիր չունենաս»: Այս թեման մեր փանը փարբու է: Նրանք այնպիսի պարբեշ են կառուցել իմ մանկության ժամանակ, որ չես կարող հարցնել, չես կարող մարծել»:

Սելինի խոսքերով նրա ընտանիքը սկզբում համեմաբար անփարբեր ընդունեց Նրանր Դինքի մահը. «Երբ հեռուարարեսությամբ հայարարեցին Նրանր Դինքի մահը, և ես այդ մասին մորս ասացի, նա որևէ կերպ չարճազանքեց դրան, ասաց. «Դա սպանելի էր»: Պապս ասաց. «Նա շար բան էր իր վրա վերցրել»»: Սելինի համոզմամբ, այս արճազանքի պարճառը վախն է և սովորությունը: «Այդ օրերին փանը շար էին խոսում նրա մասին. «Տես, նա նորից բան է գրել»: Նրանք նրա գրածը ճարահեղական էին համարում և զայրանում էին, որ նա այդքան խիզախ էր, իսկ իրենք՝ վախկոտ: Դուք նույնպես զայրացած պիտի լինեիք, եթե ապրեիք վախի մեջ, եթե նույնիսկ ձեր մշակույթը չկարողանայիք փոխանցել ձեր երեխաներին: Նրանց կյանքը հիմնված է հերելյալ պարկերացման վրա. «Մենք պերբ է պաշտպանենք մեզ, մենք պերբ է ապրենք այսրեղ, մենք պերբ է հարմարվենք փեղի պայմաններին»:

Սելինի կարևոր դիրքակումն այն է, որ այն ձևը, որով թուրքական մամուլը և հասարակությունն արձագանքեցին Նրանք Դինքի մահվանը, նույնիսկ ավելի մեծ դեր է խաղացել իր ծնողների վերաբերմունքի փոփոխության վրա, քան սպանության փաստը: Առաջին անգամ նրանք զգացին իրենց սովորությունների սահմանափակումները. «Իմ կարծիքով՝ նրանց վերաբերմունքը Նրանք Դինքի մահվան նկատմամբ փոխվեց մամուլի ազդեցության փակ: Եթե մամուլը դրա մասին այդքան չգրեր, եթե այդքան մարդիկ չմասնակցեին ցույցերին, դա ուղղակիորեն կփոխանցվեր հեղուկա կերպով՝ «մի հայ են սպանել», և նրանք այդքան շարժվին արձագանքի: Նրանք շարժվեցին զարմացած էին «Մենք բոլորս հայ ենք» կարգախոսով: Այդ արձագանքը նրանց վրա ավելի մեծ փոփոխություն թողեց, քան նրա մահվան փաստը: Նրանք ավելի խիզախ էին դարձել, երբ փեսան, թե ինչքան թուրքեր են մասնակցում բողոքի ցույցերին: Նրանք դա համեմատում էին իրենց անցյալի հետ՝ ասելով. «Մի՞թե սա հնարավոր է»: Եվ անընդհար գարմանում էին: Նրանք այդքան փոփոխված էին, երբ զգացել էին փոփոխությունը իրենց առաջին արձագանքների և այն բանի միջև, թե իրականում ինչպես պետք է արձագանքեին: Նրանք հայրենասերներն էին, որ ի վիճակի չեն արքայազմի իրենց զգացմունքները»:

Սելինը նկատել է Նրանք Դինքի մահվանից հետո իր ծնողների մեջ կարարված փոփոխությունները. «Նրանք Դինքը շարժվեցին կարևոր է իմ մոր և հոր համար: Նրանք շարժվեցին փոփոխված էին և լիովին փոխել էին իրենց վերաբերմունքը իմ նկատմամբ: «Եթե հնարավորություն ունես, գնա արքայազմի, - առաջին անգամ ասացին նրանք, - մենք չենք կարող շարժվել մեզ այսպես: Մինչև Նրանք Դինքը ես «հայկական ծագում ունեի», իսկ հիմա ես հայ եմ: Քանի որ քաղաքական համարներս փոխվել է: Առաջին անգամ իմ հոր մեջ նկատել եմ այս կարգի արձագանքներ. «Ես հարկեր վճարող քաղաքացի եմ»: Կյանքում առաջին անգամ ես նկատեցի նրա զայրույթը: Երբ հիմա խոսում ենք, նրա աչքերը արցունքներով են լցվում, և նույնիսկ ասում է. «Կարծում եմ՝ ես պետք է վերականգնեմ իմ ազգանունը»: Երբ ավելի երբասարդ էի և ՀԲԿ-ի դեպքերն էին փոփոխում, նրանք հակաքրոնական դիրքորոշում ունեին: Նրանք քրդերի նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը փոխվել է: Դարձել են փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպան, ինչը նախկինում սովորական էր թվում, հիմա դարձել է վիրավորական»:

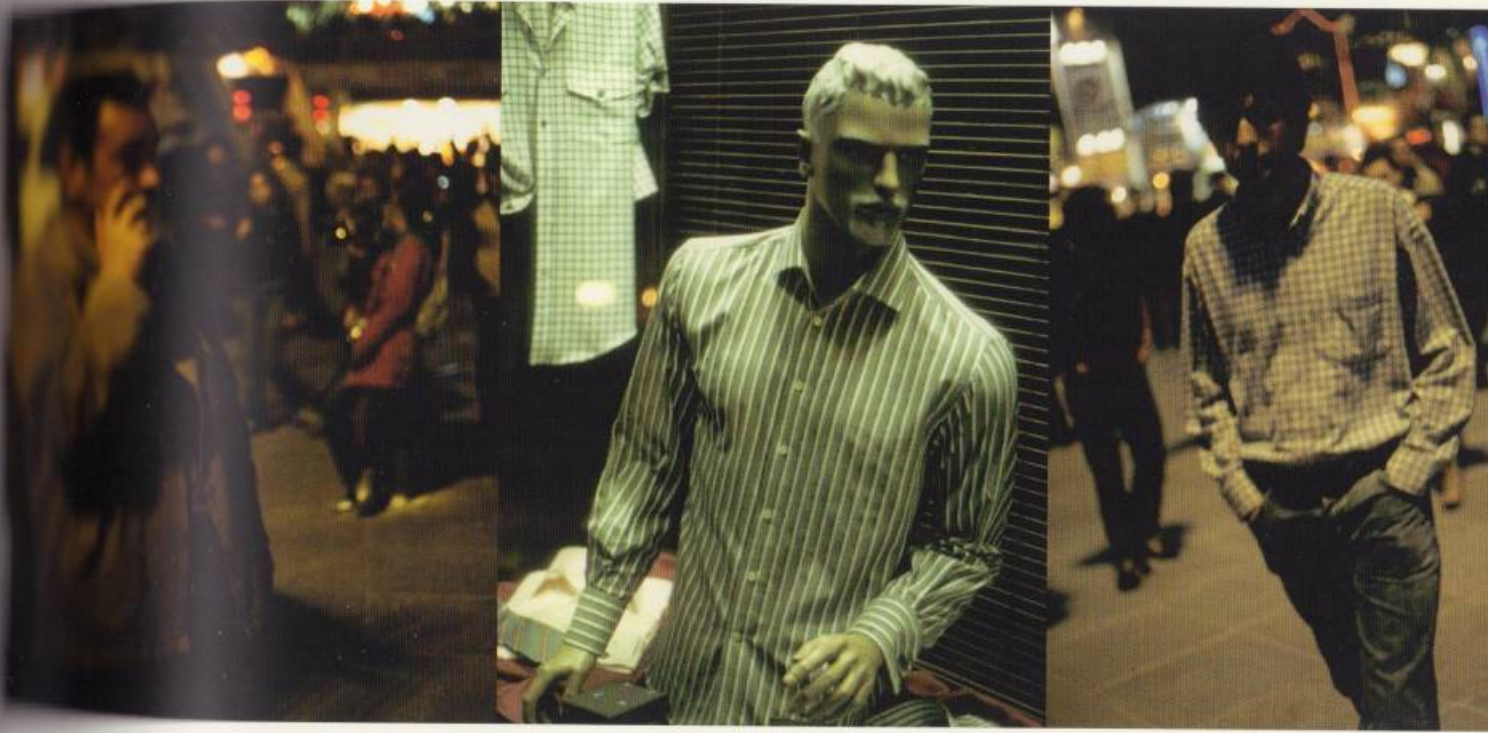
Սելինը նույնպես փոխվել է, թեպետ նրա նոր, ավելի սերտ կապն իր հայկական ինքնության հետ զուգորդվում է իր թուրքական ինքնության նկատմամբ ծանոթ մեղքի զգացումով: Սելինի պարմությունը մի խնդիր է առաջացնում. արդյո՞ք հնարավոր է ինքնությունը պահպանել՝ առանց այլ մարդկանցից մեկուսանալու. «Նրանք Դինքի մահը սրիպեց ինձ ամոթ զգալ, որովհետև ես այն մարդկանցից եմ, ովքեր փորձում են իմ նմաններին մոռցնել: Երբ նախկինում կարդում էի նրան, սովորաբար ասում էի. «Մա ինձ չի վերաբերում, որովհետև ես մաքուր հայ չեմ»: Ես քաղաքականությամբ չեի զբաղվում: Նրանք Դինքի մահն ինձ սրիպեց է ավելի շարժվեցին քաղաքական իրադարձությունների մասին և աշխարհին ավելի բաց հայացքով նայել: Ես սկսել եմ հայերեն սովորել: Երբևէ հայ փոխանի հետ չեմ հանդիպել: Նրանք Դինքի մահվանից հետո ծանոթացա Սերհապի հետ: Նա խոսում էր Դինքի մասին, և այդ ամենը սկսվեց հայ լինելու խնդրի շուրջ: Ես ինձ մեղավոր եմ զգում, որովհետև երջանիկ եմ, որ ես հայ եմ: Ես արդյունք եմ ժայռահեղ ազգամոլության բողոք դրսևորումները: Ինձ թվում է, որ պարկանելության զգացման բացակայությունը միշտ մի փոքր թերության նշան կմնա ինձ համար»:

Երեք բևեռները: Ի՞նչ ենք մենք , եղբա՛յր

Այսօր ծնվել է 1979 թվականին Մասունի Բաթման գյուղում: Նրա նախապապը վերապրել է 1915 թվականը, ապրել է քրդական ցեղերի մեջ և ընդունել է մահմեդական անուն: Այսօր սերնդում իրենց նախնիների արձագանքի մասին վկայող միակ խորհրդանիշը իրենց ինքնության քարտերում «քրիստոնյա» բառն է: Մա Այսօր կորցրած հայկական ինքնության հասարակական պարմությունն է: Դա անելու համար «երկրագնդի վրա արքայազմի միակ միջոցը քրդերենն է» ընկալող Այսօրը պետք է գտնի այն ընթացակարգը, որ նա ապրել է երեք բևեռների հարման կետում:

Փիլյա

Նայության հետ կապված Այսօրի միակ հիշողությունը իրենց գյուղի հովիվների խաղացած «մրջնախաղն է»: «Դաշտային մրջյունները մեծ և կարմիր են: Մնացած մրջյունները՝ փոքր ու սև: Երեխաները կովեցնում էին դրանց: Նրանք դաշտային

մրջյունների ուրբերը պոկում էին, որպեսզի սև մրջյունները կարողանային սպանել դրանց: Դաշտային մրջյունները *Ֆիլլա*-ներն էին: *Ֆիլլա* նշանակում է բրիսպոնյա: Դա ամրացել է իմ հիշողության մեջ»:

1982 թվականին Այիանի հորեղբայրներից մեկը գաղթեց Սփամբուլ, հաստատվեց Քուրտուլուշում և խանութ բացեց: Նրա հայրը շուրով հեղեղեց եղբորը, և որոշ ժամանակից Այիանն արդեն այդ քաղաքում էր: Տեղափոխությունը ոչ միայն նոր տարածք մտնել էր նշանակում, այլև՝ նոր լեզու սովորել: «Մարդիկ փողոցներում թուրքերեն էին խոսում: Երբ գնում ես խանութ՝ թուրքերենով ես «հաց» ասում: Այսպիսով դու պետք է թուրքերեն սովորես»: Նայրը ցանկանում էր Այիանին հայկական դպրոց ուղարկել, բայց նրանց փվեցին պահանջվող «տասը գույգ կիսագուլպաների, քսան գույգ ներքնազգեստի, առօրյա և սպորտային կոշիկների ցանկը», և քանի որ Այիանի հայրը չէր կարող գնել ցանկում թվարկված բոլոր իրերը, Այիանն ընդունվեց երկու փողոց վերևում գրավում պետական դպրոց:

Խաչակնքվելիս ևս շփոթում էի աջն ու ձախը

Այիանը չէր կարող հայկական դպրոց հաճախել, բայց ծնողները նրան ուղարկեցին ցածր եկամուտ ունեցող հայ ընտանիքների երեխաների համար նախատեսված Քընալըադա հայկական ճամբար: Նիմա էլ ես մեկ այլ լեզվի հետ բախվեց. «*Te* նշանակում է թեյ: Ես այն իմ մտքում կպահեմ, հայերեն կսովորեմ»: Ճամբարում զարգացնում էին նաև կրոնական հմտություններ, որոնց Այիանը պետք է հարմարվեր. «Մենք աղոթում էինք ուրելուց առաջ, բայց սա ուրիշ աղոթք էր, և մենք խաչակնքվում էինք վերև, ներքև, աջ և ձախ: Ես միշտ շփոթում էի աջն ու ձախը: Սկզբից ա՛ջ, թե՛ ձախ: Ես միշտ նայում էի ինչ որ մեկին և անում այնպես, ինչպես նրանք էին անում»:

Քրդեր տանը, թուրքեր դպրոցում և հայեր ճամբարում

Այիանը կրոնի դասերի դժվարություն ուներ նաև դպրոցում. «Ես փորձում էի հիշել աղոթքները միջին դպրոցում: Ես փորձում էի դրանք գրի առնել, բայց չէի կարողանում հիշել արաբական բառերը: Մայրս սովորաբար աղոթում էր, բայց ես երբեք չէր ասում, որ մենք նույնպես պետք է աղոթեինք: Չնայած մեր ինքնության քարտերում գրված էր, որ մենք բրիսպոնյա ենք, հայրս երբեք չէր ասում, որ պետք է եկեղեցի գնանք»: Լեզուների և ինքնությանների միջև գրավող Այիանը և իր հորեղբորդիները, միմյանց հետ կապակում էին. «Ի՛նչ ենք մենք, եղբա՛յր»: Նրանք իրենց ինքնությունը սահմանում էին ըստ համարների. «Առաջին՝ մենք բուրդ ենք փանը, որպես խոսում ենք քրդերեն: Երկրորդ՝ թուրքեր ենք դպրոցում, որպես թուրքերեն ենք խոսում: Եվ երրորդ՝ հայ ենք ճամբարում, որպես խոսում ենք հայերեն: Մենք հայ ենք ամռանը, թուրք՝ ձմռանը դպրոցում և բուրդ՝ փանը: Մենք մեզ ամենից շատ հարմար ենք զգում բուրդ լինելով»:

Երբ ես համալսարանում քրդական շարժում նկատեց, ի հայտ եկավ նրա հայկական ինքնությունը. «Առաջին բանը, որ պետք է անել՝ քրդական ինքնությունն հաստատելն էր: Ապա ես սկսեցի հաստատել իմ հայկական ինքնությունը: Նասկացա, որ ինքնության խնդիր ունեմ: Նայից ծուլվել էի քրդերին, քրդից ծուլվել էի թուրքերին»: 1915 թվականին ծուլումը կարծես գոյարևելու միակ գիծն էր. «Այս իրադարձության պարճառով ես ինձ մի կողմից բուրդ եմ համարում, մյուս կողմից՝ ոչ, բայց չգիտեմ, թե արդյո՞ք այս կորուստը կարող է փոխհատուցվել»:

Քուլեջում հայերեն սովորելու և իր ընտանիքի պարմությունն ուսումնասիրելու Այիանի ջանքերն այս կորուստը փոխհատուցելու փորձ է: Նրա ուսումնասիրությունը նրան աշխատելու է «տանում» հայկական դպրոց, ինչը գործնականում վերածվում է

ծրագրի և նոր անուն ձեռք բերելու: «Ես գնացի դպրոց և ասացի, որ հայ եմ, հայերեն չգիտեմ, բայց ցանկանում եմ աշխատել հայկական դպրոցում»: Տնօրենը նայեց ինձ և ասաց. «Լավ է, որ այդպիսի ցանկություն ունես»: Նա հարցրեց, թե ինչ անուն եմ ինձ փվել մկրտության ժամանակ: Ես տարանվեցի, քանի որ իմ ընտանիքից և ոչ մեկը մկրտված չէր: Նա ասաց. «Մենք քեզ պետք է մկրտենք: Դու հայտնվեցիր շատ հանկարծակի, այնպես որ քո անունը կլինի Նորայր՝ «նորեկ»: Ես եռանդով լի նոր շրջանավարտ եմ: Տնօրենն ինձ ներկայացրեց միության հիմնադիրներին: Նրանք ասացին. «մենք կբարձրացնենք այս փղային, մենք այս կանենք, այն կանենք, ես շատ օգտակար կլինի մեզ համար»: Նրանք ինձ ծրագրի մաս դարձրին:

Ինչպես Այիանի հայ լինելը, որն ի հայտ եկավ իր բուրդ լինելուց, Նորայրի բուրդ լինելն ի հայտ եկավ իր հայ լինելուց. «Նրանք Դիևքի մահից հետո թաղման ժամանակ շատ քրդեր կային: Որոշ հայ եղբայրներ կարծում էին, որ պետք է լուռ քայլենք, որպեսզի խոսափեինք սաղրանքներից, բայց քրդերն ամբողջ ծայնով բղավում էին: Նրանք ասում էին. «Ժամանակն է, որ մեր ծայնը լսելի դառնա»: Ես հավատում էի և ինձ շատ մոտ էի գգում նրանց»: Այիանի հայրն ասում էր. «Մենք բուրդ ենք Սփամբուլի հայերի մեջ և հայ՝ քրդերի միջև», -և, որպես նախորդ սերնդի ներկայացուցիչ, ավելի սուր է վերապրում այս տարբերությունը: Երիտասարդ և փառեց սերունդների քրդերի միջև հայության ընկալման տարբերություն կա:

Այիանի կապը քրդերի, թուրքերի և հայերի հետ և ժամանակի ու տարածության մեջ տարբեր լինելու հանգամանքը մեզ ստիպում է կրկին մտածել ինքնության սահմանման մասին, իսկ նրա կյանքի պարմությունը ցույց է տալիս, որ 1915 թվականն այսօր դեռևս նշանակություն ունի Թուրքիայի երիտասարդ սերնդի համար:

մրջյունների ուրբերը պոկում էին, որպեսզի սև մրջյունները կարողանային սպանել դրանց: Դաշտային մրջյունները *Ֆիլլա*-ներն էին: *Ֆիլլա* նշանակում է քրիստոնյա: Դա ամրացել է իմ հիշողության մեջ»:

1982 թվականին Այհանի հորեղբայրներից մեկը գաղթեց Սպանիայի, հաստատվեց Քուրտուլուշում և խանութ բացեց: Նրա հայրը շուրով հեղուկ եղբորը, և որոշ ժամանակից Այհանն արդեն այդ բաղաբույս էր: Տեղափոխությունը ոչ միայն նոր փարածք մտնել էր նշանակում, այլև՝ նոր լեզու սովորել: «Մարդիկ փողոցներում թուրքերեն էին խոսում: Երբ գնում ես խանութ՝ թուրքերենով ես «հաց» ասում: Այսպիսով դու պետք է թուրքերեն սովորես»: Նայրը ցանկանում էր Այհանին հայկական դպրոց ուղարկել, բայց նրանց տվեցին պահանջվող «տասը գույգ կիսագուլպաների, քսան գույգ ներքնագցեստի, առօրյա և սպորտային կոշիկների ցանկը», և քանի որ Այհանի հայրը չէր կարող գնել ցանկում թվարկված բոլոր իրերը, Այհանն ընդունվեց երկու փողոց վերևում գրված պետական դպրոց:

Խաչակնքվելիս ես շփոթում էի աջն ու ձախը

Այհանը չէր կարող հայկական դպրոց հաճախել, բայց ծնողները նրան ուղարկեցին ցածր եկամուտ ունեցող հայ ընտանիքների երեխաների համար նախատեսված Քընալըաղա հայկական ճամբար: Նիմա էլ ես մեկ այլ լեզվի հետ բախվեց. «*Te* նշանակում է թեյ: Ես այն իմ մրբում կպահեմ, հայերեն կսովորեմ»: Ճամբարում զարգացնում էին նաև կրոնական հմտություններ, որոնց Այհանը պետք է հարմարվեր: «Մենք աղոթում էինք ուրելուց առաջ, բայց սա ուրիշ աղոթք էր, և մենք խաչակնքվում էինք վերև, ներքև, աջ և ձախ: Ես միշտ շփոթում էի աջն ու ձախը: Սկզբից ա՛ջ, թե՛ ձախ: Ես միշտ նայում էի ինչ որ մեկին և անում այնպես, ինչպես նրանք էին անում»:

Քրդեր փանք, թուրքեր դպրոցում և հայեր ճամբարում

Այհանը կրոնի դասերի դժվարություն ուներ նաև դպրոցում. «Ես փորձում էի հիշել աղոթքները միջին դպրոցում: Ես փորձում էի դրանք գրի առնել, բայց չէի կարողանում հիշել արաբական բառերը: Մայրս սովորաբար աղոթում էր, բայց ես երբեք չէի ասում, որ մենք նույնպես պետք է աղոթենք: Չնայած մեր ինքնության քարտերում գրված էր, որ մենք քրիստոնյա ենք, հայրս երբեք չէր ասում, որ պետք է եկեղեցի գնանք»: Լեզուների և ինքնությանների միջև գտնվող Այհանը և իր հորեղբորդիները, միմյանց հետ կապակում էին. «Ի՛նչ ենք մենք, եղբա՛յր»: Նրանք իրենց ինքնությունը սահմանում էին ըստ համապետքստի. «Առաջին՝ մենք քուրդ ենք փանք, որպես խոսում ենք քրդերեն: Երկրորդ՝ թուրքեր ենք դպրոցում, որպես թուրքերեն ենք խոսում: Եվ երրորդ՝ հայ ենք ճամբարում, որպես խոսում ենք հայերեն: Մենք հայ ենք ամռանը, թուրք՝ ձմռանը դպրոցում և քուրդ՝ փանք: Մենք մեզ ամենից շատ հարմար ենք զգում քուրդ լինելով»:

Երբ ես համալսարանում քրդական շարժում նկատեցի, ի հայր եկավ նրա հայկական ինքնությունը. «Առաջին բանը, որ պետք է անել՝ քրդական ինքնությունս հաստատելն էր: Ապա ես սկսեցի հաստատել իմ հայկական ինքնությունը: Նաևկացա, որ ինքնության խնդիր ունեմ: Նայից ծուլվել էի քրդերին, քրդից ծուլվել էի թուրքերին»: 1915 թվականին ծուլումը կարծես գոյարևելու միակ գիճն էր. «Այս իրադարձության պարճատով ես ինձ մի կողմից քուրդ եմ համարում, մյուս կողմից՝ ոչ, բայց չգիտեմ, թե արդյո՞ք այս կորուստը կարող է փոխհատուցվել»:

Քուրդում հայերեն սովորելու և իր ընտանիքի պարմությունն ուսումնասիրելու Այհանի ջանքերն այս կորուստը փոխհատուցելու փորձ է: Նրա ուսումնասիրությունը նրան աշխատելու է «տանում» հայկական դպրոց, ինչը գործնականում վերածվում է

ծրագրի և նոր անուն ձեռք բերելու: «Ես գնացի դպրոց և ասացի, որ հայ եմ, հայերեն չգիտեմ, բայց ցանկանում եմ աշխատել հայկական դպրոցում»: Տեսրենը նայեց ինձ և ասաց. «Լավ է, որ այդպիսի ցանկություն ունես»: Նա հարցրեց, թե ինչ անուն եմ ինձ տվել մկրտության ժամանակ: Ես փարանվեցի, քանի որ իմ ընտանիքից և ոչ մեկը մկրտված չէր: Նա ասաց. «Մենք քեզ պետք է մկրտենք: Դու հայտնվեցիր շատ հանկարծակի, այնպես որ թո անունը կլինի Նորայր՝ «նորեկ»: Ես եռանդով լի նոր ջրբանավար եմ: Տեսրենն ինձ ներկայացրեց միության հիմնադիրներին: Նրանք ասացին. «մենք կրթաճրագները այս տղային, մենք այս կաններ, այն կաններ, ես շատ օգտակար կլինի մեզ համար»: Նրանք ինձ ծրագրի մաս դարձրին»:

Ինչպես Այհանի հայ լինելը, որն ի հայր եկավ իր քուրդ լինելուց, Նորայրի քուրդ լինելն ի հայր եկավ իր հայ լինելուց. «Նրանք Դիկրի մահից հետո թաղման ժամանակ շատ քրդեր կային: Որոշ հայ եղբայրներ կարծում էին, որ պետք է լուս քայլենք, որպեսզի խուսափենք սաղրանքներից, բայց քրդերն ամբողջ ձայնով բղավում էին: Նրանք ասում էին. «Ժամանակն է, որ մեր ձայնը լսելի դառնա»: Ես հավատում էի և ինձ շատ մոտ էի գգում նրանց»: Այհանի հայրն ասում էր. «Մենք քուրդ ենք Սպանիայի հայերի մեջ և հայ՝ քրդերի միջև», -և, որպես նախորդ սերնդի ներկայացուցիչ, ավելի սուր է վերապրում այս փարքերությունը: Երկրասարդ և փարեց սերունդների քրդերի միջև հայության ընկալման փարքերություն կա:

Այհանի կապը քրդերի, թուրքերի և հայերի հետ և ժամանակի ու փարքերության մեջ փարքեր լինելու հանգամանքը մեզ սրիպում է կրկին մրածել ինքնության սահմանման մասին, իսկ նրա կյանքի պարմությունը ցույց է տալիս, որ 1915 թվականն այսօր դեռևս նշանակություն ունի Թուրքիայի երկրասարդ սերնդի համար:

Քաղաքը կորցնելու վախը

Զուբեյդան ծնվել է Վանի մեծահարուստ ընտանիքներից մեկում 1940 թվականին: Նրա պապն առևտրական էր, ինքն իսկ նաև թաղաքի կենտրոնում: Չնայած Զուբեյդան երբեք իր պապին չի տեսել, նա մեծացել է լսելով այն պատմությունները, թե ինչպես է պապը, իսկանությունն ու փուրը թողնելով, կառքով հեռացել Վանից: Նա տեսել է Արամ փառայի փուրը, որտեղ նրա պապը բնակություն է հաստատել հայերին Վանից «վարարելուց» հետո: Զուբեյդան մինչև այսօր ոգևորված է այն մտքից, որ այնպեղ, ինչպես նաև Վանի ամբողջ փարածքում կարող է ոսկի թաղված լինել, և վախենում է, որ նախկին փերերը մի օր կվերադառնան իրենց տները, ոսկին ու ամբողջ քաղաքը եր վերադառնելու համար: Զուբեյդայի պատմությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես է Վանի պատմությունն ընկալվում թաղաքի մահմեդական բնակչության կողմից:

Նկարագրելով տուսների և հայերի կողմից Վանի գրավումը և մահմեդականների արտագաղթը. Զուբեյդան օգտագործում է *սեֆերբերլիկ* [մոբիլիզացում] տերմինը. «Վանը հայերին էր պատկանում, իսկ թաղաքի կենտրոնը, ամբողջ շրջապատը դաշտերը՝ թուրքերին: *Սեֆերբերլիկ* հետո նրանք մահմեդականներին շար էին հետապնդում: Քաղաքում մահմեդական չէր մնացել, բոլորը գորակոչվել էին»: Նրանցից մեկը Զուբեյդայի պապն էր. «Պապս բանակ էր գնացել, տարա և բեռնա մահացել էին: Միայն մայրս էր ողջ մնացել: Այն ժամանակ ավտոբուս չկար: Միայն նավեր էին, բայց բոլորի համար տեղ չկար: Մնացածը կառքերով հեռացան: Մայրս հիշում է, որ կառքերի անիվները դիակների վրայով էին անցնում: Մեծամասնությունը հոգիս են մահացել»: Վանից Դիարբեքի գնալուց առաջ Զուբեյդայի պապը ոչնչացրել է իր ունեցվածքը. «Գոմի դռները բացելին, անասուններին դուրս թողեցին և փուրը այրեցին, որպեսզի հայերը դրան չտիրանան»: Նա հողի մեջ ոսկի է թաղել, ինչը հետագայում շատ առասպելների հիմք դարձավ. «Այն օրերի արտարժույթը ոսկին կամ արծաթն էր: Ոսկին թողեցին, մրաժելով, որ մի օր կվերադառնան: Պապս *սեֆերբերլիկ* ժամանակ ոսկով լի փուփեր է թաղել»:

Նագիվ թե մեր զինվորները մականդեղ էին հավաքում

Սեֆերբերլիկ ժամանակաշրջանը թաղաքում ավարտվեց ուժերի հարաբերակցության փոփոխությամբ. «Թուրք զինվորները հայերին վարարեցին: Ինչպես նախկինում էին ասում «նրանք թշնամուն վարարեցին»: Նախկինում հետապնդվող մահմեդականները հիմա էլ հետապնդող դարձան. «Անկասկած, հայերին նույնպես սպանում էին, մեր զինվորները հո մականդեղ չէին հավաքում: Դա արյունը արյան, մահը մահի, ուժեղը թույլի դեմ էր»: Այս անգամ արդեն հայերն էին իրենց ունեցվածքը թողնում. «Նրանք հեռացան կյանքը փրկելու համար: Նրանք իրենց հետ ոչինչ չվերցրեցին: Նրանք ասում էին՝ եկեք փուրը այսպես էլ թողնենք»: Զուբեյդայի պատմածով նրանց հետևապես մահմեդականների գնալուց շատ չէր փարերվում: Նրանք տներն այրեցին և փուփերով ոսկի թաղեցին:

Մահմեդականները Վան վերադարձան, բայց ոչ իրենց տները. «Որոշ ժամանակ անց բոլորը վերադարձան, սակայն վերադարձողները բնակություն հաստատեցին հայկական թաղամասում: Նրանք ոչինչ չէին գնում: Բոլորը եկան, տեղ գրան և բնակվեցին»: Զուբեյդայի պապը տեղափոխվեց հայտնի Արամ փառայի հինգ հարկանի առանձնատունը: Զուբեյդան պաշտպանում է պապին և նրա սերունդը պնդելով, որ նրանք «սեֆականություն ձեռք բերելու նպատակ չունենին»: «Նրա սերունդը

մարդիկ գումար վաստակելու ձգտում չունեին: Այն ժամանակ եղբայրություն էր, մարդիկ կիսվում էին իրար հետ: Իսկ հիմա ի՞նչ է: Թաքցված գանձերը, ոսկով լի փուփերը և այդ մասին պատմությունները, սակայն, գրավում էին բոլորին, այդ թվում նաև Զուբեյդային: «Մեր փան նախկին տերը Արամ փառայն էր: Նախկինում խոհանոցը լի էր մթերքով լցված կաթսաներով՝ բրնձով, յուս-բուսով, ոսպով: Այնտեղ ոսկով լի երկու մեծ կաթսաներ կային: Նրանք եկել էին և երկու կաթսա ոսկին աղյուսների երկից փարել: Մայրս դրանք չէր նկատել: Նայերը շարժել էին պարի աղյուսները, որտեղ նրանք թաքցրել էին ամեն ինչ»: Զուբեյդայի խոսքերով որոշ հայեր Վան էին վերադարձել իրենց թաքցրած ոսկին փանելու համար. «Նայր գալիս և ասում էր. «Սա իմ փունն է»: Նրանք չորս-հինգ տարուց հետո գալիս էին և ասում. «Տես, այստեղ գանձ է թաքցված: Այս կամ այն քարը հանիր և գանձ կգտնես»: Նրանք առաջարկում էին. «Կեսը քեզ, կեսը՝ ինձ»: Իսկ ի՞նչ արեցին մեր մահմեդականները: Նրանք մի լավ մեծացին ու թշնամեցին: Նրանց նույնիսկ հինգ ցենտ չգրվեցին»: Որոշ հայեր վերադարձան և իրենց ոսկին տարան «առանց որևէ մեկի փողակ պահելու»: Չնայած դրան ոչ գանձերն են պակասում, ոչ էլ դրանց մասին պատմությունները. «Իրանք Վանի հողում են: Ամեն տեղ, որտեղ ինչ որ նոր բան է կառուցվում, մուրճը գեղնին կպնելուն պես մի նոր գանձ է հայտնաբերվում»: Գանձերը փորագրում և հարստություն են խոստանում. «Նայերն ասում են, որ երբ Վանի բոլոր տների դռները ոսկուց, իսկ պարուհաններն արծաթից լինեն, այն ժամանակ մենք կասենք, որ նրանք մեր բոլոր գանձերը հայտնաբերեցին»: «Նայկական անեծքի» մասին

պարմությունները միայն զորացնում են առեղծվածը: Հայերի կողմից անիծված ոսկուց «ոմանք ուշաթափվում են, իսկ ոմանք էլ՝ մահանում»:

Մենք Վանի ամրոցը կարմիր շորով կծածկենք

Զուրեղայի երևակայության մեջ հայերը ոչ միայն ուզում են վերադարձնել Վանի քաղաքը և նրանց նախկին փրկում թաքցված գանձերը, այլև կամենում են փրկանալ ամբողջ քաղաքին. «Նրանք ցանկանում են փրկանալ Վանին մի ամբողջ հավերժություն: Երդվում են, որ նրանք այդ բանը միշտ ցանկանում էին: Հայերը միշտ ասում էին. «Երբ Վանի ամրոցը գրավենք, մենք այն արևից պաշտպանելու համար վերնից ներքև կարմիր շորով կծածկենք»: Վանի նկարմամբ հայերի համակրակը Զուրեղայի մոտ փազնապ է առաջացնում: Չնայած հայերի փնտրելը և ոսկին խորհրդավոր կերպով գրավիչ են, հայի պարկերը, որը մի օր կվերադառնա իր փունը, ոսկին ու նախկինում իրեն պարկանող քաղաքը վերադարձնելու նպատակով, սարսափ է առաջացնում: Ամեն խնդիր, նույնիսկ քրդական խնդիրը դրանով է բացառվում. «Ինչու՞ է այդ դեպքում թուրքը թուրքին սպանում: Ինչու՞ է մահմեդականը մահմեդականին սպանում, եթե հայերը ջինեխին: Թուրքերը և քրդերը եղբայրներ են, հավաքի եղբայրներ են: Երդվում են, որ հայերն են դա անում: Նախկինում քրդերի հետ բան չէր կարարվում: Նրանք իրար հետ էին կռվում, իրար վրա էին կրակում և իրար էին սպանում: Նրանք թուրքերի հետ պորդլեններ չունեին»:

Տարբեր պարմություններում *սևֆերրերլիկի* շրջանից և անհայտ ապագայում քաղաքը ետ վերցնելու նպատակով ապրող հայերից բացի, գոյություն ունեն նաև ներկայումս ապրող հայերը: Համայնքները կրոնական սկզբունքով փարբերակող Զուրեղյան իսլամ ընդունած իր հայ հարևաններին առանձնացնում է իր պարմությունների հայերից: Նրա խոսքերով, իսլամ ընդունած հայերը «մեր նման են»: «Իմ հարևանի վախճանված մայրը քառասուն օրական երեխա ուներ: Հայերը գերի էին ընկել թուրքերի մոտ: Մեր հարևանի հայրը վերցրեց մեկին: Նրա փղաներից մեկը հայ երեխա էր, որին հայերն էին թողել: Մենք նրան այլևս հայ չենք համարում: Նա մեր նման մահմեդական է դարձել: Նա մեր նման աղոթում և պաս էր պահում: Նա նրբեք համրիչը բաց չէր թողնում»:

Զուրեղայի պարկերացմամբ հայերն առեղծվածային էակներ են, ովքեր նախ հարկադրել են գաղթել նրա պապին, իսկ երբ հերթը նրանց հասավ՝ իրենք են արտագաղթել, անիծելով և թաղելով իրենց ոսկին: Նրանք մինչև այսօր ուզում են վերադառնալ և գրավել քաղաքը, և պարտերազմ են հրահրում թուրքերի ու քրդերի միջև: Նրանք ամենևին նման չեն Զուրեղայի հարևաններին: Ինչու՞ է Զուրեղայի պարմությունն ամբողջովին լեցուն վախով, եթե հայերը Վանում փրոժել են թուրքերի նման և վերջ ի վերջո թուրքերը հաղթել են:

«Ես քեզ սիրում էի ոչ այն մարքով, որ մոռանամ»

Վերան 81 փարեկան հայ կին է, ծնվել և մեծացել է Անկարայում: Կորցրել է ամուսնուն, որդուն և դստերը, ապրում է միայնակ, Սյամբուլում: Չնայած բարեկամներ ունի արտասահմանում, գերադասում է մնալ Սյամբուլում՝ իր փանը և իր ընկերների մոտ: Նա չափազանց համարձակ կին է, սիրում է կյանքը, չնայած շատ փառապանքներով է անցել, երբ քաղցկեղի պարճառով ողբերգականորեն կորցրել է որդուն և դստերը: Մի թուրք փղամարդու հանդեպ անպարասխան սիրո պարմությունը նույնիսկ այսօր նրա կյանքի գլխավոր իրադարձությունն է:

Երբ Վերային հարցրինք նրա ընտանիքից, նա խոսեց հայերի ցեղասպանության մասին. «Ես պապերիս չեմ փեսել: Նրանք վախճանվեցին ցեղասպանության ժամանակ: Մենք հայ կաթոլիկներ ենք, Հոռմի պապին ենք հետևում: Երբ նրանք պապիս մորթեցին, ասացին. «Մա նաև կաթոլիկ լինելու համար է»: Տարս կույր էր: Գուցե այն պարճառով, որ չափից դուրս շատ էր լաց լինում: Հայրս փախել էր և ողջ մնացել: Տարիս աղջիկներից երեքը փրկվեցին: Նա մորս ամուսնացրել էր հորս հետ, որովհետև չգիտեր, թե իրեն ինչ կարող է պարահել: Հայրս 16 փարով մորիցս մեծ էր: Տարիկս մնացած երեխաներին վերցրել է իր հետ փարել է: Մայրս Ֆրանսիա գնացած փարիս 28 փարի չէր փեսել»:

Ըստ Վերայի՝ նրա ընտանիքը ձեռնպահ էր մնում ցեղասպանության քննարկումից: «Ես շատ մահմեդական ընկերներ ունեի Անկարայում: Մայրս և մեր բարեկամները անախորժություններից խուսափելու համար այդ հարցը չէին քննարկում: Ես էլ չէի

ուզում դա քննարկել երեխաներիս հետ, երբ նրանք մեծացել էին: Որովհետև Թուրքիայում եմ ապրում: Ընկերներս, որոնց ես շատ եմ սիրում, մահմեդական են»:

Վերան ասում է, որ ֆեթիխյե Չեթինի «*Մեծ մայրս*» գիրքը կարդալիս վշտացել է, քանի որ այն հիշեցրել է իր սկեսորի պարմությունը. «Դա իմ սկեսորի պարմության նման է: Դիարբերիքից մի *սողա* նրանց հանդիպում է ճանապարհին, երբ նրա փայրին, մորը և հորը փանում էին Թուրքաբ: Այդ մարդը սկեսորիս նաբեցնում է ձիու վրա: Սկեսորիս անունը Միլվա էր, ես նրան Ջեյնաբ է վերանվանում: Նրան միշտ *գյալուր* էին անվանում *գյալուր* աղջիկ, *գյալուր* աղջիկ, *գյալուր* աղջիկ: Նա այդ խոսքը փանել չէր կարողանում: Գրպանում խաչ էր պահում, խաչելություն: Մի օր, երբ բանալին հանել է, խաչն ընկել է: Տանրիրուհին ասել է. «*Գյալուր* աղջիկ, դու այդ բանը մինչև հիմա թո մո՛ր ես պահում»: Նրան հաջողվում է փախչել: Նա իմ ամուսնու հորեղբոր մոր է գնում և այնտեղ ապաստան գտնում: Նրանց հայրը Նալեպ էր փախել կուրորածի ժամանակ: Իմ սկեսրայրը այդտեղից եկել էր և փեսել էր սկեսորիս: Նրանք ամուսնացան, երեխաներ ունեցան»:

«Ես՝ գյալուրս, թրջել եմ շագանակները»

Վերան անձնական կյանքից, իր թուրք ընկերուհու հետ փոփոխ ունեցած խոսակցության մասին մի հեքիաթների զվարճալի պարմություն է պարմում: Ընկերուհին լսել էր, թե ինչպես մի ընկեր մյուսին է ասել է, որ ես ճիշտ բան է արել, որ փոփոխ դուրս է եկել և փունը վարձով փվել: «Դու ճիշտ բան ես արել, որ թո փունը վարձով ես փվել, ներքևի հարկում *գյալուրներ* էին ապրում»: Ես աչքերս նրա վրա չեցի: Նույնիսկ ամենաբաղաբաղկաբանները, ամենակրթվածները *գյալուր* են ասում: Դրանից առաջ ընկերուհիս ինձ խնդրել էր շագանակը թրջել: Երբ հարցրեց դրա մասին, պարասխանեցի. «Մահմեդականը ինձ խնդրեց և ես՝ *գյալուրս*, թրջեցի դրանք»: «Դու ի՞նձ հետ ես», - հարցրեց ընկերուհիս: «Ոչ, - պարասխանեցի, - դու Ջեհրան չես: Ես ուրիշ Ջեհրայի հետ եմ խոսում»: «Բայց, - ասաց ես, - դու ասում էիր, որ նրանք թո պապին սպանել են»: Ես պարասխանեցի. «Ես իմ խոսքի փոքր եմ: Իմ պապին սպանել են»: Ննարավոր է՝ հայերը նույն բանն են արել, բայց մենք գիտենք, թե նրանք ինչնով են անցել: Ես օսմանների երեխան չեմ: Ես հանրապետության երեխան եմ: Ես գրքի այդ էջը շրջել եմ»:

Վերան հիշում է դպրոցում իր ավագ թրջեց նկարմամբ խարականության դրսևորումները, թե ինչպես է դա ազդել նրա կյանքի վրա. «Նայրս չէր կարողանում դպրոց գնալ՝ բրոջս դպրոցում գրանցելու համար: Մեր վարձակալը (կենվորը)՝ Մեհմեդ Աբին, ասաց. «Ես դա թո փոխարեն կանեմ, բայց ամբողջ դպրոցում միայն երկու քրիստոնյա կա: Արի նրան անվանենք ոչ թե Նաիրա, այլ Արաբի աղջիկ Լայե: Թող նրա ընկերները նրան անվանեն Լայե»: Քույրս դպրոցում շատ լավ էր սովորում: Ուսուցիչներից մեկը հարցրել է նրան. «Լայե, դու ուրիշ անուն ունե՞ս»: Պարասխանել է. «Արաբի աղջիկ Նաիրա»: «Եղա՛վ, - ասել էր ուսուցչուհին, - դու հպարտ ես գոյում թե՛ք քրիստոնյա՛, թե՛՞ թուրք համարելու համար»: Դրանից հետո քույրս միջին գնահատականներով ավարտեց դպրոցը: Մեհմեդ Աբին ղեկավարի մոր էր գնացել. «Արաբի աղջիկ Նաիրա, դա ի՞նչ նշանակություն ունի՞՞ գնահատականները միջին պետք է լինեն, թե՛ բարձր»: Դրանից հետո քույրս դպրոց չէր գնում: Նույնի հետ ամուսնանալուց հետո նրա երեխաներին «Մակարիտի երեխաներ» էին անվանում [Կիպրոսի հանրապետության Նունաստանի հետ միավորվելու համար պայքարող նախագահը]: Դա էր բրոջս հեռանալու պարճառը»:

«Բոլորը անպարբեր էին: Բոլորը անպարբեր էին: Բոլորը»:

Վերան հիշում է, թե 1955 թ. սեպտեմբերի 6-7 դեպքերը ինչպես էին զարգանում իր թաղամասում. «Ես դրոշը պարուհանից կախել էի: Նրանք չթարկո՞ծեցին մեր փունը, որովհետև ես կարգին թուրքերն էի խոսում: Նրանք քարեր էին շարժում կողքի փանն

ապրող հարևանների վրա, ապակին էին ջարդել: Նրանք գնացին գերեզմաններ: Նրանք փայրերին հագցված գանգեր էին փանում: Բոլորը անպարբեր էին: Բոլորը անպարբեր էին: Բոլորը: Մենք հարևան մահմեդականներ ունեինք: Նաջորդ օրը ես պարահաճի մասին նրանց կարծիքը հարցրեցի: Նրանք պարասխանեցին. «Երեխաները ոգևորված էին, սիրելիս, ուզես-չուզես նրանք ստիպված էին այդպիսի բաներ անել»:

Վերայի վերջին խոսքերը ընկերուհուն, ում հետ ես վիճել էր «*գյալուր*» բառի շուրջ, արարահայտում են այս հողի նկարմամբ նրա պահանջը. «Մի կողմ դնենք պարմությունը: Խոսենք ներկայիս մասին: Սեպտեմբերի 6-ը, ունեցվածքի հարկը, ոչ մահմեդականների գինվորական ծառայությունը: Մենք այդ ամենով անցել ենք: Բայց, այնուհանդերձ, ես այստեղի զավակ եմ: Ես շարունակում եմ այստեղ մնալ: Ես ավելի շատ եմ մահմեդական ու թուրք, քան դուք: Դու չգիտես՝ որտեղից ես եկել, իսկ ես գիտեմ: Ես Անկարայից եմ եկել և հիմա Սրամբուլում եմ»:

«Ավելի լավ է միայն մեկը դժբախտության մեջ լինի, քան՝ երկուսը»

Երբ հարցրեցինք նրա մանկության մասին, Վերան հիշեց Անկարայում մեծանալու երջանիկ փայրերը և թուրք ընկերոջը, որը նրա համար մինչև հիմա աշխարհի չափ կարևոր է: «Ինստիտուտում իմ ընկերը մահմեդական էր: Նրա քույրն իմ ընկերուհին էր: Մենք հանդիպում էինք յոթ փայրի: Նա մահմեդական էր»: Նրա խոսքերով, նրանց ամուսնությունն անհնարին էր փայրեր կրոններին պարկանալու պարճառով: «Մենք չէինք կարողանում ամուսնանալ այդ փայրերության պարճառով: Մենք բաժանվեցինք 1950 թ., երբ իմ մայրը մահացավ: Նա ասաց. «Ես ամուսնանում եմ»: «Լավ ես անում, - ասացի ես, - ավելի լավ է միայն մեկը դժբախտության

մեջ լինի, քան՝ երկուքը»: Նրա ընթանիքը չէր ուզում դա: Դա անհնարին է, բա նրանք *գյալուր* աղջիկ կուզեին: Նրա ընթանիքը պահպանողական է, իմ ընթանիքը նույնպես: Իսկ դրա հերքանքով մենք էինք փառապում: Նա այն ժամանակ ասում էր. «Նրանք մի 40 օր կխոսեն, բայց 41-րդ օրն ամեն ինչ կմոռանան: Բայց դու միշտ կենտրոնացած ես կրոնի հարցերի վրա»:

Չնայած Վերան ամուսնացել է ուրիշ մարդու հետ և փեղափոխվել Սփամբուլ, երբևէ չի մոռացել իր առաջին սերը. «Չնայած ամեն ինչին՝ ես չեմ կարող դա մոռանալ: Դա հասարակ է»: Տարիներ հետո, երբ երկուսն ամուսնացած էին և երեխաներին մեծացրել էին, որոշել է նրան այցելել Անկարայում. «Ինձ հեղափոխիչ էր, ես ուզում էի նրա ծայրը լսել: Ես զանգահարեցի գրասենյակ՝ «Եղավ,- ասաց,- վաղը կգաս»: Ես գրասենյակ գնացի: Մենք դեմ դիմաց նստել էինք: «Դու,- ասաց,- իրերդ հավաքեցիր ու Սփամբուլ գնացիր: Դու այսօրվա թողոր հիշողություններն ինձ թողեցիր: Դու նրջանիկ ես»: Մի օր նա զանգահարեց ինձ: Ես վեր կացա և Չրբաղան հյուրանոց գնացի: Նա այնպեղ երգում էր: Նա երգում էր «Ես քեզ սիրում էի ոչ այն մարդով, որ մոռանամ» երգը:

Վերայի ամուսնությունը նրջանիկ չի եղել, ամուսիններն իրար չեն սիրել: Նա զգում էր, որ ամուսնու հարազատները, որոնց հետ սրիսկված էր միասին ապրել, երբեք իրեն չեն ընդունել: Նա հիշում է, թե ինչպես իր սկեսուրը թույլ չարվեց, որ լուսանկարիչն

իրեն ընդգրկի ընթանեկան լուսանկարում: Նա փարիներ շարունակ նայում էր շրջանակի մեջ դրված, իր բացակայությունը ցուցադրող նկարին: Վերան վշտահար էր երիտասարդ փարիքում մահացած որդու ու դստեր պարծառով: Նրա երեխաների աջակցության շնորհիվ է, որ նա ի վիճակի է եղել դիմանալու ամուսնու դաժան վերաբերմունքին: Նա այսպես է նկարագրում ամուսնու զայրույթի դրսևորումը. «Տունը ոնց որ սեպտեմբերի 6-ի դեպքերից հետո լիներ: Ամեն ինչ ցիրուցան էր, ջարդված»: Ասում է, որ եթե երեխաները չլինեին, կրաժանվեր: Չնայած զավակներն արդասահմանում են մահացել, ցանկացել է, որ նրանց անյունները բերվեն Թուրքիա: Վերայի համար, որ հաճախ նրանց գերեզմաններն է այցելում, դա շատ մեծ նշանակություն ունի: Նրա խոսքերով, դա նրա Թուրքիայում մնալու պարծառներից մեկն է, քանի որ ուզում է մահվանից հետո միանալ երեխաներին: Թեև շատ ուժեղ է, այդ ցավը մնում է նրա հետ. «Ցավը իմ սրբում է: Ամեն անգամ, երբ լողում եմ ծովում, լաց եմ լինում: Ի՞նչ եմ անում ծովում: Երեխաներս այսօրեղ չեն, իմ հետ չեն»:

Նոյեմբի 81 փարեկան հասակում Վերան նրազում է նորից հանդիպել իր սիրուն, թեպետ մրախոզ է, որ իր փեսքն այլևս ստաջվանը չէ. «Ես կզանգեի Ահմեդին, բայց չեմ ուզում, որ նա ինձ այս վիճակում փեսնի»:

Վերայի պարծությունը վկայում է Թուրքիայի հայերի՝ պարծության և արմավների զգացողության հիման վրա սրեղծված խորը կապն այս հողի հետ:

Արարարի հմայքը

Մեհմեդը 62-ամյա փղամարդ է, ծնվել է Ադրը լեռան լանջերի վրա գտնվող Բզդիր քաղաքի մոտի աղբրեջանական գյուղում: Նա պարմում է իր գյուղի պարմությունը. «Իմ ժողովուրդն այս կողմն է գաղթել հայերի հետ պարերազմի ժամանակ: Նայրս Աղբրեջանից է, իսկ մայրս՝ Իրանից: Մի արյունահեղություն, պարերազմ է սկսվել, որի պարճառով իմ հորական պապը փախել է այս կողմ»:

Չորս երկրների սահմանների մոտ գտնվող վեհապանձ Արարար լեռն է, որ ձևավորում է Մեհմեդի կյանքը, ինչպես ձևավորել է իր նախնիների կյանքը: «Այդ ժամանակ լարված սահմանային ընդհարումներ էին տեսնում: Մեր գյուղը, Բզդիրը և Արարար լեռը մշտապես ձեռքից ձեռք էին անցնում: Օրինակ՝ մեծ Արարար լեռան մի կողմը դառնում էր Ռուսաստանին պարկանող, իսկ մյուս կողմը մեզ էր նայում: Փոքր Արարարի մի փեշը պարկանում էր իրանցիներին, մյուս փեշը՝ մեզ: Լեռը խնձոր չէ, որ քաժանենք երկու մասի՝ ասելով, որ մի մասը ձերն է, իսկ մյուսը՝ մերը»:

Արագ գեղը վախի սահմանն էր

Մեհմեդը փորձում է նկարագրել այն ազդեցությունը, որ սահմանն ունենում է երկու կողմում գտնվող մարդկանց վրա, օրինակներ բերելով իր իսկ կյանքից, զանազանելով հին և նոր սերունդները: «Մեր ժողովուրդը եկել է այս կողմը հայերի հետ հակամարտության պարճառով: Դրանք պարմական իրադարձություններ են: Սակայն ոճրագործները կենդանի չեն: Ներաբրբիր է, թե որքանով է ներկայիս հայ սերունդը նման իր նախնիներին, կամ թե որքանով ենք մենք նման մեր այն ժամանակի նախապապերին: Ես մանկություն անց եմ կացրել Արագ գեղի ափերին: Արագը միշտ մեր և հայերի միջև է, սահման է: Այն վախի սահման էր: Ռուսաստանից միշտ վախ կար: Մայրս չէր կարող «ոտս» ասել, նա «օթայ» էր ասում: Աղբրեջաններն *օթայ* նշանակում է «ջրի այն կողմը»: Նայերը չէին ընկալվում որպես չարիքի աղբյուր: Մայրս միշտ փխրեցնում էր Արագի ափին գտնվող բամբակի դաշտերը: Երբ կանգնում էր, հայկական սահմանի վրա տեսնում էր կանանց և փղամարդկանց նրան համայրա այսքան մոտիկ: Դա կարծես հարևանություն լիներ: Տարիներ առաջ բրինձ էին ցանում Բզդիրում: Մենք գոմեշներ ունեինք՝ ծանր աշխատանք կատարելու համար: Նրանց օգնությամբ դաշտը մշակելուց հետո հայրս ասում էր. «Որդիս, գնա և նրանց բեր, որ արածեն, բայց ուշադիր, թույլ չտաս, որ նրանք հարեն հայերի սահմանը»: Նույնիսկ փապին մեր գոմեշները, գեղում իրենց գովացնելով, բարձրանում և սկսում էին արածել հայկական կողմում՝ կարծես այնտեղ էին ծնվել և բազմացել: Նրանց չես կարող ասել, որ դա Նայաստանն է, կամ պարմել անցյալում տեղի ունեցած պարերազմների մասին: Մենք, իհարկե, վախենում էինք: Գոռում էինք, որ լավի այդ կողմում, դրա համար մեր հայրը ծեծում էր մեզ: Նայերը տեսնում էին սահմանի մյուս կողմից, որտեղ նրանք մեզ նման աշխատում էին դաշտերում, թե ինչպես ենք բղավում ու ճվճվում: Նրանք բշտում էին գոմեշներին դեպի այս կողմը, և մենք ուրախությունից թռչկոտում էինք: Այժմ այդ մասին հիշելիս մտածում եմ, որ այդ մարդիկ կարող էին պարզապես վերցնել գոմեշները: Ըստ մեր հոր նկարագրածի՝ հայերը զինված, ագրեսիվ, թշնամանքով լի, մարդասպան մարդիկ էին: Ես մտածում եմ այն մարդկանց մասին, որոնք այս կողմն էին բշտում գոմեշներին և հարցնում ինքս ինձ, թե արդյոք այս մարդիկ կարող են լինել նրանց որդիներն ու դուստրերը: Այժմ ոչ մի խնդիր չկա այդ շրջանում ապրող մարդկանց հետ, սակայն մենք չենք կարող ջնջել այն ամենը, ինչ պատահել է անցյալում: Իրականում ներկայիս սերունդը պարասխանաբար

չէ անցյալի իրադարձությունների համար: Նրանք պարզապես ժառանգել են այդ պարմությունը: Այո, հայերի և մեր ժողովրդի միջև ընդհարումներ և թշնամություն եղել են, սակայն թշնամանքի զգացումը այնքան խորը արմարացած չէ, որ շարունակենք սպազայում»:

Մեհմեդը իր գյուղի բաղնիքի ճարտարապետական ոճում հայոց պարմության հետքեր է գտնում: Նրա կարծիքով՝ դա չափազանց զարգացած քաղաքակրթության վկայություն է. «Մենք պերք է ընդունենք, որ հայերի մեջ կան հրաշալի արհեստավորներ: Նրանց քաղաքները և ճարտարապետությունը դարերի պարմություն ունեն, շար նրբագեղ են և ամուր: Մեզ շրջապատող բնակավայրերը կառուցել են աղքատ մարդիկ՝ անփութորեն, ավագի և կավի խառնուրդից: Նայերը մեր գյուղի մուրքի մոտ չափազանց փապվորիչ բաղնիք են կառուցել: Երբ դեռ մանուկ էի, հաճախ էինք մտնում և ուսումնասիրում այն: Այնուհայր է, որ մեզանից առաջ այստեղ այլ մարդիկ են ապրել: Գիտեի, որ այն թուրքերը չեն կառուցել, ես կարող էի դա զգալ արձանագրությունից: Այդ բաղնիքը դեռ կանգուն է: Ես այն փապվորությունն եմ սրացել, որ այստեղ ապրող հայերը մտածողությամբ էին մարմնային մասին: Եթե բաղնիք չլիք գյուղում, բնականաբար, այդտեղ հիգիենայի սովորություն չի կարող լինել: Ինչո՞ւ է այս բաղնիքը կառուցվել հենց մեր գյուղում և ոչ այլ գյուղում: Ո՞ւմ մտածողացումն էր դա, և ինչո՞ւ է այն քարից կառուցված, եթե գյուղի բոլոր մտածած փները կավից են»:

Արարար լեռան վրա երեխաները ազատ թափառում էին

Մեհմեդը, ում ընտանիքը ազարակարերերից էր, ամառն անց էր կացնում Արարար լեռան վրա. «Մենք գյուղի ամենահարուստ ընտանիքն էինք, բայց նաև ամենամեծը: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր 36 հոգուց, կամ 40, եթե շներին էլ հաշվենք: Շներն այնքան մարդկանց նման կարևոր էին: Մենք վերևում Արարարի լանջերին, ոչխարի հուրեր ունեինք: Այդ շները ոչխարներին պաշտպանում էին գայլերից: Մենք ամառն անցկացնում էինք երկու լեռների գագաթների միջև գտնվող Սերդաբուլաք կոչվող վայրում: Սերդաբուլաք նշանակում է «ակնաղբյուր»: Ես թողնում էի, որ գառները արածեն, և նայում էի Ռուսաստանի կողմը: Երեկոյան մեր գյուղում էլեկտրական լույս չկար: Միայն գազով լամպեր և ջահեր էին: Մինչդեռ սահմանի մյուս կողմում այնքան լուսավոր էր, որ մենք՝ երեխաներս, լցվում էինք նախանձով: Մենք հաճախ նույնիսկ խաղում էինք այդ լույսերի ներքո: Արարար լեռան վրա երեխաներն ազատ կարող էին մտնել այն ամենի մասին, ինչ ցանկանում էին, նույնիսկ՝ արգելված բաների մասին: Հրաշալի էր իսպառ մրբից հանել վախն ու սահմանը: Ես այդ ժամանակ մտածում էի Ռուսաստանի վարչապետ դառնալ: Ռուսաստանն այնքան հզոր էր թվում, այն այնքան լուսավոր էր: Ես կարող էի ասել, որ այն շատ զարգացած է: Դրան հակառակ՝ մեր գյուղում այնքան մութ էր»:

Դու վստահ ես, որ նրանք մեզ այնպեղ բանք չեն ներքի

Մեհմեդի մոր՝ Այշե բաջիի զգացմունքներն այն ժամանակ, երբ սահմանները բացվեցին, ցույց է մարդկանց վրա մնացած հետքը. «Մովսրական Միության լուծարումից հետո սահմանները բացվեցին: Մարդիկ կարող էին անցնել Արազ գետի մյուս կողմը՝ Դիլուչուի մոտ: Նրանք տեսան, որ Նայաստանից բացի գետի այն կողմում կա նաև ադրբեջանական մի երկիր՝ Նախիջևանը: Տարիներ անց ես պարտաստվում էի գնալ Նախիջևան և առաջարկեցի մորս՝ Այշե բաջիին, ինձ հետ գնալ»:
«Ու՛ր ես ինձ տանում», - հարցրեց նա: «Օթայ», - ասացի ես, և նա անմիջապես հասկացավ, որ նկատի ունեմ Արազ գետի մյուս կողմը: Ես զգացի, որ նա ցանկանում է գալ ինձ հետ, բայց դեռևս անհանգիստ է: Մենք մեքենայով ուղևորվեցինք Նախիջևան՝ անցնելով Թուրքիայի մաքսատնով: Արազ գետի վրայի կամուրջը մեզ ուղիղ տարավ Նախիջևան և Նայաստան: Իմ մայրը, որն իր երիտասարդությունն անց էր կացրել Արազի ափերին, այժմ անցնում էր Արազի մյուս կողմը: Երբ կամուրջի վրա էինք, նրա ուրբերն ու ձեռքերը սկսեցին դողալ: Նա ադրբեջանական թուրքերենով ասաց. «Օղուլ, էմինսեն բակ բիզի օրդա դամա գակնազլար մի» [Ռոզի՛ս, դու վստահ ես, որ նրանք այնպեղ մեզ բանք չեն ներքի]: Մայրս, ձեռքս ամուր բռնած, ողջ մարմնով դողում էր, և ես զգացի, թե նա ինչպես է իրեն զգում սահմանի մյուս կողմը գնալիս, որին 50-60 տարի վախով է նայել:

Մեհմեդի ադրբեջանցի բարեկամները մնացել էին Իրանում և Ադրբեջանում: Ընտանիքի անդամները միմյանց երկար տարիներ չէին կարող հանդիպել և սրիաված էին ապրել իրարից հեռու: Նախիջևանում հանդիպած մարդիկ իրենց պարմություններով Մեհմեդին հիշեցրին այս ցավի մասին: «Մենք փնտրեցինք մորս բարեկամներին, բայց ոչ ոք կենդանի չէր, բոլորը մահացել էին: Նրանք մեզ սրճարանում թեյ հյուրասիրեցին: Ես նկատեցի, որ բոլոր տներն այնպես էին կառուցված, որ Արարար լեռը տեսանելի լիներ: Նախիջևանից այն զարմանալի տեսք ուներ. կիսով չափ ձյունով պարված կողք կողքի կանգնած կոնաձև գագաթներ»:
Այնքան ապրող մարդիկ մեզ ասացին. «Տարիներով մենք չէինք կարող մտնելու Արազ գետին կամ նույնիսկ նայել դեպի այդ կողմ: Սահմանի այս կողմում ապրող մարդիկ վախենում էին այն կողմում ապրող մարդկանցից, և հակառակը»:
Նրանք ասում էին. «Մեր մեծերը մահացան՝ կարողով նայելով Արարարին»: Մա խորապես ազդեց ինձ վրա: Արարար լեռն անհավարպի ազդեցություն ունի մարդկանց վրա: Այն ահեղի ազդեցություն ունի Նայաստանի վրա: Մարդիկ իրձ և կարտրախար են զգում՝ նայելով Արարարին: Դա առկա է Ադրբեջանում, Իրանում: Ինչ-որ առեղծվածային բան կա Արարար լեռան մեջ: Աշխարհի բոլոր ծայրերից գալիս են նրան նայելու, ուսումնասիրելու: Այս մարզի գրավչության բանալին չորս երկրների սահմանի

մութ գրկվող Արարար լեռն է: Մագլցի՛ր նախալեռները և կլես Նայաստանի աքաղաղների ձայնը, իսկ երբ եղանակը պարզ լինի, կարող ես նաև մարդկանց տեսնել աշխարելիս»:

Մեհմեդը, որ, ի վերջո, հաջողություն ունեցավ ուսում ստանալու գործում և Անկարայում դարձավ համալսարանական դասախոս, երբևք իր կապը չկտրեց Իզդիբի հետ: Նա փափագում է, որ սահմանները բացվեն, և Արարար լեռը հասանելի լինի բոլորին, որպեսզի նրա շուրջը ապրող մարդիկ կարողանան միավորվել: «Արարարը կարծես մագնիս լինի: Այն դարերի պարմություն ունի: Այն հայտնի է ողջ աշխարհում: Եթե գնամ Նոլանդիա կամ Փարիզ և ասեմ, որ Իզդիբից եմ, դա ոչ ոքի համար ոչինչ չի նշանակի: Եթե ասեմ, որ Թուրքիայից եմ, նրանք կրկին ոչինչ չեն հասկանա: Բայց եթե ասեմ, որ Արարար լեռան մութից եմ, բոլորն անմիջապես գլխի կընկնեն: Այն Եվրոպայի ամենաբարձր հրաբխային լեռն է, իսկ աշխարհում երկրորդը՝ բարձրությամբ: Այնտեղանդե՛մ, այն դաբարկ է, անօդուր: Նա սահմաններից դուրս է: Ինչու՞: Ես պաշտպանում եմ կիսելու գաղափարը: Եկեք Արարար լեռը բացենք գրոսաշրջիկների առջև: Թող բոլորը գան և գրնեն իրենց նախնիների հետքերը կամ այն, ինչ նրանք ցանկանում են գրնել Արարար լեռան վրա: Լեռը յուրաքանչյուր անցնող օրով ավելի աղքատ է դառնում: Լեռը հոգի ունի: Այն նույնպես կենդանի է: Արարարի գագաթը միշտ ձյունածածկ է: Լեռը հավաքում է ձյունն իր գագաթին, իսկ լանջերի վրա կուտակված ձյունն ամռան ընթացքում հալչում է: Լեռան վրա ապրող բոլոր էակները՝ գայլերը, եղևիկները, վայրի այծերը, օձերը սնվում են այդ աղբյուրներով: Գերարածացման և որսորդության պարճառով կենդանական և բուսական աշխարհը Արարար լեռան վրա վտանգի տակ է: Մենք կույր ենք Արարար լեռան նկատմամբ և չենք տեսնում մեր քթի տակ գրնվող հսկայական լեռը: Արարար լեռը հսկայական է, ինչպես և աղքատությունը, որը կհայրենաբերվի նրա լանջերին: Ինչպե՛ս կարելի է Արարար լեռան բարձրությունը հացի վերածել այդ աղքատ մարդկանց համար:

Մեհմեդի կարծիքով Թուրքիայի և Նայաստանի միջև սահմանի բացումը Արարար լեռը կդարձնի ավելի շուր հաղորդակցության, քան սահմանի խորհրդանիշ: «Ասածս այն է, որ *հարևան պետությունների հետ ոչ մի խնդիր չլինի*: Ինչպե՛ս է դա լինելու: Նայաստանը Արազ գետի այն կողմում է, իսկ ես՝ այս, մեջտեղում սահմանն է: Բայց եկեք բարեկամանանք իրար հետ: Ինչպե՛ս կարելի է հրամանով բարեկամանալ: Եթե սահմանը բացվի, ապա մարդիկ ազատ կլինեն՝ գալու-գնալու, մենք ազատ կլինենք՝ գալու-գնալու: Նրանք կձանոթանան մեր սերնդի հետ, իսկ մենք՝ նրանց սերնդի: Սահմանի երկու կողմերում ապրող նախնիները մարդիկ պիտի որ շատ սխալներ գործած լինեն, բայց մենք կգրուցենք և կհասկանանք միմյանց: Ինչպե՛ս կարող ենք բարեկամանալ՝ առանց փոխհարաբերությունների: Մի՞թե վախենում ենք ցույց տալ Արարար լեռը ողջ աշխարհին: Երբ մարդիկ տեսնեն լեռը, մի՞թե մարդկանց աչքերի մոգական էներգիան կանհետացնի Արարարը՝ կարծես անիծելով չար աչքով: Կա՛մ վախենում ենք Արարարը կիսել աշխարհի հետ, կա՛մ այնքան ամուր ենք փակել մեր աչքերը, որ չենք կարող տեսնել մեզ այսքան մութ գրնվող հրաշքը»:

Թուրքիայում սահմանին մութ ապրող մարդիկ վախով և կասկածով են լցված սահմանի մյուս կողմում ապրող մարդկանց նկատմամբ: Պարճառն այն է, որ նրանք դաստիարակվում են նախնիները սերունդների դառը պարմություններով: Մակայն, չնայած այն հանգամանքին, որ Մեհմեդը դաստիարակվել է չորս երկրների համար սահմանում՝ Արարար լեռան մութ, չի ընդունում իրեն թողած այդ ժառանգությունը և ի վիճակի է զանազանելու իր և նախնիները սերնդի ձեռք բերած կենսավորը: Ամենակարևորն այն է, որ իր գյուղի մարդկանց միջև եղած տարածայնությունները Մեհմեդին հանգեցրին այն եզրակացության, որ յուրաքանչյուր մարդ ավելի շուր անհատ է, քան որևէ էթնիկական կամ կրոնական համայնքի կամ ազգի անդամ: Նրա համար Արարարը պետք է դառնա խորհրդանիշ, որը կմիավորի տարբեր մարդկանց: Նրա մեծագույն ձգտումն իր մասնագիտական և անձնական կյանքում Արարար լեռան ռեսուրսների պահպանումն է և տեսնելու զարգացումը: Մա հնարավորություն է տալիս նրան պահպանելու իր համոզվածությունը, որ նախնիները հակամարտություններ ունեցած մարդկանց միջև երկխոսությունը հնարավոր է:

«Գիշերվա մարդկանց» պարմությունը

1954 թ. Սփրամբույում ծնված Տիգրանը մի եղելություն է պարմում, որը փրկի է ունեցել շար վաղուց, մի հեռավոր վայրում, «Այն, ինչ ուզում եմ պարմել,- ասում է նա,- իրականում նման է շար հայերի կյանքի պարմությանը»: Նա պարմում է սիրով, ոչ թե արելությամբ. «Եթե ես դա պարմեմ արելության և վրեժի զգացումով, ապա ոչ մի իմաստ չի ունենա: Եթե արյունը արյան դիմաց լինի, վրեժի զգացումը երկար կմնա»:

Սա դառը պարմություն է, սակայն, ըստ Տիգրանի, նման պարմությունների կրկնություններից խուսափելու համար պետք է պարմվի: Պարմելը դժվար որոշում է. «Մեր ընտանիքի պարմության մասին շար բան չէր ասվում, մենք էլ դա մեր երեխաներին չէինք պարմում, որովհետև չէինք ուզում, որ նրանք արելությամբ լցվեն այն հասարակության նկարմամբ, որում ապրում էին: Նայրս, համենայն դեպս, այդպես էր մտածում»: Այսուհանդերձ Տիգրանը լսել է հոր որոշ պարմություններ, բայց մինչև այն ժամանակները, երբ արդեն ի վիճակի էր ընդհանուր պարկերը կազմել. «Նայրս և բարեկամներս սովորաբար խոսում էին այնպիսի բաների մասին, ինչպիսին *սեֆերբերյիկն է!* [մորիլիզացիան]. *«սեֆերբերյիկի ժամանակն է...»*, *«սեֆերբերյիկի ժամանակն է այսբան փարեկան էի»* և այլն: Նրանք նման բաների մասին էին խոսում: Մանրամասները չէին բացատրվում: Ես մտածում էի, որ դա միայն մեր գյուղում է պարահեղ: Նանկարծ հայրնաբերեցի, որ այն, ինչ մեր գյուղում է փրկի ունեցել, կարարվել է նաև Մուշում, Վանում և այլ վայրերում: Տեղագայում (նկարի ունեմ, երբ արդեն չափահաս էի) վերջապես լսեցինք Նայրց ցեղասպանության մասին»: Սա մի «փշուր» պարմություն է արմարների և արմարախիլ արվելու մասին: Դա բացատրում է, թե ինչու հայրս ոչինչ չէր սքանում իր հայրենիքից, այն դեպքում, երբ նրա թուրք ընկերները Մալաթիայից ծիրան, իսկ Դիարբեքիցից ձմերուկ էին սքանում. «Ես այնտեղից ոչ մի բան չեմ սքանում, որովհետև այնտեղ ոչ ոք չունեմ: Ես ո՛չ արմարներ, ո՛չ էլ անցյալ ունեմ: Մենք այս երկրագնդից չենք, այսինքն՝ մենք ինչ-որ փրկից ենք եկել: Ինչպես փեսնում ես, մենք այդ «ինչ-որ փրկից» չունենք: Մեր անցյալը շար կարճ է, այսինքն՝ երբ թեզ հեր խոսում եմ, կարող եմ միայն իմ պապի մասին պարմել: Լավ, այն մասին, թե որտեղ է նա ծնվել, ես դրանից ավելի հեռու չեմ կարող գնալ: Չեմ կարող դրա մասին պարմել, որովհետև այդ մարդիկ գոյություն չունեն: Ես նրանց մասին ոչինչ չեմ կարող պարմել, այսինքն՝ ես ոչ ոք չունեմ իմ պապի հայրենիքում: Որովհետև այն գոյություն չունի: Նրանք պոկել են ինձ իմ հողից»:

«Մենք ոչ մի փրկից չենք եկել, մենք այստեղ էինք»

Տիգրանը նույն պարմությունն է պարմում բացատրելով, որ ինքը ոչ մի փրկից չի եկել, այլ միշտ էլ այստեղ է եղել: Որպես Թուրքիայում ապրող հայի՝ նրան մշտապես հարցնում են, թե որտեղից է. «Ո՛վ էր այստեղ ապրում մինչև 1070 թվականը: Այս հողը դարարկ չէր: Նայերը և հույներն էին ապրում այստեղ, այսինքն՝ մենք: Այսինքն՝ մենք այստեղ 5,000 փարի է, ինչ ապրում ենք: Մենք ոչ մի փրկից էլ չենք եկել: Մեկընդմեջ վիրավորված ես գգում: Գիտե՞ք, որ նրանք մեզ «փարթինակ են» անվանում: Օրինակ՝ իմ ծառայության ժամանակ, երբ գորացրվելու մեկ կամ երկու ամիս էր մնացել, ես և սերժանտը պահակային ծառայության մեջ էինք: Միասին համարյա մի փարի ծառայել ենք: «Իմ լեյտենանտ,- ասաց նա,- ինչու՞ ենք թո անունը Տիգրան

դրել»: Ես պարախանեցի. «Դա հայերեն նշանակում է «աշակերտ»: «Լավ,- ասաց նա,- ինչու՞ ենք թեզ հայկական անուն դրել»: «Եղբայր,- ասացի,- ես հայ եմ»: «Օ,- ասաց նա,- դուք որտեղից եք եկել»: Այդ հարցը հաճախ են փայխ: Ես ասում եմ. «Մենք ոչ մի փրկից էլ չենք եկել, մենք միշտ էլ այստեղ ենք եղել»: Ես նրան համառոտ պարմությունը ներկայացրի: Նա զարմացած էր և երկար ժամանակ աչքերը չոսած ինձ էր նայում: Մենք մի փարի միասին ենք ծառայել, բայց այդ փրկան չգիտեր, որ հայ եմ: Նա չգիտեր, թե հայն ով է: Մրանք են այդ փարթինակ բաները»:

Տիգրանն այսպես է պարմում իր ընտանիքի պարմությունը:

«Այս պարմությունը սկսվում է իմ պապից: Պապս իրականում Գյուրունից է, որը Սվազի շրջաններից է: Երբ սկսվեց *սեֆերբերյիկը* (եկեք լրացուցիչ ցավ չպարճառելու համար ավելի մեղմ փրկիներ օգտագործենք) պապս բանակում էր ծառայում: Երբ *սեֆերբերյիկը* ավարտվում է, պապս Գյուրուն է գնում: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը պապս դարբին էր, նա այնտեղ մի արհեստանոց ուներ, նաև անագագործությամբ էր զբաղվում: Երբ իր արհեստանոցն է վերադառնում, փեսնում է, որ այնտեղ անհասկանալի բաներ են կարարվում (սուրյո չգիտեմ, թե ինչ է փրկի ունեցել): Այսինքն՝ նա անհանգստանում է, երբ վերադառնում է, նա գիտի, որ իր հայրենիքում ինչ-որ բան է փրկի ունենում: Նա գալիս է և փեսնում, որ այնտեղ ոչ ոք չկա: Արհեստանոցը աշխարհեցնում էր նրա ենթավարպետը: Նա հարցնում է. «Տղաս, ինչ է կարարվել»: «Լարպետ,- պարախանում է նա,- թո համայնքից այստեղ ոչ ոք չկա»: Ենթավարպետը նույնպես անհանգստանում էր, որովհետև վախենում էր, որ վարպետը կարող է իր ձեռքից արհեստանոցը վերցնել: Պապս ասում է. «Տղաս, դա արդեն թուն է, ես գնալու եմ»: Ես չգիտեմ, թե ինչու, բայց պապս նույն երեկոյան հեռանում է: Նա վախեցած էր: Բայց նա փրկեցնում է, որ իր քույրն Աֆսինում է: Ինչու՞ էր նրա քույրը այնտեղ: Շարասյունը Գյուրունը թողնում է հեռանում է, սակայն որոշ մարդիկ այնտեղ կորորվում են: Նրանք կանանց ճանապարհից դուրս են բերում: Երբ կանայք քայլում են, լեյտենանտ Մեմեդը փեսնում է Նիկյարին և իր փրկից համար որպես հարսնացու է փեսնում: Նրա փրկից անունն Օսման էր: Նա մեր հորաքրոջը Օսմանի հետ ամուսնացնում է: Ամուսնությունից հետո Նիկյարը դառնում է Նուրան: Նա դառնում է Օսմանի երրորդ կինը, Օսմանն արդեն երկու կին ուներ: Նա նրան որպես երրորդ կին է վերցնում, որովհետև գեղեցիկ հայ աղջիկ էր: Պապս Աֆսին է գնում: Երբ նա փրկ է հասնում, փեսան հոգ է փեսնում նրա

1 *Սեֆերբերյիկը* մի հասկացություն է, որը ցույց է փայխ համայնքի ոգին, համագործակցության ոգին, համերաշխությունը: Տվյալ դեպքում նշանակում է «մորիլիզացում»: Դա միջոցառումների շղթա է, որով երկիրը նախապարտավորվում է պարեմազմին:

մասին: Դե գիտես, ես նրան քաղաք չի թողում: Նրանք վախենում էին, որովհետև նրա հետ այնպեղ կարող էր մի վազ բան պատահել: Նա պապիս ուղարկում է դաշտերն աշխատելու: Նրա փեսայի բարեկամը, Բոյով Նասան անունով, նրա փուն է գալիս: Նրան քրդերեն *դորդրեջ* են անվանում, ինչը կարծես բարձրահասակ է նշանակում: Նասանը հարցնում է. «Տղա ջան, ինչ մասնագիտություն ունես»: Պապս պատասխանում է՝ «Ես անագագործ եմ»: «Եղավ, - ասում է նա, - ես քեզ մեր գյուղ կրթանեմ: Մեր գյուղում մի 40-45 հայ կա: Մենք նրանց թաքցնում ենք քարանձավում, բոլորը փրկվել են *սեֆերթերիկից*: Որովհետև եթե քեզ այսպեղ տեսնեն՝ կսպանեն»: Գյուղ գնալու ճանապարհին Բոյով Նասանը նրա համար պղինձ է գնում, ամոնիակ և օղավոխիչ (փուբս): Նա նրան 22 լիրա է տալիս և ասում. «Գյուղում գործդ արա, փողերը հետո կվերադարձնես»: Պապս գյուղ է գնում: Քանի որ մեր գյուղը քուրդ ալավիտների գյուղ էր՝ դեմ էր կառավարությանը: Դրա համար էլ նրանք օգնում էին մերոնց»:

Մարիշավե

Նրանք մերոնց «գիշերվա մարդիկ» էին անվանում, քրդերեն՝ *մարիշավե*, որովհետև մերոնք միայն գիշերներն էին դուրս գալիս: Վախենում էին, որ ժանդարմներն օրվա ընթացքում կարող են իրենց բռնել: Այնպեղ գրքավելու ամբողջ ընթացքում գյուղացիները մերոնց հաց էին փանում: Մի օր գյուղ դասալիքներ գրքելու համար մի ժանդարմ է գալիս: Նա մի գինվոր է բռնում՝ Դե գիտե՞ք՝ պատերազմ էր, այդ տարիներին շար փախած զինվորներ կային: Նա մի քուրդ է բռնում: Այդ պահին դասալիքը լեյտենանտին ասում է. «Եթե մեզ այսպեղից փանեք, մեր կանայք *գյավուրների* ձեռքն են ընկնելու»: Լեյտենանտը հարցնում է. «Ի՞նչ *գյավուրներ*»: Ժանդարմը բռնում է դասալիքներին և հայերին: Դրանից հետո Բոյով Նասանն ասում է. «Ես ոչ մի հայ չեմ հանձնի»: Նա 100 լիրա կաշառք է տալիս լեյտենանտին: 100 լիրան մեծ փող էր: Նա դասալիքներին ասում է. «Յուրաքանչյուրը 5 լիրա տվեք»: Նա ամեն մեկից 5 լիրա է հավաքում, այդ թվում 10 լիրա՝ լեյտենանտին հայերի մասին տեղեկություններ հայտնողից: Նա իր 100 լիրան ետ է ստանում և մերոնց փրկում»:

«Պապս մեծանում է, դառնում ջանիկ տղամարդ: Թուրքիայում արդեն խաղաղություն էր հաստատվել, ամեն ինչ հանդարտվել էր: Բոյով Նասանը բոլոր հայերին հավաքում է և ասում. «Տի՛նա խաղաղ է, կարող եք դուրս գալ քարանձավից»: Մինչև ամուսնանալը պապս այնպեղ մի քուրդ աղջկա էր սիրահարվել: Բոյով Նասանն ասել է. «Ոչ, մենք ձեզ այսպեղ ենք բերել, որ դուք հայ մնաք, այսպեղ մի հայ աղջիկ կա, արի նրան քեզ համար ուզենք, *Բոզո*»: Նրանք պապիս *Բոզո* էին անվանում, որովհետև շնկ էր: Տարիս անունը Պայծառ է, նրան վերցրել և ամուսնացրել են պապիս հետ»:

Ես տեսել եմ այդ քարանձավը, մենք բայելով մեր գյուղից այնպեղ երկու ժամում ենք հասել: Այն ժամանակ քարանձավն անբարձի խորքում էր: Դա այնքա թաքնվելու տեղ չէ: Ես չկարողացա մտնել քարանձավ, որովհետև մուտքին պար էին շարել. երևի ՔՐԿ-ի դեպքերի հետ կապված էին արել: Ինձ այնպեղ շար ջերմ ընդունեցին, նրանք մինչև այսօր սիրում են մերոնց: Չնայած մենք այլևս այնպեղ չենք ապրում, մինչև օրս այնպեղ ապրող մարդիկ իրենց աղջիկների անունները Պայծառ կամ Մարիամ են դնում: Պայծառ հայերեն նշանակում է փայլել, «փայլփյուն»: Այսինքն՝ նրանք մինչև օրս մեզ սիրով են հիշում: Վերջին անգամ, երբ այնպեղ էինք, մի կույր կնոջ հանդիպեցինք: Այդ գիշեր նրա փուն էի գնացել քնելու: «Կռահիր, թե ում եմ բերել քեզ մութ, - ասաց նրա աղջիկը, - դի ասա, եթե ճանաչում ես նրան»: Կինը չէր տեսնում: «Մապահիր, - ասաց նա, - արի քեզ գրկեմ, թանկագինս»: Նա գրկեց ինձ: «Օ, - ասաց նա, - դու Զավենի հուրն ունես»: Ասացի, որ «ես Զավենի տղան եմ»: «Օ, թանկագինս, արի քեզ մի անգամ էլ գրկեմ»:

Մենք այնպեղ գերեզմաններ ունենք: Որոշ ժամանակ առաջ ազգականս գնացել էր այնպեղ և վերականգնել դրանք: Այնտեղ երկու քար էին դրել հողի վրա, ազգականս դրա տեղը մարմարից մի բան էր սարքել: Մի խաչ էին սարքել և այն հորիզոնական դրել: Այդ խաչն ուղղաձիգ չէին դրել, որ տարօրինակ չթվարք»: